

Муқимжон ҚИРҒИЗБОЕВ

**ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ:
ГЕНЕЗИСИ, ШАКЛЛАНИШИ
ВА РИВОЖЛАНИШИ**

Муқимжон Қирғизбоев

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ: ГЕНЕЗИСИ, ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

ТОШКЕНТ — «O'ZBEKISTON» — 2010

60.5
Қ47

Тақризчилар:

Р.З. Жумаев, сиёсий фанлар доктори, профессор,
И. Эргашев, сиёсий фанлар доктори, профессор.

Қирғизбоев, Муқимжон.

Фуқаролик жамияти: генезиси, шаклланиши
ва ривожланиши / М. Қирғизбоев. — Т.: Ўзбекистон, 2010.
256-б.

Мазкур китобда фуқаролик жамиятига доир умумий тушунчалар, бу жамият унсурларининг қадимги даврдан бошлаб янги давргача бўлган назарий талқинлари таҳлил этилади. Шунингдек, унда янги даврда фуқаролик жамияти назариясига асос солиниши, XX асрга келиб уни ривожланган мамлакатлар амалиёти асосида янада такомиллаштиришга доир турли назарий қарашлар, талқинлар ва жамиятнинг ўрганишининг илмий-услубий ёндашувлари тадқиқ этилади.

Китобда Ўзбекистонда «Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари» тамойили асосида жамиятни янгилаш ва янада демократлаштириш ислохотлари, мамлакатда фуқаролик жамиятининг институтлари — сиёсий партиялар, нодавлат ноижорат ташкилотлар, ўзини ўзи бошқариш органлари, демократик сайловлар, оммавий ахборот воситалари кабиларнинг хорижий тажрибалар, халқаро тамойиллар ва миллий анъаналар уйғунлиги асосидаги ва миллий манфаатларни ифода этган ҳолдаги ривожланиши таҳлил этилади. Мамлакатда фуқаролик жамияти қуриш жараёнлари хорижий тажрибалар билан қиёсий таҳлиллар ва бу соҳада истиқболдаги концептуал мақсадлар уйғунлиги асосида талқин этилади.

Китоб мамлакатда янги жамият қуриш ва уни модернизациялаш масалаларига қизиққан барча китобхонлар учун мўлжалланган.

ББК 60.5

ISBN 978-9943-01-535-7

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2010

КИРИШ

1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикаси Давлат Мустақиллиги эълон қилиниши билан жаҳон ҳамжамияти қаторида Ўзбекистон мустақил давлати вужудга келди. Узоқ мустамлакачилик давридаги яккаҳоқим коммунистик диктатура остида яшаган ўзбек халқи эркинликка эришди.

Мустақилликнинг илк даврида мамлакат раҳбарияти олдида мамлакат ва давлат келажагини белгилашнинг ўнлаб йўллари ва моделлари мавжуд эди. Лекин, Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов бошчилигидаги давлат демократик тамойиллар асосида ривожланиш йўлини танлади. Янги миллий давлатчиликни барпо этиш арафасидаёқ Президент И.А. Каримов Миллий Мустақилликни ривожлантириш, мамлакатнинг жаҳон ҳамжамиятидан ўзига муносиб ўринни эгаллашига эришиши, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш кафолатларини мамлакатда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантиришда деб билди.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қуриш жараёнларида миллий анъаналар ва қадриятларга муҳим эътибор бериш, уларни демократик тамойиллар билан уйғунлаштириш натижасида барча соҳадаги ислохотларнинг миллий манфаатлар асосида рўй беришини таъминлади. Шу билан бирга, Президент И.А. Каримов мамлакатнинг ривожланиш стратегиясида хорижий тажрибалар аҳамиятини қуйидагича кўрсатиб беради: «...Биз давлатимиз келажагини ўз қобимизга ўралиб қолган ҳолда эмас, балки умумбашарий ва демократик қадриятларни чуқур ўзлаштирган ҳолда тасаввур этамиз. Биз умуминсоний тамойиллар ва меъёрларни, истиқболимизни тараққий топган мамлакатлар тажрибаси-

дан фойдаланиб, давлат ва жамият бошқарувини эркинлаштириш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, фикрлар рангбаранглигини ўз ҳаётимизга янада кенгроқ жорий қилишда кўрамиз. Биз бутун маърифатли дунё, халқаро ҳамжамият билан тинч-тоғув, эркин ва фаровон ҳаёт кечириш, ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиш тарафдоримиз»¹.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш ислохотлари Президент И.А. Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида (2005 йил 27 январь) ва Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги (2008 йил 5 декабрь) маърузаларида эълон қилинган жамиятнинг сиёсий соҳаси ва давлат қурилишини эркинлаштиришнинг концептуал дастурини амалий ҳаётга жорий этиш натижасида янада чуқурлашди. Фуқаролик жамиятини шакллантириш мақсадларида эркинлаштириш мафкурасини миллий қадриятлар ва анъаналар билан уйғунлаштириш асосида ислохотларни чуқурлаштиришнинг «Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари» концептуал тамойилига асос солинди. Мамлакатдаги ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг устувор йўналиши сифатида «...давлатнинг ролини изчил равишда камайтириб бориш ва айни пайтда, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари — маҳалланинг фаолият кўлами ҳамда ваколатларини кенгайтириш, аҳоли турли қатлам ва гуруҳларининг туб манфаатларини ифодаладиган ва ҳимоя қиладиган сиёсий ва ижтимоий институтлар, нодавлат, ноҳукумат тузилмалар ролини кучайтириш»² йўли танланди.

Зеро, Президент И.А. Каримов қуйидаги фикрни билдирганлиги диққатга сазовор: «Бизнинг асосий узоқ муддатли ва стратегик вазифамиз аввалгича қолади — бу демократик давлат, фуқаролик жамияти қуриш жараёнлари ва

¹ И.А. Каримов. Юксак маънавият — енгилмас куч. — Т.: Маънавият, 2008. 114-бет.

² Қаранг: И.А. Каримов. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш — бизнинг олий мақсадимиз. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2008 йил 5 декабрь. — Т.: Ўзбекистон, 2008. 6-бет.

бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш, одамлар онгида демократик қадриятларни мустаҳкамлаш йўлидан оғишмай, изчил ва қатъият билан боришдир»¹.

XXI аср бўсағасида Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий ислохотларнинг янги босқичи бошланди. Ислохотларнинг мазкур босқичида асосий устуворлик фуқаролик жамиятини қуришга қаратилмоқда. Шу мақсадларда давлат ҳокимиятининг аксарият ваколатларини фуқаролик жамияти институтлари — сиёсий партиялар, нодавлат нотижорат ташкилотлар ва ўзини ўзи бошқариш органларига бериш асосида ислохотлар тобора чуқурлашиб бормоқда.

Умуман олганда, ҳозирги даврга келиб мамлакатда янги жамият қуришга доир ислохотлар тобора авж олиб бораётганлиги, бу жараёнларни сиёсий фанлар нуқтаи назаридан тадқиқ этишга зарурият пайдо бўлганлиги фуқаролик жамиятини келиб чиқиши, амал қилиши ва истиқболларини ўрганишнинг долзарблигини белгилаб беради.

Фуқаролик жамияти назарий жиҳатларига доир масалалар ҳали сиёсий фанлар нуқтаи назаридан чуқур тадқиқ этилмаганлигидан келиб чиқиб, мазкур китобда ривожланган мамлакатлар сиёсатшунос олимлари томонидан амалга оширилган фуқаролик жамиятининг назарий ва амалий жиҳатлари тўғрисидаги илмий тадқиқотлар натижалари, уларнинг илмий таҳлили, шунингдек, бу соҳадаги хорижий тажриба, Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиш ва ривожланиш жараёнларига доир ислохотлар бир бутун ва жамулжам ҳолда илмий тадқиқ этилди.

¹ И.А. Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилан, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 27 январь. — Т.: Ўзбекистон, 2005. 34-бет.

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК МАНБАЛАРИ

1.1. Жамиятни тадқиқ этишга доир дастлабки илмий ёндашувлар

Фуқаролик жамияти назарияси инсоният томонидан яратилган сиёсий қарашлар тарихи — жамият ва инсон, сиёсат ва давлат тўғрисидаги назарий қарашлар, шунингдек, илк жамоалардан то ҳозирги давргача бўлган жамиятлар ривожланишининг тажрибаси асосида такомиллашиб борди. Шу билан бирга, фуқаролик жамияти унсурларининг назарий жиҳатлари бундан бир неча минг йил олдин кашф этилганлигига эътибор берилса, бу жамият инсоният яратган цивилизацияларнинг энг сўнгги ҳосиласи ўлароқ шаклланганлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Шарқ мамлакатлари ўртасидаги маданий, иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги ўзаро муносабатлар қадимги даврлардан бошлаб ривожланган эди. Буюк Ипак йўли ва бошқа иқтисодий-маданий алоқалар шаклланининг пайдо бўлиши натижасида қадимги Хитойда шаклланган адолатли жамият барпо этиш, фуқаролар учун инсоний шарт-шароитларни яратиш тажрибаси нафақат Марказий Осиё, балки қадимги Юнонистон ва Римдаги сиёсий қарашларга ҳам сезиларли таъсир кўрсатди.

Қадимги Хитойда адолатли жамиятга доир дастлабки изланишлар мутафаккир Конфуций (Кун-цзи, эр. ав. 551—479 йй.) томонидан амалга оширилди. Ўша пайтда Конфуцийга замондош бўлган жамият ўз инқирозини бошидан кечирмоқда эди. Шу билан бирга, бу даврда кенг ёйилаётган ўзаро феодал урушлар, ҳокимият учун курашлар илгари ҳукм сурган ахлоқий ва маънавий қадриятларни ҳам емирмоқда эди. Шу боис Конфуций инсоний қадриятлар меъёрларини қайта тиклаш мақсадларида ўзидан аввали тарихга мурожаат қилган эди.

Жамият ўз-ўзидан ва барқарор равишда анъанавий тажрибалар асосида яшовчи меъёрий шартлашувларнинг умум-эътироф этган, пухта ташкиллашган ва тартибга солинган бир бутун тизим эканлигини чуқур англаган Конфуций бу тизимни мустаҳкамлаш, қайта тиклаш, ислоҳ этиш, жамиятнинг янги, изчил тизилмаларини барпо этиш жараёнига беқиёс таъсир кўрсатишга асосланган ахлоқий меъёрлар қоидаларини тузишга интилди. Конфуций ўтмишдаги қадриятларга таяниб, ахлоқсизлашиб, чириб бораётган жамиятни қайта тиклашга кўмаклашадиган ақидалар мажмуасини яратишга киришиб, қадимги Чжоу-гун этикавий қоидалари меросини чуқур ўрганди. Бу ҳақда Конфуций шундай деб ёзган эди: "Мен яратаётганим йўқ, мен (ўтмишдаги меросни) сизларга етказмоқдаман. Қадимни севаман ва унга ишонаман"¹. Лекин, бу Конфуцийнинг фақат ёндашув усули эди, холос. Конфуций нафақат қадимги Чжоу-гун таълимотини тарғиб қилди, балки, унинг ўзи ҳам жамият, давлат ва ахлоқий қадриятларга доир ўзининг янги таълимотини ҳам яратди.

Ўша даврда инқирозга юз тутган жамиятни қайта тиклаш асосан ҳукмдорлар ва мансабдорларнинг давлатни бошқаришда адолат мезонларига амал қилишларига боғлиқ эканлигидан келиб чиқиб, Конфуций олий ахлоқ меъёрлари намунасини шакллантиришга, комил инсон тимсолини яратишга интилди. Бу тимсол — "цзюнь-цзы" ("цзюнь" — жано, ҳукмдор; "цзы" — ўғил) унинг трактатида "олийжано" тушунчасига яқинроқ маънони англатган эди. Конфуций фикрича, "цзюнь-цзы" мажбурий ва муттасил равишда рўй бериб турадиган маросимлар (ли) меъёрларига мос ҳаётий тамойилларга эга бўлган, ўзини доимо такомиллаштириб турувчи, комилликка (дэ) эришган, инсонларга муҳаббат билан қаровчи, яъни, инсоний (жэнь) бурч ва адолатни ҳис этувчи (и) инсондир. У билимга (чжи) интилувчан, ёши улуғларни ҳурмат этувчи (сяо ва ди), ўз садоқатини (чжун) намоёйиш этиб туришга мойил, шу билан бирга, ён беришни ҳам билладиган юмшоқ (жан), обрўли (цзин) бўлиши лозим.

¹ Қаранг: Конфуций. Лунь Юй. // Древнекитайская философия. В 2-х т. Т.1. — М.: 1972—1973 гг. 164—165-бетлар.

Шунингдек, Конфуций жамиятда ҳамма нарса мустаҳкам ва барқарор бўлиши учун ижтимоий тартиботларни амалга оширишга қобил, ахлоқий намуна даражасидаги ўз ҳуқуқлари ва бурчларини чуқур англаган инсон тимсоли моҳиятини изоҳлаб берди. У бу билан инқирозга юз тутаётган жамиятни ҳалокатдан сақлаб қолишга интилди. У "Хукмдор ҳукмдор бўлиши, фуқаро — фуқаро, ота — ота, ўғил эса ўғил бўлиб қолиши лозим", деган шиорни илгари сурди.

Конфуций жамиятни инсонлар ўртасидаги аниқ ижтимоий чегараланишлар воситасида барқарорлаштириш мумкин, деб ҳисоблаган эди. Мутафаккир дунёқарашининг сиёсий қисми марказида бирламчи ўринда халқ фаровонлиги гоёси ётар эди. Конфуций асаридаги мазкур мулоқот фикримизнинг яққол далилидир:

"Ай-гун Ю Жодан сўради: "Йил ҳосилсиз келди, маблағ, озиқаларимиз етмайди. Нима қилиш керак?"

— Ю Жо жавоб берди: "Ўндан бир — чэ солиқларини ундиринг".

— "Менга иккита ўндан бир ҳам етмайди. Қандай қилиб чэ билан бошқара оламан?"

— "Агар халққа етса, ҳукмдор муҳтожликда қолмайди; агар одамларга етмаса, ҳукмдор фаровонликдан лаззатланиши мумкинми?"¹.

Конфуций асарларининг руҳи ҳукмдорларни халқ ва жамият ривожини учун фидойи бўлишга даъват этиш билан суғорилган. Унинг учун "дао" ("ҳақ йўл") инсонлар ва уларнинг фаровонлиги учун ғамхўрлик қилиш, улар меҳнатидан фойдаланишда адолатга амал қилишдир. Мутафаккир фикрича, мансабдор учун мукамал санъат, бу — "одамлар олдида юриш, улар учун меҳнат қилиш"дир. Донишманд мансабдор "кишиларни нимани яхши кўришини (бойлик ва обрў), нимани ёмон кўришини (қашшоқлик ва назар-писанд қилмаслик) билиши лозим; у доимо яхшилик ва эзгу ишлар учун интилиши лозим. Ана шундагина одамлар унинг орқасидан эргашади: шамол қайси томонга эсса, майсалар ўша томонга қараб эгилади".

¹ Қаранг: История политических и правовых учений. Древний мир. — М.: Наука, 1985.167-бет.

Конфуций фикрича, "бошқариш — тўғри йўл тутмоқлик демакдир". Хусусан, у Чу подшолиги мансабдорига шундай деган эди: "Қачонки, яқинларингни сендан кўнгли тўлса, шунда узоқдагилар ҳам сенга яқинлашишга интилади, сени истайди". Шунингдек, у ўзининг шоғирди Ци-гунга қуйидаги сўзларни айтган эди: "Энг муҳими, одамларни озиқ-овқат, қурол-яроғ билан таъминлаш ва улар ишончини қозонишдир. Қуролдан воз кечиш, ҳаттоки, озиқ-овқатдан ҳам юз ўгириш мумкин (охир-оқибатда эрта ёки кеч ҳамма ҳаётдан кўз юмади). Лекин, ишончга эга бўлмаган давлатнинг асоси йўқдир". Мутафаккир яхши мансабдорнинг бурчи ўз ҳукмдорига, ҳаттоки, унинг таъбига тўғри келмаса ҳам доно маслаҳатлар беришдир, деб кўрсатган эди. Мансабдорларга мурожаат қилиб, шундай дейди: "Уни (ҳукмдорни, демоқчи) алдаманглар! Унга эътироз ҳам билдиринглар!"¹.

Конфуций жамиятнинг барқарор ишлашини ташкил этишда, давлат бошқарувида маънавият ва ахлоқнинг ўрнини юксакликка кўтаради. У шундай деб ёзган эди: "Агар қонунлар ёрдамида бошқарилса, тартибот жазолашлар воситасида таъминланса, одамлар жазолашлардан ўзларини олиб қочишга интилади. Лекин улар ор-номусни ўзларида ҳис қилмайдилар; агар дэ (маънавий-ахлоқий воситалар) ёрдамида бошқарилса, тартибот қадриятлар ёрдамида таъминланса, одамлар ор-номусни ҳис қиладилар, ҳалол ва софдил бўладилар"². Албатта, қадимги Хитой жамияти билан давлат ўртасида чегара ўтказиш қийин бўлса ҳам, Конфуций таълимоти асосан, инсоният учун идеал жамиятни шакллантириш руҳияти билан суғорилган эди. Шунинг учун ҳам ҳозирга қадар фуқаролик жамиятини шакллантириш билан боғлиқ тадқиқотларда олимлар қайта-қайта Конфуций ижодий меросига мурожаат қилишлари бежиз эмас.

Конфуцийнинг жамиятни такомиллаштириш, инсоний ахлоқ меъёрларини маънавий қадриятлар билан бойитиш каби таълимотлари жаҳондаги барча жамиятшунос ва сиёсий фанлар олимлари учун дастлабки манбалар сифатида

¹ Қаранг: История политических и правовых учений. Древний мир. — М.: Наука, 1985.170-бет.

² Ўша жойда. 170-бет.

хизмат қилмоқда. Ҳозирги Хитойда конфуцийлик бутун бир халқнинг диний қадрияти даражасига кўтарилган. Шунингдек, бу таълимот жамиятни ўрганиш услубиётини такомиллашуви учун ҳам муҳим аҳамият касб этди. Бунинг асосий сабаби шундаки, мутафаккирнинг ўғитлари, у қолдирган маънавий ва илмий меросга бўлган эҳтиёж абадий аҳамият касб этганлигидир. Шунингдек, конфуцийлик қайси мамлакатда бўлмасин, жамиятда умуминсоний қадриятларнинг амал қилишини асраш ва янада ривожлантириш омили ва манбаи сифатида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда. Ҳозирги фуқаролик жамияти назариясида фуқаро — жамият — давлат ўзаро муносабатларини мувозанатга келтириш ва инсонийлаштириш ислохотларида Конфуций қолдирган меросни ўрганиш фойдадан ҳоли эмас.

Фуқаролик жамияти унсурларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган энг машҳур юнон мутафаккири Сукротдир (э.р.ав. 469—399 йй.). Ахлоқий фалсафага асос солиниши ҳам унинг номи билан боғлиқ. Манбаларда ёзилишича, Сукротнинг фалсафага қизиқишига Дельфиядаги Аполлон ибодатхонаси деворига битилган "Ўзингни ўзинг англа!" шиори сабаб бўлган. Бу шиор етти юнон доғишмандидан бири — спаргаллик Хилонга тегишли эди.

Сукротнинг фикрича, полис (шаҳар — давлат) ҳаётини қонуларсиз фақат ахлоқий қадриятлар асосида ташкил этиш мумкин эмас. Шунингдек, полисдан ташқарида қонулар мавжуд бўлмайди; қонулар — полиснинг пойдевори. Сукрот табиатан адолатли бўлган қонулар ҳукмрон бўлган полиснинг ашадий тарафдори сифатида танилди.

Сукрот ахлоқий фалсафасининг асосий тамойилига биноан илмли одамларгина қонун чиқариш ва бошқарув билан шуғулланишлари лозим. Унинг фикрича, "халқ иродаси ва давлат қонуларига асосланувчи ҳокимият подшоликдир; халқ иродасига қарши, қонуларга эмас, балки, ҳукмдорнинг ўзбошимчилигига асосланган ҳокимият мустабиддир. Агар идора этиш қонулари уларнинг ижросини таъминловчилар томонидан амалга оширилса, бу аристократиядир; агар идора этиш бойликдан келиб чиқса, унда плутократия, халқ оммаси иродасидан келиб чиқса, демократия дейилади".

Платоннинг "Критон" асаридан келиб чиқилса, Сукрот Европа сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихида биринчи марта давлат билан унинг аъзолари (фуқаролари) ўртасида шартномавий муносабатлар бўлиши лозимлиги масаласини кўтарган мутафаккирдир. Сукротнинг ўзига хос ривожланиб борган патерналистик қарашларига мувофиқ фуқаро ва давлатнинг шартномавий алоқалари, Ватан ва Қонулар ота ва онадан-да юксақликка кўйилган; худди ана шулар фуқаролар учун олий мақомли ота-она, тарбиячи ва ҳокимдир¹. Унинг фикрича, ҳар қандай афиналик, агар унга давлатнинг тартиб-қоидалари ёқмаса, балогат ёшига етганидан кейин қонуларга мувофиқ ҳолда ҳеч қандай тўсиқларсиз ўзининг барча мол-мулки билан уни ташлаб чиқиб кетиши мумкин; у хоҳлаган жойига — шу давлатнинг мустамакасига ёки бошқа бирон-бир давлатга бориб яшаши мумкин. Фуқароликка қабул қилиш ҳам ихтиёрийдир. Шунинг учун ҳам полисда унинг аъзоси сифатида яшаётган фуқаролар давлат ва унинг органлари амру фармонларини бажаришга розилик билдирадилар. Давлат фуқаросига куйидагилардан оприни ташлаш ҳуқуқи берилди: қонуний полис органлари ва мансабдор шахсларнинг адолатсиз қарорлари ва тadbирларини у инсонтириш ва бошқа куч ишлатилмайдиган воқеалар ёрдамида бажармаслиги ёки уларни бажариши мумкин.

Сукрот оқилона ва адолатли қонулар ҳукмронлиги билан сиёсий эркинлик имкониятини бир-бирига боғлайди. У индивиднинг полис олдидаги бурчлари ҳақида сўзлар экан, бунда оқилона ва адолатли тарзда тартибга солинган полисдаги эркин ва ўзаро тенг фуқароларнинг қонулаштирилган бурчларини назарда тутди. Унинг фикрича, мана шу йўлдаги эркинлик — "инсон учун ҳам, давлат учун ҳам ажойиб ва улуғвор бойликдир"². Албатта, Сукрот томонидан илгари сурилган ғоялар ва унинг таълимоти давлат ҳомийлигида фуқаролик жамияти унсурларини шакллантириш ислохотларини амалга оширишнинг ўзига хос услубиёт даражасига кўтарилиди.

¹ Қаранг: Платон. Собр. соч. в 4-х т. Т.1.: М.: Мысль, 1990.107-бет.

² Қаранг: История политических и правовых учений. Древний мир. М.: Наука, 1985. 237-бет.

Фуқаролик жамияти унсурларининг шаклланишига қатта ҳисса қўшган мутафаккирлардан яна бири — Платондир (э.р.ав. 427—347 йй.). Платоннинг давлат қурилиши, сиёсий муносабатларга доир изланишлари ва таълимоти унинг "Давлат", "Критий" ва "Қонунлар" номли асарларида мукамал равишда ифодаланган. Лекин, антик даврда жамият билан давлат ўртасидаги фарқланишлар ҳали унчалик аниқ сезилмаган бўлса ҳам унинг асарларида жамият унсурлари ва фуқароларга доир кенг қамровли илмий изланишларни учратиш мумкин. Масалан, у "Давлат" асарида полисни умумий эҳтиёжларга мослашган биргаликда яшаш бирлиги сифатида характерлаб, бу эҳтиёжларни қондиринининг энг яхши йўли сифатида давлат фуқаролари ўртасидаги меҳнат тақсимотиини амалга ошириш гоёсини илгари суради.

Платоннинг фуқаролик жамияти унсурларига доир қарашлари кўпроқ унинг "Қонунлар" асарида кўзга ташланади. Унинг "давлати" теясисида кўн погонали сайлонлар йўли билан сайланган 37 та идора этувчи мансабдор туради. Уларни сайлашда барча фуқаролар иштирок қилмайдилар. Фақат курулга эга ёки урушларда қатнашган фуқароларгина сайлов ҳуқуқларига эга бўладилар. Идора этувчиларнинг ёшлари 50 билан 70 ёш ўртасида бўлишига эътибор бериллади. Идора этувчиларнинг ваколатлари кенг бўлиб, авваламбор, улар "қонун" қўриқчиларидир. Ҳокимиятнинг муҳим бир қисми сайланадиган 360 аъзодан иборат (ҳар бир ижтимоий синфдан 90 тадан) кенгашга тегишлидир. Биринчи ва иккинчи синфга мансуб фуқаролар халқ мажлисида иштирок этишга мажбурдирлар. Учинчи ва тўртинчи синфга мансуб фуқароларнинг эса бу мажлисда иштирок этиши шарт эмас. Юқорида келтирилган давлатнинг олий органларидан ташқари Платон яна бир идора тузишни таклиф этади. Бу идора ўз моҳиятига кўра давлат устида турувчи махсус орган бўлиб, "Тунги йиғин" деб номланади ва у 10 та обрўли доминманд ва кекса арбоблардан иборат бўлади, уларга давлат тақдирини топширилади¹.

¹ Афлотун. Қонунлар. Рус тилидан Урфон Отажон тарж. — Т.: Янги аср алоҳиди, 2002. 122-бет.

Платон "Қонунлар" асарида икки хил давлат тузумини бир-бирига қийслайди: "Мен қонун кучга эга бўлмаган, кимнингдир ҳокимияти остида бўлган давлатнинг ҳалоқатини кўраман. Қардаким, қонун ҳукмдорлар устидан ҳукмрон, ҳукмдорлар қонуннинг қуллари бўлишса, бундай давлатнинг истиқболини порлоқ, халқини фаровон кўраман. Алҳол, бундай давлат фақатгина худолар томонидан инъом этилиши мумкин"¹.

Баъзи адабиётларда Платон демократияга муғлақо қарши олим сифатида талқин этилади. Лекин, унинг асарлари синчиклаб ўрганилса, у ўз давридаги объектив воқеликдан келиб чиқиб ижод этганлигининг гувоҳи бўламиз. Шу билан бирга, у демократияни ҳам ўзига муносиб равишда таҳлил этганлигини тан олишимиз лозим. Жумладан, Платон "Қонунлар" асарида шундай деб ёзган эди: "Давлат қурилишининг ҳам бамисли онадек икки тури бор. Қолганлари ҳуқуқий нуқтан назардан айтганда, улардан туғилганлардир. Биринчисини муғлақ ҳукмдорлик, иккинчисини демократия, деб кўрсатсак хато қилмаймиз. Муғлақ ҳукмдорлик (монархия) форсларда олий мақомга етиб борди, демократия эса бизда. Давлат қурилишининг барча қолган турлари, айтиб ўтганимиздек, шу иккисининг рангин, омухта оирлашишидан иборатдир. Озодлик ва дўстлик онглилик билан қўшилган ҳолда (биргаликда) мавжуд бўлмоғи (яшашин) учун, албатта у ҳамда бу турга тааллуқли бўлиши зарур. Уларга тааллуқли бўлмаган давлат яхши тарғибот (қурилин)га эга бўлмайди, деб тасдиқ этувчи мулоҳазаларимиз шуни талаб этади"².

Албатта, Платоннинг асл мақсади давлат ва ҳукмдорларни қонунларга бўйсундириш ва шу йўл билан давлатни жамиятга ҳамда фуқароларга хизмат қилдириш бўлганлигини тушуниш унча қийин эмас. Шунингдек, Платоннинг фикрича, фақат қонунларга амал қилган давлат ва жамият барқарор бўлиши мумкин. Ундай жамиятда фаровонликка ва тинчликка эришиш имкониятлари туғилади. Платоннинг бу таклифлари давлатни қонунга бўйсундириш воситасида

¹ Уша жойда. 122-бет.

² Афлотун. Қонунлар. Рус тилидан Урфон Отажон тарж. — Т.: Янги аср алоҳиди, 2002. 95-бет.

фуқаролар жамиятини қуриш йўлидаги умид ва истаклари тажаллиси эди.

Шунингдек, Платон адолатли жамиятнинг барқарор яшаши учун энг муҳим бўлган, фуқаролик жамиятининг асосий унсурларидан бири — эркинлик қадриятининг аҳамиятини юксак поғонага кўтарди. Бу жиҳатдан, у ҳозирги давр мутафаккирларидан ҳам теранроқ тарзда инсон эркинлигининг аниқ фойдаларини барча учун тушунарли ҳолатда талқин этди: "Форслар Кир даврида қуллик ва озодлик (эрк) орасидаги ўрта ҳолда турганлар ва аввал ўзлари эркин-озод, сўнгра эса — кўнгина бошқалар устидан хожа бўлиб оладилар. Аммо, ҳукмрон бўла туриб, улар қўл остидагиларга (тобеларга) эрк улушларини ажратардилар ва уларга ўз тенгларидай муомаллада бўлардилар. Шундан, жангчилар кўмондонлар билан қалин дўст эдилар ва хавф-хатарга қарши камоли хоҳини билан борар эдилар. Агар кимдир оқил бўлса ва маслаҳат бера олса, подшоҳ ҳасад қилмасди, фикрини очиқ айтишига имкон берарди ва масалаҳатгўй бўлиши мумкин бўлганларни қадрларди. У уларга ўзларининг оқил (онгли) эканликларини кўнчилилик халқ олдида намоён этишига имкон берарди. Шунинг учун ўша пайтларда форслар ҳамма нарсага муваффақ бўлганлар — озодлик (эрк), дўстлик ва фикр алмашишлар орқали"¹.

Платоннинг фикрича, жамиятни ташкил этишга доир қонун ва қондалар шахс ҳуқуқларини ҳимоя қила олиш кучига эга бўлиши лозим. Инсонларнинг жамиятга уюниши, жамият ишида иштирок этишларидан асосий мақсади фаровонлик ва барқарорликка эришишдир. У нафақат жамият ҳаётини, балки инсон хусусий ҳаётини ҳам қонунлар асосида ташкил этиш ғоясини илгари сурган эди: "Фуқаролар, ўзларининг хусусий ҳаётлари қонунлаштирилмаганига қарамай, жамият ва умумхалқ ҳаётида қонунларга мос яшайдилар, деб ҳисобласа, у нотўғри мулоҳаза юритган бўлади"².

¹ Афлотун. Қонулар. Рус тилидан Урфон Отажон тарж. — Т.: Янги аср ашоти, 2002. 95–96-бетлар.

² Ўша жойда. 197-бет.

Умуман, Платон асарлари ҳозирга қадар жамиятни ўрганиш услубиёти сифатида қадрланиб келинмоқда.

Фуқаролик жамияти унсурлари тўғрисида илк тасаввурларнинг шаклланишида Аристотель (эр. ав. 384—322 йй.) асарлари муҳим аҳамиятга эгадир. У ўзининг "Сиёсат", "Афина политияси", "Этика", "Риторика" каби асарларида жамиятнинг такомиллаштириш ғояларини илгари сурди. Аристотелнинг сиёсат ва ҳуқуқ соҳаларида тенглик ва адолатни барқарорлаштириш тамойилларини ривожлантиришга доир тадқиқотлари ҳозирга қадар ўз қадр-қимматини йўқотмай келтириб келди. Мутафаккирнинг фикрича, сиёсий адолат ўзини ўзи қондириш мақсадларида ягона бирликка эришган эркин ва ўзаро тенг одамлар ўртасидагина яшаши мумкин. Шу тариқа, сиёсий адолатли ҳокимият юритишнинг тамойили сифатида (жанобнинг қул, отанинг фарзандлари устидан юритадиган ҳокимиятидан фарқли ўлароқ) намоён бўлади.

Аристотель таълимотига биноан, давлат инсонларнинг ҳаётий эҳтиёжларини қондириш мақсадида табиий йўл билан пайдо бўлади, аммо унинг яшайдан мақсади — инсонларга (жамиятга) фаровонлик келтиришдир. Давлат (оила ва қишлоқ қабилага таққослаганда) ўзаро муносабатларнинг олий шакли бўлиб, у туфайли бошқа барча инсоний муносабатлар шакллари ўз мақсадларига ва ўз ниҳоясига эришади. Мутафаккирнинг фикрича, "давлат табиатан индивиднинг ўтмишдоши" бўлиб, у ўз табиатига биноан оила ва индивид табиати қаршисида туради: чунки, "бир бутунлик қисмларнинг издоши бўлиши заруратидир"¹.

Аристотель фикрича, давлат мураккаб тушунча. У ўз шаклига биноан маълум бир ташкилот тасаввурини бериб, фуқароларнинг маълум бир қисмини бирлаштиради. Бу ерда сўз давлатнинг бошланғич унсурлари бўлган индивид, оила қабила тўғрисида эмас, балки фуқаролар тўғрисида кетмоқда. Давлат шаклини аниқлаш кимни фуқаро деб ҳисоблашга боғлиқдир. Бошқача айтганда, у "фуқаро" тушунчаси билан чамбарчас боғлиқ. Аристотелнинг қарашича, агар кимда-ким мазкур давлатнинг қонунчилик мажлиси ёки суд ҳокимиятида иштирок этса, ўша фуқародир. Давлат барча

¹ Аристотель. Политика. Соч. в 4-х т. Т.4. — М.: Мысль, 1984. 379-бет.

фуқароларнинг ўз эҳтиёжларини етарли даражада қондириш қобилиятига эга бўлган ҳолдаги яшашидир.

Мутафаккир энг тўғри давлат шакли сифатида политияни кўрсатади. Бу билан у умуман давлат тузумини белгилаш тушунчасидан фойдаланади. Политияда кўпчилик умумий фойда манфаатларидан келиб чиқиб идора этади. Полития олигархия билан демократиянинг аралашмаси бўлиб, у ўзида олигархия ва демократиянинг энг яхши томонларини уйғунлаштиради, уларнинг камчиликлари ва заиф томонларидан воз кечади.

Аристотелнинг демократияга доир қуйидаги қарашлари унинг моҳиятини очиб беради: "Демократиянинг биринчи кўринишининг характерли белгиси тенгликдир. Тенглик демократиянинг асосий қонунига мувофиқ шундан иборатки, мулксизлар ҳам, мулкдорлар ҳам ҳеч нарсада бирон-бир имтиёзларга эга эмаслар; олий ҳокимият униси ёки булисининг қўлида тўнланмаган. Шу билан бирга, ҳар иккаласи — улар ҳам, бошқалар ҳам ўзаро тенгдирлар. Агар баъзилар эркинлик ва тенглик демократиянинг муҳим белгилари, деб билсалар, бу ҳолат, албатта, ўз амалиётини асосан ҳамманинг давлат бошқарувида интирок этишида ифодалайди. Демократияда халқ кўпчилик сифатида акс этиши сабабли, кўпчиликнинг қарори ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Бу каби давлат тузилишни демократик деб аталади"¹.

Шунингдек, мутафаккир демократиянинг олий ҳокимият қонунга эмас, балки оддий халққа тегишли бўлган шаклини қуйидагича таърифлайди: "Бу ҳолат қонун эмас, балки халқ мажлиси қарорлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган пайтда рўй беради. Бунга демагоглар воситасида эришилади. Қонун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган демократик давлатларда демагоглар учун ўрин йўқ. Бунда яхши фуқаролар биринчи ўринда туради"². Кўришиб турибдики, Аристотель 23 асрдан кўпроқ вақт аввал тоталитар социалистик жамият ва фуқаролик жамияти учун характерли бўлган унсурларни қиёсий ўрганиб, хулосалар чиқарган, уларга аниқ ва равшан таърифлар берган.

¹ Аристотель. Политика. Соч. в 4-х т. Т. 4. — М.: Мысль, 1984. 496-бет.

² Уша жойда. 496-бет.

Демократиянинг барча шакллари орасидан Аристотель бойлар ва камбағаллар тотувлиги ва қонун устуворлигига асосланган мўъгадил цензли демократияни юқори баҳолайди. Аристотель барча порозиликлар ва давлат тўнтаришларининг асосий сабабларини тенгликнинг йўқлигидан излайди.¹

Мутафаккир фикрича, қонунчилик — сиёсатнинг бир қисмидир. Шунинг учун ҳам қонун чиқарувчилар мазкур давлат тузумининг ўзига хослигини ва шу асосда мавжуд муносабатлар тизими барқарорлигини моҳирона ва ҳаётга мос тарзда қонуларда ифодалашлари лозим. "Зеро, тартиб — бу қонундир"². Аристотелнинг кўрсатишича, сиёсий бошқарув — одамларнинг эмас, балки, бу қонуларнинг бошқарувидир. "Шундай қилиб, агарда кимда-ким қонун ҳокимият юритсин, деб талаб қилса, бу гўёки, фақат тафаккур ва илоҳиёт бошқарувини талаб қилган бўлади. Агар кимда-ким инсон ҳокимият юритсин, деб талаб қилса, бунга у ўз талаби билан ҳайвоний унсурни олиб киришга уринган бўлади. Чунки, ҳис-туйғуларга берилиш ҳайвонийлик — бошқа нарса эмас. Шунингдек, ҳукмдорларни (агар улар энг яхши одамлардан иборат бўлса ҳам) газаб тўғри йўлдан олиради; аксинча, қонун — вазмин идрокдир"³. Мутафаккирнинг фикрича, инсон ҳукмдорлиги (идрок ва қонун уриниш) ҳокимиятни суиистеъмол қилишга, мустабидликка олиб келади.

Хулоса қилиб айтганда, "фуқаролик жамияти" тушунчасининг илдиэлари асосан Аристотель изланишларига бориб тақалади. Бу жамиятни Аристотель "*politike koinonia*", яъни, "сиёсий бирлик/ҳамжамият", деб атаган эди. Бу тушунчанинг латин тилидаги ифодаси "*societas civilis*" ("фуқаролик жамияти") қабилида қабул қилинди. Бу тушунча полисни аниқлаш учун хизмат қилиб, унинг замирида "*zoon politikon*" — "сиёсий мавжудот" сифатидаги инсон "тело"си, яъни мақсадли (юнонча) маъноси тушуниланган. Аристотель томонидан

¹ Аристотель. Политика. Соч. в 4-х т. Т. 4. — М.: Мысль, 1984. 528—529 бетлар.

² Уша жойда. 481-бет.

³ Аристотель. Политика. Соч. в 4-х т. Т. 4. М.: Мысль, 1984. 481-бет.

"*Politike koinonia*" ("фуқаролик жамияти") тушунчаси "сиёсий жамият"нинг муқобили (синопими) сифатида ҳам ишлатилган. Зеро, қадим юнон ўлкасида оила, эътиқод, маърифат, маданият, санъат, умуман ҳаётнинг барча-барча қирралари сиёсатлаштирилган эди. Бунинг устига, алоҳида олинган шахс ўзини жамиятдан айрим ҳолда ҳис қила олмас эди¹.

Қадимги Рим мутафаккири Цицерон (эр.ав.106—43 йй.) антик юнон сиёсий фикрлари таъсирида ўзининг давлат ва жамият ривожланишига доир ўз таълимотини яратди. Цицерон фикрича, давлат (*respublica*) халқнинг (*res populi*) бойлигидир. Шунингдек, у "халқ" тушунчаси тўғрисида қуйидаги фикрларни билдиради: "халқ қандайдир тарзда биргаликда тўпланган ҳар қандай одамларнинг бирлашмаси эмас, балки, ҳуқуқ ва манфаатлар умумийлиги масалаларида ўзаро бир-бирлари билан, келишиш билан боғлиқ бўлган кўпчилик одамларнинг қўшилмасидир"².

Шунингдек, мутафаккир барқарор ва адолатли жамият қуришни орзу қилар экан, унинг марказини идеал фуқаролар ташкил этишини чуқур англаб етади. Идеал фуқаро бурчлари сифатида Цицерон ҳақиқатни, адолатни англаган, руҳияти улугвор ва одоб-ахлоқ доирасида бўлган, ўз интилишларини фақат эзуликларга қаратган инсонни тушунади. Фуқаро нафақат бошқаларга зарар келтирмаслиги, балки, бошқалар мулкига кўз олайтирмаслиги, ундан ташқари, адолатсизликка учраган инсонларга кўмаклашиши, умумий фаровонлик йўлида меҳнат қилиши зарур. Фуқаролар фаоллигини доимо қўллаб-қувватлаб келган Цицерон фикрига кўра "фуқаролар эркинлигини ҳимоя қилишда хусусий шахслар бўлмайди"³. Мутафаккир фуқароларнинг яна бир муҳим бурчи — уларнинг давлат олдидаги, жумладан, аскар сифатида Ватанни ҳимоя қилиш мажбуриятларини бажариш муҳимлигини алоҳида қайд этади. Цицерон томонидан илгари сурилган бу гоялар фуқаролик жамиятининг асосий унсурлари эди.

¹ Қарант: Коэн Л.Ж., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. — М.: Весь Мир, 2003. 134-бет.

² Цицерон. Диалоги о государстве, о законах. — М., 1966. 39-бет.

³ Цицерон. Диалоги о государстве, о законах. — М., 1966. 46-бет.

Қадимги Хитой, Юнонистон ва Рим мутафаккирлари Конфуций, Сукрот, Платон, Аристотель, Цицерон каби-ларнинг давлат ва жамият, сиёсий муносабатларга доир таълимотлари фуқаролик жамияти унсурларига доир илк таълимотларни шакллантирди. Уларнинг бой илмий мероси кейинги авлод олимлари учун жамият ва давлатни тадқиқ этиш услубиёти вазифасини бажарди. Улар астойдил равишда фуқаролик жамиятининг асосий унсурларини чуқур тадқиқ қилдилар. Шу билан бирга, мазкур мутафаккирларнинг жамиятни ривожлантиришга доир илмий мероси ўрта асрлардаги Ислом фалсафасининг шаклланиши ва ривожланишига муҳим ўрин тутди. Ўз навбатида, Европа фалсафий ва сиёсий қарашларига кучли таъсир кўрсатди. Хулоса қилиб айтганда, "Европа илк бор айнан араб-мусулмонлар орқали қадимги ва эллин фалсафий таълимотлари билан танишдилар. Бу ҳодиса Европанинг маданий ривожланишига улкан имконият яратди, Европада Уйғониш даврининг нишиб этилишида муҳим роль ўйнади"¹. Европада фуқаролик жамиятига доир илк изланишлар араб тилида ижод этган мутафаккирлари яшаган Шарқ Уйғониши даври — X—XV асрлардан кейингина бошланганлиги фикримизнинг далилидир.

1.2. Шарқ алломаларининг фозил жамиятта доир таълимоти

Фуқаролик жамияти унсурлари, шунингдек, фозил жамият қуришга доир назарий изланишлар дастлаб Шарқ уйғониш даври мутафаккирлари томонидан амалга оширилган. Ҳозирги даврга келиб, Ўзбекистонда кучли фуқаролик жамияти қуриш ислохотларининг чуқурлашиб бориши миллий меросимизни ўрганишга бўлган эҳтиёжларни янада кучайтирди. Бунинг сабаби шундаки, биз қурмоқчи бўлган фуқаролик жамияти бошқа мамлакатлар тажрибасидан андоза сифатида кўр-кўрона кўчириб олинмайди, балки, бир неча минг йиллик миллий мерос ва тарихий тажрибаларинингдан озиқланади.

¹ Фильштинский И.М., Шидфар Б.Я. Очерк арабо-мусульманской культуры. — М., 1971. 201-бет.

Президент И.А. Каримов томонидан Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қуришнинг "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" тамойилининг ишлаб чиқилиши ва ҳаётга татбиқ этилиши буюк аждодларимиз яратган фозил жамият барпо этишга доир миллий фалсафий меросни замонавий тажрибалар билан уйғунлаштиришни, ислоҳотларни эса халқ фаровонлигига эришишни мақсад қилиб олган ҳолда амалга оширишни тақозо этади.

Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Алишер Навоий, Хусайн Воиз Кошифий каби мутафаккирларнинг фозил жамият қуришга бағишланган илмий талқиотларини батафсил ўрганиш, уларнинг натижалари ва хулосаларини ҳозирги даврдаги кучли жамият қуриш ислоҳотларига нисбатан татбиқ этилишига муҳим аҳамият бериш — фуқаролик жамиятининг ўзига хос миллийлик асосида ривожланишини белгилаб беради.

Ўзбекистонда кучли жамият қуришнинг миллий жиҳатлари ва илмий манбаларини Президент И.А. Каримов қуйидагича ифодалаб берди: "Бугун бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб, миллий даштачилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига татбиқ этганимиз керак...".

Адолатли жамият барпо этиш, фуқаролик жамияти унсурларининг шаклланишига доир улкан илмий мерос қолдирган буюк мутафаккирлардан энг машҳури Абу Наср Форобийдир (873—950 йй.). Унинг фикрича, мукамал жамиятда ҳар бир табақа, яхлит ижтимоий организмнинг ажралмас қисми сифатида, ўзининг муайян функцияларига эга бўлиб, гўёки шу вазифаларни бажариш учун ихтисослашганлар². Фозиллар жамиятининг адолатли бўлишида ва табақалар ўртасидаги завофутларнинг сақланишида адолат ҳуқуқий категория вазифасини бажаради. Ана шу жиҳатдан

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. // Ваган саждағоҳ каби муқаддаслар. Т. 3. - Т.: Ўзбекистон, 1966. 7-бет.

² Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. — Т.: А.Қодирий номидан халқ мероси нашр., 1993. 189-бет.

ётиданганда, Форобийнинг адолат таясига нисбатан ишланган таърифлари Платон талқинларига яқиндир.

Форобий орзу қилган фозил ва адолатли жамоанинг жоҳил жамоалардан фарқи шундаки, унда одамлар энг тўзал ва яхши мақсадларга ҳамда умумий манфаатларга эришиш йўлида бир-бирларига яқиндан ёрдам берадилар. Кўришиб турибдики, Форобий фозил жамоа қуриш учун инсонларнинг маънавий юксалиши, фуқаровий фазилатларга эга бўлиши талабларини илгари суради.

Форобий жамият ("инсон жамоаси") нинг келиб чиқиши ҳақида шундай деб ёзган: "Ҳар бир инсон ўз табиатига кўра шундай тузилганки, у яшаш ва олний даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтожлик сезади, унинг бир ўзи эса бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди. Шу боис уларга эга бўлишга кишилик жамоасига эҳтиёж туғилади... Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирига етказиб бериш ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигига одам ўз табиати бўйича шўтилан етукликка эришуви мумкин".

Форобий жамоани катта-кичиклигига кўра уч турга бўлади: буюк жамоа — дунёдаги барча халқларнинг бирлашуви; ўрта жамоа — бир халқ ёки миллатни бирлаштирувчи жамоа; кичик жамоа — алоҳида бир наҳар — давлат (полисни ошраштирувчи жамоа. Албатта, бундаги ўрта жамоа бутун ошр мамлакат миқёсидаги илк фозил жамиятни аниқлаётган тушунчадир³.

Форобий инсоннинг ўзини "сиёсий мавжудот" сифатидаги ўрнига қуйидаги таърифни берган эди: "Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи бошланғич асос "инсонийлик"дир. Шунинг учун ҳам, одамлар инсоният туркумига киритилишлари туфайли ўзаро тинчликда яшашмоқлари лозим".

Форобий X асрнинг бошларидаёқ адолатли фуқаролик жамиятининг содда ва оддий модели лойиҳасини қуйидагича таърифлаган: "Маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолиси-

¹ Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. — Т.: А. Қодирий номидан халқ мероси нашр., 1993. 186-бет.

² Қаранг: Ўша жойда. 186-бет.

³ Қаранг: Ўша жойда. 186-бет.

дан бўлган ҳар бир одам касб-ҳунарда озод, ҳамма баб-баробар бўлади, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-ҳунар билан шуғулланади. Одамлар чин маъноси билан озод бўладилар. Бири иккинчисига хўжайин бўлмайди. Одамларнинг тинчлик ва эркинликларига халақит берувчи султон (яъни, подшоҳ) бўлмайди. Улар орасида турли яхши одатлар, завқ-лаззатлар пайдо бўлади”¹.

Кўриниб турибдики, мутафаккир илгари сурган “маданий жамият”нинг асосий белгиси фуқаролик жамиятининг энг асосий унсурларидан бири — инсон эркинлиги бўлганлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Шу билан бирга, “маданий жамият” ва “маданий шаҳар” (бунда “шаҳар” давлат маъносида ишлатилмоқда — Қ.М.) халқининг эркин равишда ўзлари хоҳлаган касб-ҳунар билан шуғуллана олиш ҳуқуқларига эга бўлиши фуқаролик жамиятининг муҳим унсурларидан биридир.

Маълумки, фуқаролик жамиятининг муҳим институтларидан бири — фуқароларнинг эркинлик ҳуқуқи асосида ўтказиладиган сайловлардир. Сайловлар даврида фуқаролар ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодалаш, ўз манфаатларини рўёбга чиқариш ва муҳофаза қилишда ҳақиқий шарт-шароит, ҳуқуқий заминга эга бўладилар. Бу каби жамиятда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳар томонлама ҳимоя қилинади. Ҳозирги давр вакиллик демократиясининг ана шу муҳим унсури ҳам Форобий эътиборидан четда қолмаган. Мутафаккир шундай деб ёзган: “Уларнинг ўзларидан (“фуқаролардан” — Қ.М.) сайланган раҳбар ёки бошлиқлар ҳокими мутлақ бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтарилган, синалган, энг олийжаноб, раҳбарликка лойиқ кишилар бўладилар. Шунинг учун бундай раҳбарлар ўз сайловчиларини тўла озодликка чиқарадилар, уларни ташқи душмандан муҳофаза қиладилар. Бундай раҳбарлар ҳаммага баробар муносабатда бўладилар, ҳатто ҳамманинг манфаатини ўзларининг манфаатларидан ортиқ кўрадилар, умумнинг манфаати учун ўзларининг шахсий манфаатларидан воз кечадилар, халқ манфаати учун ўзларидан куч-гайрат ва бойликларни аямайдилар”².

¹ Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. — Т.: А. Қолирий номидаги халқ мероси нашр., 1993. 190-бет.

² Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. — Т.: А. Қолирий номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1993. 190-бет.

Форобий ижтимоий-сиёсий таълимотиининг энг муҳим қисми жамият, унинг таркибий тузилиши, пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланишининг асосий сабаблари ҳамда шарт-шароитлари, шунингдек, амал қилишининг ижтимоий-ҳуқуқий меъёрларини тадқиқ қилишга бағишланган. Форобийнинг адолатли фозил жамият ҳақидаги таълимоти унинг фалсафий ва сиёсий қарашлари билан узвий боғлиқ бўлиб, бу таълимотнинг ўзига хос жиҳатлари шундаки, у жамият, давлатчилик ва ҳуқуқий масалаларнинг ечимларини топишда муҳим ўрин тутди, бу соҳага доир илмий тадқиқотлар учун умумий услубий тамойиллар вазифасини бажарди.

Форобий ўз давридаги турли мамлакатлар ҳаётий фаолиятига, уларни бошқарув усулларига баҳо берар экан, у ўз тасаввуридаги мукаммал жамият ва давлатнинг олий мақсади — инсонларнинг том маънода бахт-саодатга эришуви йўлидаги мақсадларидан келиб чиқади. Албатта, ҳозирги даврда давлат ва жамиятнинг бош мақсади — халқ фаровонлиги оқаллигига эътибор берсак, бу масалани ҳал қилиш йўли бундан салкам минг йил илгари мутафаккир томонидан кашф этилганлигига гувоҳ бўламиз.

Юқоридagi таҳлиллар умумлаштирилганда, Абу Наср Форобийнинг фозил жамиятга доир таълимотининг асосий йўналиши комил инсонни шакллантиришга, инсоннинг маънавий ва ахлоқли бўлишига йўғрилганлиги аниқ сезилиб туради. Шунингдек, у фозил ва адолатли жамият қуриш учун ҳукмдор ва давлат мансабдорларининг маънавий дунёси юксак бўлиши лозимлигини ўз назарий излашларида ҳар томонлама исботлаб берган.

Фуқаролик жамияти унсурлари шаклланишига муҳим ҳисса қўшган машҳур Шарқ мутафаккирларидан бири Абу Райҳон Берунийдир (970 — 1048 йй.). Унинг асосий идеали фозил жамиятда яшовчи — комил инсон, ўз ор-номусини оқлаган ва қадр-қимматини сақлаган, олийжаноб, мурувват насандир: “Олийжаноб одам ўзининг жони ва ўзининг мулкидан бошқа ҳеч нарсага эгаллик қилмайди, қонунан ўзига еттишли мулкни бошқаради. Агар бундай одам бошқаларнинг оғир ишини ўз елкасига олиб, улар учун ўзи машаққат тортиб, Оллоҳ унга инъом этган нарсаларини муҳтож

одамларга берса, ундай одам жавонмард (фатиёт) деб аталади. Жавонмард ўзининг олийжаноблиги ва хайр-саховати билан машхур бўлган одам. Айни вақтда жавонмард ўзининг ҳушмуомалалиги, меҳр-шафқати, сабог-матонати, сабр-тоқати, обрў-иззати билан ҳам ном чиқарган одамдир"¹.

Беруний адолатли жамиятни барпо этиш учун комил инсонни шакллантиришга муҳим аҳамият беради. Фозил жамиятни қуришга тўсиқ бўлиб турган иллатларни йўқотиш учун уларнинг илдизини қуритиш кераклигини куйидагича уқдирган. Ёвузликдан қутилиш учун инсон икки табиий куч — очкўзликка ҳире ва газаб устидан ҳукмронлик қилиши керак. Булар инсон учун энг кучли ва хавфли душманлардир. Мана шу очкўзлик ва газаб устидан ақл ва тафаккур кучлари галаба қозониши керак. Шундагина инсон шайтоний нафсдан қутилиб, Худога яқинлашади; бу одамнинг таъвишларидан халос бўлиб, маънавий юксалишга интилади. Аммо инсон бу ишлардан қувилгани учун уларни келтириб чиқарган сабаблар — бошқалардан устунликка, шон-шухратга ҳире кўйиш ва интишиш каби иллатларини тарк этмоғи керак.

Абу Райҳон Берунийнинг эътироф этишича, фуқаровий жамиятнинг инсонийлик даражаси кишилар қувалик эҳтиёжларининг қанчалик қондирилиши билан белгиланади. Жамиятда фуқароларнинг фаровонлигини таъминловчи энг муҳим омил ижтимоий адолат қондиқарига амал қилишдир².

Фуқаролик жамияти унсурларини тадқиқ этган мутафаккирлардан яна бири Абу Али ибн Синодир (980—1037 йй). Мутафаккир адолатли жамиятнинг яшаш шарти сифатида биринчи ўринга инсонлар ўртасидаги ахлоқий муносабатларни қўяди. Юксак ахлоқ соҳиб бўлишга эса маърифат ёрдамида эришилади. Олимнинг фикрича, ахлоқий муносабатларнинг юксалиши жамиятнинг маънавий-ахлоқий соғломлиги ва собитлигини таъминлайди. Инсонларнинг маънавий-маърифий камилликка эришуви жамиятнинг янада такомиллашувини, унда адолат тамойилларининг барқарорлигини таъминлайди.

¹ Беруни А.Р. Минералогия: собрание сведений для познания драгоценностей. — М., 1963. 14-бет.

² Қаранг: Беруний А.Р. Худудулсон // Асарлар. Ҷ. II. — Т.: Фан, 1965. 70-, 125-, 161-бетлар.; Минералогия: собрание сведений для познания драгоценностей. — М., 1963. 104-бет.

Фуқароларнинг ўзаро ҳамжиҳатлиги ва ҳамкорлиги на-нижасида жамият маънавий-ахлоқий жиҳатдан соғломлашади, инсонлар ўртасида ўзаро меҳр-муҳаббат ва ишонч туйғулари шаклланади, одамлар ўзаро жипслашади, бу билан ёвузлик ва адолатсизлик йўлига ров кўйилади. Ибн Синонинг фикрича, ўз ақлий фаолиятдан қониқиш ҳосил қилиш — энг олий даражали лаззат бағишлайди. Разил табиати одамнинг хатти-ҳаракатларини бошқариш унинг ҳайвоний нафси ихтиёрида бўлади. Бундай инсон бутунлай маърифатсиз инсондир.

Хулоса қилиб айтганда, Абу Али ибн Синонинг комил инсонни шакллантиришга доир қарашларида илк Уйғонинг аври мутафаккирлари каби маънавий қадриятларнинг моддий ҳаёт қадриятларидан устуни кўйишга мойиллик кучлилиги сезилиб туради¹. Албатта, ҳозирги даврга келиб, умуминсоний ва маънавий қадриятлар фуқаролик жамиятини такомиллаштириш омилларидан бири сифатида ўзини намойиш қилганлиги мутафаккир илгари сурган гояларнинг нечоғлиқ аҳамиятга молик эканлигини ашглалади.

Фуқаролик жамияти унсурларини шаклланишига катта ҳисса қўшган Шарқ мутафаккирларидан яна бири — Абу Али Ҳасан ибн Али Тусей — Низомулмулкдир (1018—1092 йй.). У ўзининг "Сийёсатнома" асарида давлат ҳокимиятини адолатли жамият қуришдаги ўрнини атрофлича очиб берди. Албатта, Низомулмулк яшаган даврда давлат билан жамият ўртасида чегара ўтказиш мушкул иш бўлса ҳам, тоғишманда мутафаккир жамиятни салтанатдан айри ҳолда исавурлай олди. Лекин, у шунга қарамай, адолатли жамият бўлишини сиёсий элитага — ҳукмдорга, сарой мансабдорларига, ҳокимларга боғлиқдир, деб билди. Албатта, урта асрлардаги феодал муносабатларга асосланган монархия тузумида жамият фаолиятини ташкил этиш вазифаси, асосан, давлат ҳокимиятининг қўлида эди.

Низомулмулк адолатли жамият барпо этиш масаласида у даврдан бир неча асрлар илгарилаб кетган эди. У инсонларнинг фаровон ҳаёт кечириши ва ўз манфаатларини қон-

¹ Қаранг: Жакбаров М. Комил инсон гояси: тарихий-фалсафий таҳлил. — Т.: Абу Али ибн Сино нашр., 2009. 106—108-бетлар.

диришлари учун жамият қуришга эҳтиёж сезишларини чуқур ва тегингиз англаган эди¹.

Низомулмулкнинг жамият фаолиятини ташкил этиш билан боғлиқ давлат бошқаруви тўғрисидаги фикрларидан шундай хулосалар чиқариш мумкин: сиёсат ва давлат бошқарувидаги, шунингдек, инсон ҳаётидаги барча иқдорларни билиш ва улардаги ўзаро муносабатларни англаш фақат амалдор ёки ҳукмдоргагина тегишли эмас. Улар барча инсоният зотида (яъни, бутун жамият аъзоларига) мансубдир. Шунинг учун ҳам тажрибали, оқил, фозил кишилар билан кенгашлар ва маслаҳатлар асосида сиёсий ва бошқарув қарорлари қабул қилиш воситасидагина бутун бир жамият барқарорлигини таъминлаш ва адолатни ўрнатиш, фаровон ҳаёт қуриш мумкин.

Низомулмулкнинг фикрича, "бирор ишни маслаҳатсиз амалга ошириш фикрнинг заифлигидан далolat беради, бундайларни ўзбилармон дейдилар. Машварат ва кенгашсиз амалга оширилган ишнинг натижаси яхши бўлмайди"². У бу ўринда ҳукмдорларни Пайғамбар саллоллоҳу алайҳи васалламдан ибрат олишга чақиради, у Яратганнинг табиийси бўлса-да, оддий инсонлардан маслаҳат олиш, улар билан кенгаш ва машварат этиш асосида бошқаришни афзал кўрганлигини таъкидлайди. Бу билан Низомулмулк ҳар қандай ақлли ва доно ҳукмдор машварат ва кенгашсиз мамлакат бошқарилишининг охири яхши бўлмаслигига ишора қиладди. Мутафаккирнинг ушбу маслаҳатлари ва қоидалари минг йиллардан буён ўз аҳамияти ва мавқеини йўқотмай келмоқда. Улар фуқаролик жамиятининг асосий унсурлари сифатида яшаб келмоқда.

Буюк мутафаккир Алишер Навоий (1441—1501 йй.) ўз асарларида фозил жамият қуришга доир бой илмий мерос қолдирди. Алишер Навоий ҳам фозил жамият ташкил этиш учун адолатли ҳукмдор, яъни, "аҳли маъни"га мансуб бўлган ҳукмдорларни улуглайди, ижтимоий-сиёсий ҳаётда юз бераётган ноҳақликлар, адолатсизликларни эса қоралайди.

¹ Низомулмулк. Сиёсатнома ёки Сияр ул-мулк. — Т.: Адолат, 1997. 17—18-бетлар.

² Низомулмулк. Сиёсатнома ёки Сияр ул-мулк. — Т.: Адолат, 1997. 98-бет.

Ҳақиқий инсоний фазилатлар — адолат, меҳру мурувват, меҳнатсеварлик, тўғрисузлик, вағанларварлик, ҳалоллик, инсонпарварлик, қаҳрамонлик каби фазилатларнинг ижобий жиҳатларини кенг ва чуқур очиб беради.

Алишер Навоийнинг қарашича, адолатли жамиятни юксак фазилатли, маънавиятли инсонларгина барпо этишлари мумкин. Шунинг учун ҳам мутафаккир инсон маънавиятини юксалтириш асосида фозил жамият қуриш ғояларини олгари суради. У инсониятни иккига — "аҳли маъни" ва "аҳли суврат"га бўлиб, уларнинг ҳар бирини чуқур таърифлаб беради¹.

"Аҳли суврат" — бу тоифага мансуб кишилар инсоний муносабатларнинг фақат шаклу шамойилига муҳим эътибор берадилар. Уларга виқорли бўлиш, кибрланиш, зеб-зийнатга берилиш, ўзгаларга зулм ўтказишдан ҳузурланиш мансубдир. "Суврат аҳли" учун дунёни қалбан англаш, эзгулик ҳис-ғуйгулари бутунлай ётдир. Улар инсоний муносабатларнинг фақат ташқи кўринишларини тап оладилар, моҳият ва мазмунига кириб бора олмайдилар. Уларнинг асосий хусусиятларидан бири тақдирчиликдир. Бу тоифадаги кишилар кучлилар олдида қул, ожизлар учун зулмкор. Улар маслак-сизликлари туфайли фақат бутунчи кун ҳузур-ҳаловати билан яшайдилар, бу билан у дунёларини куйдирадилар. "Суврат аҳли" диний амалларни ҳам фақат кўрқув ва у дунёдаги моддий лаззатланиш илтижида бажарадилар. Бундай инсонлар фақат жоҳил жамиятни ҳуш кўрадилар.

"Аҳли маъни" — юксак тафаккур соҳибларидир. Уларнинг маънилиги шундаки, бу тоифа инсонлар учун ақл-идрокли бўлиш, турли муносабатларнинг моҳият ва мазмунини англаш ҳосилдир. Бу каби инсонлар ўз эҳтиёж ва манфаатларини ўзгаларники билан уйғунлашган ҳолда идрок қиладилар. Жамият ва халқ учун хизмат қилиш ва яшашдан лаззатланадилар. Улар ҳар бир хатти-ҳаракат ва воқеликнинг оқибатини ўйлаб иш тутадилар, бу дунёнинг қисқа ва ўткинчи эканлигини чуқур ҳис қиладилар. "Аҳли маъни" Яратганнинг ато этган тафаккурлаш фазилати воситасида

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. (Яхшилар ҳайратин). — Т.: Адабиёт ва санъат нашр., 1974. 35—38-бетлар.

дунёни англашга, бу йўлда илм-файни эгаллашга ва маърифатли бўлишга интиладилар. Уларнинг бош мақсади Яратганга етишиш. Бу тоифага мансуб бўлиш учун инсон эркин, довжорак, ҳақиқатпарвар, бурч ва масъулиятни ҳис этувчи, камтар, куч ва тазйиқ ишлатишдан ҳоли, халқ ва дин учун фидойи, имонли, ҳаёли, ўзга инсонлар учун ҳамдард, ҳар қандай зулмга қарши бора оладиган, адолат олдига ҳар қандай бойлик, иззат-нафе ва манфаатлардан воз кеча оладиган, ўз фикрига эга бўлиши лозим¹.

Кўриниб турибдики, "аҳли маъни"га мансуб бўлиш, яъни юксак маънавият соҳиби бўлиш инсоннинг энг олий орзусидир. Алишер Навоийнинг бу талқинини англаган, чуқур ҳис этган ҳар бир киши учун маънавият — бу инсон мазмуни ва моҳиятини ташкил этувчи ҳолисасидир. Дунёдаги барча инсониятнинг жамият сифатида яшаб туришини таъминловчи қудратли тутқилар ҳам, инсоний ривожланиш ёки умуман цивилизацияга эришув, уни барқарор ушлаб турувчи ва янада такомиллантирувчи беқиёс ва ҳадсиз куч ҳам маънавиятдир.

Алишер Навоийнинг замондоши, Ҳиротда яшаган машҳур олим Ҳусайн Воиз Кошифий (1440--1505 йй.) ўзининг "Ахлоқи Муҳсиний" номли асарида флоренциялик Никколо Макиавеллидан деярли чорак аср олдин сиёсат тунунчасининг таърифини ишлаб чиққан эди. У мазкур асарининг бир бобини сиёсат таърифига бағишлайди. Шунингдек, у Н. Макиавелли таърифи бўлган сиёсатда "мақсад воситани оқлайди", деган қондага бутунлай қарама-қарши бўлган — адолатли, ахлоқ ва маънавиятга таянган сиёсатни қўллашни илгари суради.

Мутафаккир жамият ва давлатнинг инқирози сабабини ҳокимият зулмининг кучайишидан излайди: "Золим ҳокимим, жавру ситам бирла раиятга озор берур ва ўз қўли бирда давлат илдизини кесмиш бўлғой ва бу иш бирла ўзини афтодаҳол ва парижон аҳвол қолмиш бўлғой". У "халққа зулм қилиш — давлат илдизини кесмиш", деган фикрни ёзар экан, бу билан давлатнинг мустаҳкамлигини жамиятнинг

¹ Қаранг: Ҳаққулов И. «Камол эл касбким...» — Т.: Чўлпон, 1990. 80--81-бетлар.

барқарорлигида, деб билади. Кошифий "Мамлакат заволи неча нимарсадир?" деган саволни қўйиб, унга шундай жавоб беради: "Уч нимарсадир. 1-подшоҳларга хабар пушида (махфий) бўлмоқда. 2-азазил (шайтон) ва сифлат (тубанлик) тарбият тоимоқда. 3-амалдорлар раиятга зулм қилмоқда"¹.

Кўриниб турибдики, Ҳусайн Воиз Кошифий ўз давридаги жамият ва давлат тизимини таҳлил қилар экан, жамият барқарорлигини, унинг аъзолари ўртасида адолат ва инсонийлик қадриятлари юксалишини ҳукмдор ва давлат мансабдорларининг маънавий бойлиги билан боғлайди. Шу билан бирга, у жамиятнинг кучли бўлиши давлатнинг кучли бўлишини таъминлашини чуқур англайди. Бу қарашлар ҳозирги давр учун ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса қилиб айтганда, Ватанимизда яшаган буюк мутафаккирларнинг илмий мероси ва амалий фаолиятлари нафақат миллий қарашларимизнинг тарихий-назарий илмларини ташкил этади, балки уларнинг илмий мероси ҳозирги даврда фуқаролик жамияти қуриш соҳасидаги ислохотларда пайдо бўлаётган кўнраб муаммоларни бартараф этишга хизмат қилади. Шунингдек, Шарқ мутафаккирлари қолдирган бой мерос мамлакатимизда ижтимоий-сиёсий жараёнларни ташкил этишнинг маънавий-ахлоқий манбагарини ташкил этади. Қолаверса, Шарқ мутафаккирларининг илмий мероси жамиятни ўрганиш ва уни такомиллантиришнинг услубиёти ҳамдир.

Шарқ мутафаккирларининг фозил жамият ва адолатли давлат барпо этишга оид ғоялари Фарбга ҳам кучли таъсир қилди. Фарбнинг илгор олимлари Шарқ мутафаккирлари асарларини ўрганиш, уларни Европа тилларига таржима қилиш асносида ўзларининг давлат ва жамиятни такомиллантиришга доир қарашларини анча бойитдилар. Айниқса, Европа олимлари фуқаролик жамияти билан боғлиқ назарияларни яратишда Шарқ мутафаккирларининг илмий меросларидан унумли фойдаландилар.

¹ Қаранг: Маҳмудов Р. Дегонимни улуска марғуб эл... — Т.: Ўзбекистон, 1992. 18--20-бетлар.

1.3. Фуқаролик жамиятини ўрганишнинг дастлабки методологик манбаларининг шаклланиши

Фуқаролик жамиятига ҳос илк қарашлар ва илмий ўрганишга доир услубий ёндашувлар бир неча асрлар давомида вужудга келди. Жон Локк ва Иммануил Кант каби файласуфлар ҳам "фуқаролик жамияти" деганда, аввало, "давлат"ни тушунишга мойил бўлдилар. Аммо, бора-бора фуқаролик жамияти билан мутлақ давлат институтлари ўртасидаги тафовут кўзга яққолроқ ташланаверди. Томас Гоббс, Жон Локк, Шарль де Монтескье каби олимлар жон-жаҳдлари билан ҳимоя қилган индивидуализм концепцияси эса кун тартибига жамиятнинг эркин фуқароси, шунингдек, шахс эркинлиги масаласини қўйди. Фуқаролик жамияти тўғрисидаги мавжуд концепциялар ўзига кўнлаб мураккаб муаммолар гизимини қамраб олди. Бу назарияларни, уларнинг методологик манбалари ва тарихий йўналишини тадқиқот жараёнидагина англаш мумкин.

Европада фуқаролик жамияти тўғрисидаги илк ғоялар XVII аср ўрталарида Томас Гоббснинг "Табиий ва сиёсий қонунлар унсурлари", "Фуқаро ҳақида", шунингдек, бошқа давлат ва ҳокимиятга доир ("Левиафан") асарларида ўз ифодасини топганидан кейин шаклланди. Шу даврдан бошлаб фуқаролик жамияти долзарб ижтимоий-сиёсий тасаввур ва тушунча сифатида такомиллашиб борди¹. Томас Гоббс даставвал ипсондаги табиийликни унинг ижтимоий сифатларига қарама-қарши қўйди. Бу даврдаги қарашларда бошқарилиб бўлмайдиган, носиёсий, шу сабабли ҳам ижтимоийлашмаган, яъни жамият ва давлат қонунларига ёки ҳокимиятга, шунингдек, сиёсатга бўйсунувчи ижтимоий борликда айрим кенгликлар ҳам мавжудлигига доир тасаввурлар шаклланди.

Фуқаролик жамияти тўғрисидаги янги қарашларнинг дастлабки муаммоларидан бири — унинг келиб чиқишидаги табиийлик билан ижтимоий-сиёсий жиҳатларини асослаб бериш эди. Бу даврда инсонни ўзини икки хил — табиий ва ижтимоий келиб чиқиши тўғрисидаги қарашлар пайдо бўлган

¹ Қаранг: История политических и правовых учений XVII—XVIII вв. — М.: Наука, 1989. 60–61-бетлар.

эди. Унга биноан, жамият, давлат ва унинг сиёсати табиийлик касб этиши лозим. Жамиятнинг ана шундай табиий бошланишини цивилизацияга эришганлик, деб баҳолаш расм бўлди. Натижада *civitas* (цивитас) — шаҳар тушунчасидан *civilitas* (шивилитас) — бошқарув, фуқаролик, давлат, сиёсат, фуқаролик жамияти (қадимги Римдагидек) тушунчасига ўтиш бошланди¹.

Томас Гоббс жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларни, фуқаролик муносабатлари билан сиёсий муносабатларни уйғунлаштириш мақсадлари ҳуқуқий давлат қуриш муаммоларини кун тартибига қўйишини ёзган эди. Унинг фикрича, албатта, ҳуқуқий давлатни барпо этмай туриб, фуқаролик жамияти қуришни тасаввур қилиб бўлмайди².

Демократик жамият қуриш масалалари соҳасида бой илмий мерос ва тадқиқот услублари шаклланишига қатта ҳисса қўшган мутафаккирлардан бири Жан Жак Руссо дир (1712—1778 йй.). Руссо ўрта — "учинчи табақа" мафкураси асосчилари жумласига киради.

Руссонинг ёзишича, "табиий ҳолатда озгина бўлган нотенглик бизнинг қобилиятларимиз ривожланиши ва инсон тафаккуридаги муваффақиятлар ҳисобига ўсиб боради ва ниҳоят, мулкчилик ва қонушларнинг ўрнатилиши натижа-сида янада мустаҳкамланади ва қонушлашади"³. Натижада шахслар ўртасидаги нотенглик ҳуқуқи табиийлик ҳуқуқи билан зиддиятга киришади. Шундан келиб чиқиб, Руссо илгари сурган ижтимоий шартномага мувофиқ ҳолда халқнинг суверенлик ҳуқуқи асослаб берилди: шартнома фақат халқ ва ҳукумат ўртасида эмас, балки миллатнинг барча аъзолари ўртасида тузилади. Бу шартнома ижтимоий атомлар қоришмаси ёки индивидумлар йиғиндиси эмас, балки ҳамюртлар-ватанпарварлар ҳамжамиятидир. Ҳамюртлар иродалари механик ёки арифметик жиҳатлардан бирлашмайди,

¹ Қаранг: Кравченко И.И. Концепция гражданского общества в философском развитии. — Политические исследования, 1991. 128–130-бетлар.

² Қаранг: Гоббс Т. Избр. произведения: В 2 т. Т. 1. — М., 1965. 59-бет. Т. 2. 114–115-бетлар.

³ Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты. — М.: «Канон-пресс», «Кучково поле», 1998. 139-бет.

бу "барчанинг иродаси" эмас, балки ҳақиқий ҳамюртлар умумий манфаатларини ифодалайдиган умумий иродадир. Бу умумий ирода "ҳар вақт доимий, ўзгармас ва шаффофдир"¹. У ўзида бўлинмас ва ажралмас халқ суверенитетини ифодалайди, ҳукумат халқнинг қўлидан халқ иродасига мувофиқ бажарадиган ижроия ҳокимиятни топшириқ сифатида олади ва у бу иродани бузишга ҳаққи йўқ.

Шу билан бирга, йиллар ўтган сайин Руссо назарий қарашларида ўзгаришлар ҳам рўй бера бошлади. У ўзининг "Тенгсизликнинг келиб чиқиши ва сабаблари тўғрисида мулоҳазалар" асарида ёзишча, тўғки жамият ривожланишининг ўзи ички зарурият бўлиб, пировард натижада деспотизмга барҳам беради. "Ижтимоий шартнома" асарида эса бу каби заруриятга эҳтиёжлар кўзга ташланмайди: ички зарурият эмас, балки фақат ҳукуматнинг ўз ҳокимиятини суниетъмол қилиши халқнинг дастлабки эркинликларини хавф остига қўяди. Ўз ҳокимиятини суниетъмол қилиш натижасида ҳукумат олий ҳокимиятни эгаллаган даврдан бошлаб "ижтимоий шартнома бузилади ва оддий фуқаролар ўзларининг дастлабки табиий эркинлик ҳуқуқларига эга бўлган ҳолатга қайтадилар, бунда фуқароларни фақат зўрлик билан итоат эттириш мумкин, лекин энди улар итоат этиш мажбуриятини ўларидан соқит қиладилар"².

Умуман, Руссонинг назарий қарашлари, айниқса, халқ суверенитетига доир илмий мероси ҳозирги даврдаги фуқаролик жамиятига онд назарий қарашларни ривожланишига муҳим ҳисса қўшди. Унинг ахлоқ метёрлари ва ижтимоий шартнома асосида жамият барпо этишга доир илмий изланишлари инсон эркинлиги ва ҳуқуқини таъминлаш соҳасидаги бирламчи манба сифатида яшаб келмоқда. Шунингдек, жамиятни ўрганишнинг Руссо асослаб берган услубий ёндашувлари ҳозирга қадар ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Фуқаролик жамиятига доир назарий ва методологик манбаларнинг ривожланишида Иммануил Кантнинг (1724—1804 йй.) муносиб ҳиссаси бор. Кант фуқаролик жамияти

¹ Қаранг: Руссо Ж.Ж. Трактати. — М., 1969. 160—162, 171, 193-бетлар.

² Қаранг: Асмус В.Ф. Историко-философские этюды. — М.: Мысль, 1984. 119-бет.

барпо этишни инсониятнинг энг асосий вазифаси, деб билди: "Инсон зотини ўз муаммоларининг ечимини топишга интилиши натижаси, бу — умумий ҳуқуқий *фуқаролик жамиятига* эришишдир. Ўз аъзоларига буюк эркинликлар берадиган жамиятгина ўзида тўла антагонизм мавжуд бўлишига қарамасдан, бошқаларнинг эркинликлари билан келиша олади, бу эркинликларни аниқ ва белгилаб беради. Фақат шундай жамиятдагина табиатнинг олий мақсади амалга ошиши мумкин: инсониятга ато этилган барча қобилият нишонлари ривожланади; шу билан бирга, унга нисбатан белгиланган бошқа мақсадлар қаторида ана шу мақсад ҳам ўз-ўзидан амалга ошиши табиатнинг хоҳишидир". Инсоннинг фуқаро сифатидаги муҳим ҳуқуқий белгиси эркинлик, тенглик ва мустақилликдир¹.

Шубҳасиз, фуқаролик жамияти ва давлат муносабатларини мукаммал ишлаб чиққан мутафаккирлардан яна бири Георг Гегелдир (1770—1831 йй.). Фуқаролик жамияти, деб таъриф беради Гегель, фаолияти қонун билан бошқариладиган шахелар, синфлар, гуруҳлар ва бошқа институтларнинг мажмуаси бўлиб, бу мажмуа тўғридан-тўғри сиёсий давлат бошқарувига боғлиқ эмас. Шунингдек, Гегель бу ҳақда қуйидаги фикрни билдирган: "Фуқаролик жамиятининг табиати шундайки, унда ҳар бир алоҳида инсоннинг ҳуқуқи давлатнинг шахсий ҳуқуқига айланишга улгурган бўлиб, унда давлат "ўзининг зиммасига" менинг ҳуқуқларимни худди ўзининг ҳуқуқларидек ҳимоя қилиш ва қарор қолтириш мажбуриятини олади"².

Гегель биринчилардан бўлиб "давлат" ва "фуқаролик жамияти" ўртасида ҳам тафовутлар, ҳам ўзаро боғлиқликлар борлигини таъкидлаб, фуқаролик жамиятини инсон меҳнатининг роҳатини топадиган жой, деб қарайди. Шу билан бирга, мутафаккир давлат инсонга бундай жамият куриш имкониятини очиб беради, деган фикрни билдиради³.

¹ Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. Соч. в 6-и т. Т. 6. — М., 1966. 13—14-бетлар.

² Гегель Г.В.Ф. Философия права. — М.: Мысль, 1990. 418-бет.

³ Гегель Г.В.Ф. Философия права. — М.: Мысль, 1990. 279 ва 286-бетлар.

Ғарбий Европа мамлакатлари жамиятларидаги ўрта мулкдорлар табақасининг мустақамланиб бориши, саноат ва савдонинг ривожланиши, бозор муносабатларининг кенгайиб бориши билан эркинлаштириш (либерализм) мафқураси ҳам шаклланиб борди. XIX асрга келиб бу мафкура таъсирли сиёсий ва интеллектуал оқимга айланди. Бу мафқуранинг тарафдорлари бошқа турлича ижтимоий табақаларда ҳам мавжуд эди. Лекин, либерализмнинг асосий ижтимоий таянчи, аввало, саноат ва савдо соҳасидаги ўрта тадбиркорлар, шунингдек, майда мансабдорларнинг баъзи вакиллари, эркин касб эгалари ва университетлар олимларидан иборат эди.

Ўрта ижтимоий қатлам, яъни "учинчи табақа"нинг либерал мафқурасини яратишга Иеремия Бентам (1748—1832 йй.) катта ҳисса қўшди. У Томас Гоббс, Жон Локк, Давид Юм фалсафий ғоялари, XVIII асрдаги француз маърифатпарварлари Клад Андиан Гельвеший, Анри Гольбах қарашларини чуқур ўрганиш асосида утилитаризм¹ назариясига асос солди. Унга мувофиқ тўртта қоида асос қилиб олинди: қониқшиш олиш ва азобланишнинг барҳам топиши инсоний фаолиятнинг моҳиятини ташкил этади; фойдали бўлиш, қандайдир масалани ечиш воситаси бўлиш имконияти — барча ҳодисаларни баҳолашнинг энг аҳамиятли мезони ҳисобланади; маънавият одамларга бахт-фаровонлик келтириш мақсадида кўпчилик томонидан яратилади; индивидуал ва умумий манфаатларни уйғунлаштириш йўли билан умумий фойдани кўпайтириш инсониятнинг энг муҳим ривожланиш ғоясидир².

Бентам XIX асрдаги либерализмга асос солган мутафаккирлардан биридир. Лекин Бентам либерализмнинг бетакрор томонлари ҳам бор. Маълумки, либерализмнинг негизи, деб шахс эркинлиги тўғрисидаги қоида, индивиднинг хусусий мулк ва сиёсий-ҳуқуқий тизим томонидан таъминлангани фаолиятнинг автоном кенглиги ва индивиднинг

¹ Утилитаризм — лот. «утила» — «фойда»; фойда ёки наф кўриш ахлоқ асосий ғоясини илгари сурган этикадаги йўналишлардан бири.

² История политических и правовых учений. — М.: НОРМА, 2003. 250—251-бетлар.

ўзини ўзи ифодалай олийши кабилар тушунилган. Лекин Бентам алоҳида олинган инсон ҳақидагина фикр юритмайди, балки у кўпроқ шахснинг хавфсизлиги ва манфаатлари нуқтаназаридан баҳо беради. Инсон ўзининг ғамини ўзи ейини, ўз фаровонлигини ўзи таъминлаши, ташқи ёрдамга камроқ муҳтож бўлиши лозим. Фақат инсоннинг ўзигина шахсий манфаат ва фойда нима эканлигини белгилай олади. Бентам индивидларга эркинлик бериш билан жамиятга кўпроқ фойда келтириш мумкинлигини айтган эди¹. Шу билан бирга, Бентам фуқаролик жамиятининг энг муҳим белгиси бўлган инсон эркинлиги ва унинг мезонларини таҳлил этишнинг услубий асосларини ҳам ривожланишига катта ҳисса қўшди.

Либерализм асосчиларининг ичида Жон Стюарт Милль (1806—1873 йй.) алоҳида ажралиб туради. Миллнинг фикрича, ахлоқийликнинг олий даражада ифодаланиши, бу идея инсонийлик бўлиб, бу фазилат бошқаларнинг бахту саодати учун жамиятга фидойилик билан хизмат қилиш демакдир. Буларнинг ҳаммаси фақат эркин инсон учун тааллуқлидир. Индивид эркинлиги шундай "фармонбардор юксакликка", уни Милль сиёсий ва ҳуқуқий муаммоларни ҳал этиш кафолати, деб қабул қилади. Эркинлик либерализм учун анъанавий бўлиб, улар қуйидагилардир: инсоний шахс эркинлигини сақлаш ва унинг учун шарт-шароит яратиш, эркинлик, тартиб ва тараққиёт, оптимал сиёсий тизим, давлатнинг таъсир қилиш даражасининг чегараланганлиги ва ҳоказо².

Мутафаккир талқинига биноан, индивидуал эркинлик инсоннинг фақат ўзига тегишли бўлган хатти-ҳаракатларининг мутлақ мустақилликдир; бу шуни ифодалайдиги, инсоннинг бу соҳада ўзига ўзи жаноб бўлиш имконияти ва унда ўзининг шахсий фикри асосида хатти-ҳаракат қилишидир. Милль индивидуал эркинлик доираси сифатида, хусусан, қуйидагиларни ажратиб кўрсатади: фикрлаш ва фикр ошдириш эркинлиги, бошқа индивидлар билан ўзаро ҳара-

¹ Қаранг: Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т.1. — М.: Мысль, 1997. 558—559-бетлар.

² Қаранг: История политических и правовых учений. — М.: ИНФРА — М, 1996. 470—471-бетлар.

катдаги эркинлик, ҳаётий мақсадларни танлаш ва улардаги эркинлик, шахсий тақдирни мустақил белгилаш. Буларнинг ҳаммаси индивиднинг ривожланиши, фаолиятини ўзи амалга ошириши, шу билан бирга, ташқаридан автоном шахсга ўтказиладиган тазйиқларга тўсиқлар қўйишидир.

Миллнинг фикрича, шахс автономлигига таҳдид фақат "ҳукуматнинг мустабидлигидан" эмас, балки жамиятдаги фикрлар мустабидлигидан, кўпчиликнинг фикри озчилик эркинликларини чеклаш натижасида ҳам рўй бериши мумкин¹.

Индивид эркинлиги хусусий шахс сифатида сиёсий тизим ва унинг фаолиятига нисбатан бирламчидир. Бундай муҳим ҳолат давлатнинг кишиларни рисоладагидай инсоний ҳаёт куриш, уни яхшилашга доир иродаси ва қобилиятига боғлиқ эканлигини очиб беради: жамият қандай бўлса, давлат ҳам шундайдир; жамият давлатнинг адолатли фаолият юритиши учун масъулдир. Муносиб давлатнинг асосий яшаш шarti, бу — халқнинг ўзини ўзи такомиллаштириши ва инсонларнинг давлатни адолатли сиёсат юритишига доир ўзлари мўлжаллаган юксак сифатга интилиши даражасига мувофиқ бўлган натижадир.

Милль фуқаролик жамиятининг асл моҳиятини қуйидагича ифодалайди: "Қандай бошқарилишидан қатъи назар, индивидум фикрлаш ва сўз эркинлигига, шунингдек, уюшмалар тузиш эркинлигига эга бўлмаган жамиятнинг ўзи эркин эмас, фақат шундай жамиятни эркин дейиш мумкин: унда индивидуал эркинликнинг барча турлари кимлигидан қатъи назар, мазкур жамиятнинг барча аъзоларининг ҳаммаси учун бир хилда мутлақ равишда мавжуд бўлади. ...Агар жамият ҳар бир инсоннинг қандай яшашини бошқалар томонидан мажбурий белгилаб беришига эмас, балки, ҳар бир инсонга ўзи энг яхши деб танлаган ҳаёт тарзини кечирishiга имкон яратиб берса, у фақат ютуққа эришади"².

¹ Милль Ж.С. О свободе. // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. I. — М.: Мысль. 1997. 738, 743—744-бетлар.

² Милль Ж.С. О свободе. // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. I. — М.: Мысль. 1997. 738, 742—743-бетлар.

Миллнинг либерализм мафқураси ғоялари нафақат индивидуал эркинлик, балки давлат ва жамиятни ташкил этиш механизмини демократик ва ҳуқуқий асосларда ташкил этишга йўлгилашлиги билан эътиборлидир. Хуллас, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат концепцияси либерал сиёсий фикрларнинг бош мақсадларидан биридир. Ҳаттоки, либерализм асосчилари жамиятнинг кучли бўлиши учун давлат ҳокимияти бошқаруви фаолияти чегараси ва йўналишларни аниқ белгилаш, уларнинг бажарадиган функциялари ҳажми кўпайиб кетмаслигининг тарафдори бўлиб чиқдилар. Масаланинг ана шундай тарзда қўйилиши эса тарихий зарурият эди. Милль илмий мероси фуқаролик жамиятининг энг муҳим жиҳатларини ўрганиш услубиёти сифатида ҳам ҳозирга қадар ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

XIX асрнинг биринчи ярмида Францияда янги шаклланиган ўрта қатламлар мафқураси асосчиларидан бири Бенжамен Констаннинг (1767—1830 йй.) фуқаролик жамиятини шакллантириш, жамият аъзолари эркинликларини таъминлаш билан боғлиқ ҳолда ҳуқуқий давлат куришга доир назарий қарашлари ҳозирги давр либерализми ғояларини шаклланишига катта ҳисса қўлди. Аксарият олимлар асосли равишда Бенжамен Констан томонидан умрнинг сўнгги омилида ёзган асарларидан келиб чиққан ҳолда, уни "Европа либерализмининг руҳий отаси", деб ҳам атайдилар.

Констан учун давлат ва жамият ҳаётини ташкил этишнинг шундай тартиботи табиийлик касб этини зарурки, унга биноан давлат институтлари индивидуал эркинлик, шахс ҳуқуқининг беғоналашмаслиги каби асосларга таяниб турувчи пирамидани ташкил этсин; ана шу ҳолатдагина давлатнинг ўзи бир сиёсий бутунлик сифатида мамлакатда шаклланиган кишиларнинг турли жамоалари (ёки жамият ичидан интифоқлари) тизимини ифодалайди.

Констан инсон ҳуқуқлари ва эркинлиги таъминланмасда, у жамиятда мустақил шахс сифатида ва эркин тафактурани асосида ўзини ўзи намоён қила олишига ишонмайди. Кишилар ўзларининг индивидуал ҳатти-ҳаракатлари ва унга ўзларидан юқори турадиган қандайдир шахсларнинг ҳукмрончилигисиз ҳам муносиб ҳаёт кечира олишга қобилдирлар. Ана шу қарашларга амал қилган Констан Жан Жак

Руссонинг халқ суверенитети улугворлигига эришиш тўғрисидаги тезисларига тузатишлар киритади. Бу суверенитет чегараси "хуеусий шахс ва шахсий ҳаёт мустақиллиги" бошланган жойда тугаши лозим. Ана шундай доиранинг мавжудлиги ҳокимиятни кучайиб кетмаслигини тийиб туриш ва унинг устидан назорат этишни жамият сиёсий-институционал тузилишининг муҳим принципига айлантиради.

Лекин, Констан "давлат умуман кучсиз бўлиши лозим", деган либераллар сирасига кирмайди. Бу соҳада унинг талаблари бошқача: ҳокимият институтларининг ижтимоий фойдали томонларини мустаҳкам механизмлар билан аниқ равишда кенгайтириш ва белгилаш лозим. Жамият учун давлат ҳокимияти ҳажмига қанчалик зарурийат туғилса, давлатга шунчалик ҳуқуқлар бериш керак бўлади. Шунингдек, қуйидаги кўрсатилган вазифалар асосидаги давлатнинг кучсизланишига йўл қўймаслик зарур: "ҳукумат ўз соҳаси доирасидан четга чиқиши керак эмас, аммо унинг ҳокимияти ўз соҳаси йўналишида ҳеч бир чекланмаслиги шарт"¹.

Жамият ва жамоатчилик фикри томонидан назорат этиладиган давлат ҳокимияти институтлари билан бир қаторда матбуот эркинлиги, шахсий эркинлик кафолати сингари мезонлар таянладиган ҳуқуқ ҳам юқори даражага кўтарилиши лозим. Констан ҳуқуқнинг жамиятни ташкил этишдаги ўрнига юксак баҳо бериб, ҳуқуқ ҳар қандай кўринишлардаги ўзбошимчиликка қарши туришини очиб беради. Ҳуқуқий шакллар "инсоний жамиятнинг гўёки фаришга-сақловчилари", ташкилий моҳияти, "инсонлар ўртасидаги муносабатлар учун шарт-шароитлар яратувчи бирдан-бир имконият асоси"дир².

Фуқаролик жамияти шароитида шахсий эркинликни барча ҳуқуқий асослар воситалари билан таъминлаш ва уни қаттиқ ҳимоя қилишга киришган мутафаккирлардан бири — Бенжамен Констаннинг ватандоши — Алексис де Токвилдир (1805—1859 йй.). Уни дунёга машҳур қилган асарлар — "Америкадаги демократия тўғрисида" ва "Эски режим ва инқилоб" номли китобларидир.

¹ Қаранг: История политических и правовых учений. М.: ИНФРА — М., 1996. 477 — 478-бетлар. Қаранг: История политических и правовых учений. — М.: ИНФРА — М., 1996. 477- 478-бетлар.

² Қаранг: История политических и правовых учений. — М.: НОРМА, 254 — 256-бетлар.

Токвиль, асосан демократиянинг назарий ва амалий жиҳатларига кўпроқ қизиқди. Бу соҳани у ўз даврининг энг аҳамиятли воқелиги, деб қаради. Шунингдек, Токвиль демократияни кенг талқин қилди. У феодал тузумга қарама-қарши бўлган, шунингдек, олий ҳамда қуйи табақалар ўртасидаги (табақавий ёки анъаналар асосида шаклланган) чегарани тан олмайдиган ижтимоий тузумга ўтиш ғояси билан яшади. Бу ғоя мазкур ижтимоий тузумни ифодалайдиган сиёсий шахс фаолияти билан ҳам узвий боғлиқ эди. Демократиянинг негизи — тарихда қарор топиши кутилган тенглик принципларидир. "Тенгликнинг аста-секинлик билан қарор топиши юқоридан ҳукм этилган ва четлаб ўтиб бўлмайдиган заруриятдир. Бу жараён қуйидаги асосий белгилар билан аниқланади: у бутун дунёвийлик ва узок муддатлилик характери ни касб этади ва ҳар бир кун оз-оздан ривожланиб боради, унга эришиш кишилар иродасига боғлиқдир..."¹.

Шунингдек, Токвиль демократик институтлар қаторига матбуот эркинлиги, маслаҳатчилар сули, суднинг мустақиллиги кабиларни ҳам киритади. Токвиль етук демократия назариётчиси, бир вақтнинг ўзида изчил либерал сифатида ана шу ҳақиқатни чуқур англаб етди ва уларни либерализмнинг асосий қадриятлари сифатида ифода этди. Дарҳақиқат, ана шу қадриятлар халқнинг ижтимоий-сиёсий жараёнларда фаол иштирок этган даврида, яъни, тенглик олий мақом даражасига кўтарилгандагина олий қадрият — эркинликни тўлиқ, бекаму кўст таъминлаш имкониятлари туғилади².

XIX асрнинг биринчи ярмида фуқаролик жамиятига доир назарий қарашларни ривожлантиришга катта ҳисса қўшган немис олимларидан либерализм мафқурасининг йирик намояндалари қаторига — Фридрих Дальман, Роберт фон Моэль, Керл Роттек, Карл Велькер, Юлиус Фрёбель кабиларни киритиш мумкин. Уларнинг қарашлари ва фаолияти ўша даврдаги Германия сиёсий ва руҳий иқлимига кучли таъсир кўрсатди. Лекин, уларнинг ичида умумевропа аҳамиятига эга, либерал ғоялари ва асарлари билан танилгани — Вильгельм фон Гумбольдтдир.

¹ Токвиль А. Демократия в Америке. — М., 1992. 133—134-бетлар.

² Қаранг: Токвиль А. Старый порядок и революция. — М., 1991. 76 — 78-бетлар.

Вильгельм фон Гумбольдт (1767—1835 йй.) Иммануил Кант билан илк немис либерализми даврининг машхур намояндаси сифатида шуҳрат қозонган эди. Гумбольдтнинг давлатга нисбатан умумий нуқтаи назари — инсоний индивидуализм ғоясидир. Унга мувофиқ, индивидуализмни давлат қанчалик эгаллашида эмас, балки, давлат билан бўлган нисбатда уни инсон нақадар эгаллаши бош демократик мезон мақомида қабул қилинганлигидир. Гумбольдтга биноан, асосий вазифа "давлатда инсон учун кўпроқ қулай бўлган ҳолатларни топиш"дир. Инсонлар ўртасидаги турлича ва мустақкам муносабатларда ҳар томонлама ривожланган индивидуаллик ва ўзига хослик инсон "Мен"ининг яққол намойиши бўлишига имконият яратади.

Гумбольдт ижтимоий фанлар томонидан XVIII асрда бошланган жамият ва давлатни дифференциялаш ("фуқаролик жамияти") тарафдори эди. Бу дифференциялаш чегаралари эса қуйидагича ўзаро фарқланишлардан иборат бўлди: 1) миллий муассасалар тизими (ташқилотлар, иттифоқлар, индивидлар томонидан, қуйидан шаклланиган ҳар қандай уюшмалар) билан давлат институтлари ва хизмати ўртасидаги фарқланиш; 2) "табиий ва умумий ҳуқуқ" билан бевосита давлат томонидан тузиладиган позитив ҳуқуқ ўртасидаги фарқланишлар; 3) "инсон" билан "фуқаро" ўртасидаги фарқланишлар.

Давлат ва жамият ўртасида чегаралар ўтказар экан, Гумбольдт уларга тенг қимматга эга бўлган ўлчовлар сифатида қарайди. Унинг нуқтаи назарича, жамият давлатдан аҳамиятлироқдир, инсон эса сиёсий иттифоқ ("давлат") аъзоси (шахс) — фуқарога нисбатан анча каттароқ ва аҳамиятлироқдир. Ана шу сабабларга биноан, "табиий ва умумий ҳуқуқ" позитив ҳуқуқнинг ягона асоси сифатида давлат қонунларини ишлаб чиқиш ва қабул қилишда амал этиши лозим бўлган бошланғич кўрсатмадир.

Давлатнинг яшаш мақсади — жамиятга хизмат қилишдир: "давлат ҳокимиятининг ҳақиқий ҳажми жамият фаровонлиги учун барча имконият даражасида қилиши керак бўлган ишлардир". Гумбольдт мавҳум "жамият" тушунчасида жамиятни алоҳида-алоҳида ташкил этувчи индивидуални англашга интилади. Ундан шундай тезис келиб чиқади: "дав-

лат тузуми ягона мақсад эмас, балки у инсоннинг ривожланиши учун бир воситадир"¹, холос.

Гумбольдт Европа илк буржуа либерализми учун хос бўлган "минимал давлат" концепцияси тарафдори эди. У фуқароларнинг ижобий фаровонлиги учун давлат мураббийлиги ғоясига бутунлай қарши эди. Яъни, у давлатнинг уларнинг ахлоқи, соғлиги, турмуш тарзи, шахсий бахтига аралашшини маъқул кўрмас эди.

Гумбольдтга биноан давлат функцияларининг фаоллиги доираси кескин қисқарган эди. Унинг сабабини у қуйидагича изоҳлайди: кишиларни ягона ижтимоий уюшмага бириктириш чексиз ва турли-туман инсоний куч ва фаолиятларни яратади. Ана шундай шароитларда бой қиёфалар, тўлақонли характерлар ривожланади; унда ўз қадр-қимматиغا эътибордан фахрланадиган ички гуруҳга ва эркинликка доғил инсонлар шаклланадилар. Давлат эса ўз табиати ва ўтмишидан келиб чиқиб, бетакрорлик, турли-туманлик, ҳар қандай зиддиятлар ва можароларга бегоҳатлик билан муносабатдаги олий ҳокимиятнинг ўзида мужассамлаштирилади. Чунки, у ижтимоий уюлишга хос, индивидуалликлар, манфаатлар, иродалар, турлича фикрлар, ҳагги-ҳаракатларнинг тексиз турли-туманлигини ноҳуш қабул қилади.

Давлат индивид ва миллат учун кишиларга оталарча ғамхўрлик ва ҳомийлик қилиш, патерналистик вазифаларни ўзиммасига олган пайтидан бошлаб жиддий хавфга айланади. Гумбольдт шунга ишонадики, ҳукмдорларнинг (ҳукумат, мансабдорлар) ғамхўрлиги ва ҳомийлиги ҳисобиغا тарбияланаётган фуқароларнинг индивид сифатидаги иродаси ва энергияси бўшаши, уларнинг ўз ҳаётларида пайдо бўлган муаммоларни мустақил ҳал этиш қобилиятлари пасаяди, кўйинчиликлари ўз кучи билан енгишини гумон остига кўчи.

Давлат томонидан доимий ёрдам кутиб туриш оқибатида инсоннинг фаолиятсизлик даражаси ошиб боради, у эса ўз ўрнида қашшоқликка олиб келади. Фуқаролик руҳи ҳам сусиб боради. "Агар ҳар бир одам ўзига нисбатан давлатнинг ғамхўрлиги ва ёрдамига умид билан яшаса, унда у,

¹ Қаранг: История политических и правовых учений. — М.: ИНФРА-М, 1996. 483—484-бетлар.

албатта, ўзининг ҳамфуқаролари тақдири тўғрисида кам-роқ ўйлайдиган бўлиб қолиши шубҳасиздир. Бундай ҳолат инсоннинг ўз яқинларига бўлган ҳамдардчилигини йўқотади, кишиларни ўзаро бир-бирига ёрдамлашишга тайёр туриш кайфиятини ҳам емиради. Ақалли, шуни айтиш мумкинки, инсонда барча нарса ўзига боғлиқ эканлигини сеза оладиган онг юксалган жамиятда ўзаро ижтимоий кўмак унумли даражага кўтарилади¹.

Немис мутафаккири Гумбольдтнинг ғоялари ҳозирга қадар ўз долзарблигини сақлаб келмоқда. Гумбольдт томонидан жамиятни илмий таҳлил қилиш, фуқаролик жамиятининг мезонларини белгилашга доир услубий ёндашувлар сиёсий фанларнинг тадқиқ этиш воситаси сифатида яшаб келмоқда.

1.4. Фуқаролик жамиятини тадқиқ этишда замонавий услубий ёндашувлар ва талқинлар

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб "фуқаролик жамияти" тушунчаси ер юзи бўйлаб кенг тарқалди. Ҳозирги даврда ҳам бу тушунча кўпилаб мунозараларга маъзу бўлмоқда. Баъзилар бу тушунчани "фуқаролик жамияти" ва "сиёсий жамият" ўртасидаги фарқни кўрсатиб бериш учун қўлласалар, бошқалар кенг маънода "фуқаролик жамияти"ни давлатга қарама-қарши ҳодиса сифатида талқин қиладилар. Ҳуқуқий давлат назарийчилари эса гегелчилар анъаналарига асосланган ҳолда давлатни "фуқаролик жамияти"ни барпо этиш учун шарт-шароит яратиши зарур эканлигини таъкидлайдилар.

Таниқли АҚШ олими Эндрю Арато жамиятни уч соҳага ёки учта тизимларга — фуқаролик жамияти, сиёсий жамият ва иқтисодий жамиятларга бўлади. Албатта, бу фуқаролик жамияти классик концепцияси асосчилари бўлган Гегель ва бошқа олимларнинг "давлат ва жамиятнинг анъанавий дуализми" (иккига бўлиниши)га нисбатан зид қарашлар шаклида кўринса ҳам, аслида уни жамият ва давлатнинг

¹ Гумбольдт В. Опыт установления пределов государственной деятельности. // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т.1. -- М.: Мысль 1997. 631-632-бетлар.

такомиллашуви ва ривожланиши натижаси ўлароқ пайдо бўлган назарий натижалар сифатида ҳам қабул қилиш мумкин. Э. Арато фуқаролик жамиятини ҳам ҳаракат, ҳам институтлар мажмуи, ҳам ижтимоий birlik сифатида талқин этади. "Институтлашган фуқаролик жамияти" таркибига у турли уюшмалар, нопартиявий характерга эга бўлган бирлашмалар, бошқача айтганда, ҳозирги даврда "манфаатлар гуруҳлари" деб аталувчи birlikларни киритади. Унинг шарҳлашига кўра, фуқаролик жамиятига фуқаролар фаоллигининг жамоавий шакллари бўлган ихтиёрий бирлашмалар ва турли ташаббус гуруҳлари тааллуқлидир¹.

Э. Арато жамиятнинг турли соҳаларга бўлинишини асослаб, қуйидаги фикрларни билдиради: "Ўтиш жараёнида доир вабиётларнинг кўпчилигидан фарқ қилиб, бизнингча, ҳозирги даврда режимлар ўзгариши жараёнида фуқаролик жамиятидан сиёсийланиш томонга қараб юриш сўзсиз равишда фуқаролик соҳаларини тўла фаолсизликка ва атомлашиб қолишига олиб келади. Биз ишонамизки, демократияни барқарорлаштириш, шунингдек, унинг келажак истиқболлари жамиятдаги фуқаролик ва сиёсий жиҳатларнинг ўзаро алоқадорлигига ҳамда уларнинг ўзаро уйғун тарзда ривожланишига боғлиқдир. Худди шу тариқа, мулкчилик шаклларига мансуб бўлган соф иқтисодий уюшмалар асосида ажралиб турадиган иқтисодий жамиятни, шунингдек, сайлов ҳуқуқлари ва сиёсий партиялар асосида ажралиб турадиган сиёсий жамиятни, коммуникация соҳасида ҳуқуқлар, фуқаролик уюшмалари ва ҳаракатлар асосида ажралиб турадиган фуқаролик жамиятини бир-биридан фарқлаш зарур. Бу фарқлаш натижасида, беш қисмдан иборат бўлган қурилма пайдо бўлади ва биз уни давлат ва жамият дуализми билан алмаштирдик"².

Агар либерал моделдаги фуқаролик жамиятининг бош актору³ — ҳуқуқлар билан таъминланган истеъмолчи бўлса, унинг коммунитар моделига биноан, кимда-ким ўзини гу-

¹ Қаранг: Перегулов С.П. Гражданское общество: «трехчленная» или «одночленная» модель? — Политические исследования, №3, 1995. 50-59-бетлар.

² Арато А. Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и исследование — и направление для дальнейших исследований. Политические исследования, №3, 1995. 50-51-бетлар.

³ Актер — жамият субъекти; (ингл. «актер» сўзидан олинган).

рухий бирлик билан бир хилдаги негиз ва анъаналарга мансуб равишда келиб чиқишга алоқадор, деб ҳис этганлиги учун ҳам у — қандайдир гуруҳ аъзосидир. Бу ҳолатдаги фуқаролик ўз маданиятини "бошқага" ва "бегонага" қарши қўйиш воситасида ифодалайди ва ўзининг "бетақдорлигини" намойиш қилишга интилади. Шунингдек, либерализм фуқаролик бирлашмаларини иқтисодий корпорацияларнинг ўзгарувчан ҳаракати мажмуи, деб қараса, коммунитаризм (жамоачилик тарафдори) уларни табиий ижтимоий бирликлар фаолиятлари уйғунлиги, деб биледи.

Таниқли сиёсатшунос олим Бенжамин Барбер ҳам ижтимоий кенгликларни уч қисмга — ижтимоий, хусусий ва фуқаролик қисмларига бўлади. Унга биноан, "фуқаролик қисми ўзига бир вақтнинг ўзида ихтиёрий, эгалитар ва аъзолик (яъни, иерархия) асосида қурилган ижтимоий бирликларни қамраб олади. Бу учинчи сектор ижтимоий сектордан ўзига эгалитаризм (тенглаштириш) ва ўзаро айнанлик тамойилларини, хусусий сектордан эса — ихтиёрийлик ва шахс суверенитети тамойилларини ташлаб олади. Учинчи сектор уларнинг ҳаммасини бир вақтнинг ўзида намойиш этган ҳолда амалга оширади. Худди ага шу ҳолат мен жиддий демократик ис-тиқболлар, деб атаган тамойилларни ўзида ифодалайди"¹.

Хулоса қилиб айтганда, "фуқаролик жамияти" тушунчаси, авваламбор, ўз аъзоларининг турли-туман манфаатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадларидаги ўзини ўзи ташкиллаштиришни англатади.

Немис олими Ванфред Детлинг фикрича, фуқаролик жамияти ғояси бозор ва давлатга қўшимча бўлган тушунчадан бошқа нарса эмас. Фуқаролик жамияти ва фуқаровийлик концепцияси бозор ва давлатга мансуб назарий қарашларга нисбатан катта манбага эга бўлиб, унга доир асосий назариялар бозор ва давлат тараққиёти ғояларидан илгари пайдо бўлган. Фуқаролик жамияти ғояси янги радикал сиёсий концепциянинг ифодаланиши сифатида мулақо давлат ва бозор томонидаги ўрнатилган кенгликларни инкор эмаса-да, лекин у бу кенгликлар доирасидан ташқарига чиқади.

¹ Barber B.R. Civil Society: Getting Beyond the Rhetoric. A Framework for Political Understanding // Civic Engagement in the Atlantic Community. Bertelsmann Foundation Publishes Gutersloh 1999. 5 - 6-бетлар.

Агар фуқаролик жамияти ғояси кўпроқ маънавий характер касб этса, у жамиятнинг ўзгаришларга мойил бўлган концепциялардан бирига айланади. Бу ғоя, асосан фаровонлик давлатини ўзгаришлар қилишга ундайди. Унинг қуйидаги муҳим учта жиҳати мавжуд:

— расмий ҳукумат ўзининг муҳимлигини йўқотмайди — у ҳар қачонгидан ҳам янада муҳимроқ бўлиши мумкин — лекин, у ўзининг жамиятдаги ролини қайтадан белгилаб олиши тақозо этилади. Сиёсатчилар фуқароларнинг ижтимоий фаолликларини инкор қилмасликлари, аксинча, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашлари ва рағбатлантиришлари лозим;

— ижтимоий соҳада мусобақадонлик унсурлари ҳам заруриятдир (масалап, жамиятнинг ижтимоий самарадорлигини ошириш ва ижтимоий хизмат кўрсатиш қабилар учун). Бу маънода ижтимоий алмашувлар анча самарали равишда амалга ошиши мумкин;

— саноат ва корпоратив ҳаёт ижтимоийлашуви даркор.

Фуқаролик жамияти ҳаёт, жамият ва меҳнат тизимларини қайтадан ўзгартиришни тезлаштиришга мойиллиги билан ажралиб туради. Замонавий меҳнат маданиятини иқтисодий жиҳатлар билан бойитиш, шунингдек, меҳнат соҳасидаги муваффақиятлар умуман бутун жамият ҳаётидаги муваффақиятларга олиб келади¹.

Лекин, ҳозирги даврда ҳам турли олимлар ўртасида фуқаролик жамиятини Шарқда ёки Ғарбда, Шимолда ёки Жанубда, шунингдек, унинг турли мамлакатларда ҳар хил шарт-шароитларда шаклланишига доир баҳслар давом этмоқда. Шу билан бирга, фуқаролик жамиятининг ривожланишида демократик қадриятлар муҳим ўрин тутадими ёки либерал мафкура самаралироқми, қабилдаги саволларга берилаётган жавобларнинг ҳам бир-биридан фарқланиши кузатилмоқда. Кейинги ўн йилликда "икки хил талқинлар авж олди: замонавий фуқаролик жамияти ва дискурсив (воқеликни ўзаро соғлиқликда ва кетма-кетликда идрок этишга асосланган)

¹ Қапан: Dettling W. The «Bürgergesellschaft» Scope for Reforming the Welfare State? // Civic Engagement in the Atlantic Community. Bertelsmann Foundation Publishes Gutersloh, 1999. 3-5-бетлар.

этика нуқтаи назаридан баҳолашлар. Улардан биринчиси классик либерализм мавзуси билан боғлиқ бўлиб, улар "фуқаролик жамияти" тушунчаси ҳозирги даврда шахсий ҳаёт дахлсизлиги ҳуқуқи, ижтимоий ҳаёт эркинлиги (сўз ва уюшмалар эркинлиги), қонун олдида тенглик, мулкка бўлган ҳуқуқларни эшлашга мажбур этади. Иккинчиси эса баҳс таллаб меъёрларни очик муҳокама қилишда барчанинг тенг иштирок этишига алоҳида ургу беради, шунингдек, уларнинг ечимини демократия қоидаларига ҳавола қилади.

Ҳозирги давр сиёсий назарияларида либерализм ва демократия асосларини бир-бирларига қарама-қарши қўювчи (қайтадан пайдо бўлган) қарашлар ҳам мавжуд¹. Классик либерализм асосчилари ҳимоячилари "агар демократияга хос бўлган кўнчиликнинг бошқаруви ва умумий иштирок этиш жараёнларида старли даражадаги назоратни амалга ошириш ва ҳокимият фаолиятини чеклашлар этишмай қолса, у ҳолда мавжуд эркинликларга хавф туғилади, шунинг учун ҳам, бу — ёхуд сароб, ёки унданда ёмон бўлган ҳолатдир", деган фикрга мойиллик кучайди. Тўғридан-тўғри ёки радикал демократия тарафдорлари эса ўз ўрнида, "либерал анъаналар кўпчиликнинг иштирокига асосланган демократик жамиятни барпо этиш йўлидаги бош тўғноқ", деб билдилар.

Машҳур сиёсатшунослардан Жин Козн ва Эндриу Аратолар эса юқорида кўрсатилган ҳар иккала (либерал ва демократик) қарашларни бирлаштиришга ҳаракат қилиб, уларнинг тўғрилиги бу назарий қарашларни концептуал ва меъёрий жиҳатлардан ўзаро мустаҳкам алоқадорлигига боғлиқ, деган фикрга келдилар.

Фуқаролик жамияти демократиялаштиришнинг зарурий унсури эканлиги борасида ҳам кенг тадқиқотлар олиб борилди. Таниқли олим Роберт Патнэм Италияда XX асрнинг 70-йилларида амалга оширилган демократик ислохотларнинг Италия шимолий минтақаларида муваффақият билан амалга ошганлиги, унинг жанубий ҳудудларида эса ислохотлар мағлубиятга учраганлиги хусусида тадқиқотлар олиб бориб, қуйидаги хулосага келган эди: "Демократиялаштиришнинг ҳал қилувчи омиллари "фуқаровийлик маданияти", ўзаро

¹ Козн Дж. Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. Пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2003. 457—458-бетлар.

ишонч ва бирдамликнинг мавжудлиги ёки йўқлиги билан боғлиқдир. Бу омиллар жамиятни мустаҳкамлайди. Қайси ерда тўлақонли ижтимоий ҳаёт бўлса, ўша ерда улар қўллаб-қувватланади. Шунингдек, демократик ислохотлар бой фуқаровийлик анъаналар сақланиб қолган ҳудудларда кўпроқ муваффақият қозонади"¹.

Фуқаролик жамияти ғоясида капитализм ва демократиялаштириш жараёни ўртасидаги ўзига хос алоқадорликнинг мавжудлиги сезилади. Бу алоқадорлик миллий бойлиқни яратиш ва уни тақсимлашда ўз ифодасини топди. Бошқача айтганда, иқтисоднинг ривожланиши демократиянинг яшаши учун ижтимоий кенгликларни яратади.

Сиёсатшунос Роберт Далнинг илмий тадқиқотларида жамиятни турли соҳаларга бўлиш учрамайди. У кўпинча фуқаролик жамияти билан "етук плюралистик жамият", "плюралистик фуқаролик жамияти" тушунчаларининг бир хил маънога эга эканлигини таъкидлаш билан бирга², фуқаролик жамиятини ривожлантириш истиқболларини демократик принципларни кенг қўллаш билан боғлашга интилади.

Р. Далнинг қуйидаги мулоҳазалари фуқаролик жамиятини такомиллаштириш ва унинг барқарорлигини таъминлаш учун муҳим аҳамият касб этади: "Ҳар қандай бошқарув органи, у мамлакат ҳукумати, унинг "жойлардаги" қуйи ташкилоти ёки мустақил уюшма фаолиятларида бирон-бир недемократик фаолият плюралистик фуқаролик жамиятида диққат-этибордан четда қолмаслиги керак. Демократик принциплар ҳар қандай ҳамжамиятни бошқаришда қуйидаги қатор саволларга жавоб беришни талаб этади:

— уюшмалар раҳбариятлари қарорлар қабул қилишда мазкур қарорларга тегишли бўлган ҳар қандай шахснинг фаровонлиги ва манфаатларини ҳисобга оладиларми?

— уюшманинг бошқарувчи аъзоларининг тўла ва узил-кесил ҳокимият юритишларига ишониш учун улар мазкур уюшманинг бошқа аъзоларини бошқаришга қай даражада тайёргарлик кўрганлар? Агар бундай тайёргарлик этишма-

¹ Мирский Н. Демократическая политика и культура демократии. // Демократия 1990-х. — Вена: Информ. агентства США, 1993. 8—10-бетлар.

² Дэль Р. О демократии. Пер. с англ. — М.: АСПЕКТ ПРЕСС, 2000. 116 бет.

са, унда биз унинг ҳамма аъзоларини сиёсий тенгликка эга, деб айта оламизми?

— агар унинг барча аъзолари сиёсий тенгликка эга бўлсалар, унда бу уюшма бошқарув тизими демократия мезонларига жавоб бера оладими? Агар жавоб бера олса, унда мазкур уюшма ўз аъзоларига бошқарувда нштирок этишлари, тенг сайлов ҳуқуқига, билимлар ахборотига эга бўлишлари ва раҳбарият фаолияти устидан назоратни амалга оширишлари учун қай даражада имкониятлар яратиб бера олади?"¹.

Венгриялик олим Ференц Кондорози фикрича, фуқаролик жамияти — кўп қиррали тушунча. Унинг руҳий отаси Жон Локк учун фуқаролик жамияти шундай бир цивилизацияга эришганки, у ҳукмдор билан халқ ўртасидаги ижтимоий шартномада ўзининг яшаш қобилятини намоён этади. Шу билан бирга, Жон Локк фуқаролик жамияти билан сиёсий жамиятни синонимлар сифатида ишлатади. Унга кўра, фуқаролик жамияти дастлаб давлатдаги ташкиллашган бирликни ифодалаган. Лекин, Гегель биринчи бўлиб фуқаролик жамиятини давлатдан ажратиб, икки хил шакллarga бўлиб, бу анъанани бузди.

Тапиқли файласуф З.Пельцинскининг ёзишича, ўз навбатида, Гегель концепциясидаги фуқаролик жамияти — бу замонавий инсон ўз эҳтиёжларини ўзи қондиришига қаратилган меъёрларгина эмас, балки, у (инсон) ўз шахсий фаровонлигини бошқаларнинг фаровонлигига боғлиқ эканлигини англашга мажбур эканлиги учун ҳам жамоавий ҳамкорлик ва ҳамҳаракатни эътироф этадиган жамиятдир. Фуқаролик жамиятини бу тарзда тушуниш ўзига шундай барқарор таркибий қисмларини қамраб олганки, улар конституциявий эркинлик, ихтиёрий уюшмаларга бирилашиш ва коммуникация автономияси кабилардан иборатдир².

Немис сиёсатшуноси К. Хол ҳам ҳозирги даврдаги фуқаролик жамияти назариясини ривожлантиришга қатъа ҳисса қўшди. Унинг ёзишича, "ҳозирги давр ва истиқболдаги ри-

¹ Даль Р. О демократии. Пер. с англ. — М.: АСПЕКТ ПРЕСС, 2000. 116—117-бетлар.

² Қаранг: Кондорози Ф. Гражданское общество на защите прав человека. // Гражданское общество и право. — М., Бюллетень №1(47) 2003. 17-бет.

вожланишни фақат фуқаролар ёрдамидагина таъминлаш мумкин. Фуқаролик жамияти, аниқроғи, Европа минтақавий фуқаролик жамиятлари тўғрисидаги энг асосий ҳулоса ана шундан иборатдир. Ҳозирги давр характери қуйидагилардан иборат: глобаллашув (ёки транснационализация), индустриал меҳнатдан меҳнат фаолиятининг янги шаклларига ўтиш, ахборот жамиятини шакллантириш. Келажак жамияти фақат миллий белгилар бўйича ифодаланмайди. Янги "глобал" даврда кишиларнинг ижтимоий, илмий ва иқтисодий алоқалари миллий чегаралар ташқарисида рўй бера бошлайди. Келажак транснационалик характерида эгадир. Баъзи бир тадқиқотчилар фикрича, глобаллашув "глокализация"га, яъни минтақавий, муниципал ва локал сиёсатни кучайтишга олиб келади¹.

АҚШдаги Форд жамғармасининг давлат ва фуқаролик жамиятини ўрганиш маркази директори, сиёсатшунос М. Эдвардс ва Сассекс университети олими Дж. Гавенга фикрича, фуқаролик жамияти ўта зиддиятли характерга эгадир. Ҳозирга қадар унинг моҳиятини умумий тарзда ифодалаш шаклланимаган. Улар "фуқаролик жамияти" тушунчасини кенг жиҳатларга эгаллигига ўз эътиборларини қаратиб, бу "жамият кенгликларида кишилар ўзларининг фойда олиш ёки сиёсий ҳокимият билан боғлиқ бўлмаган умумий манфаатларини ҳимоя қилиш учун бирилашадилар". Фуқаролик жамиятининг ташкилотлари — булар мазкур жамият кенгликларида ҳаракат қилувчи барча гуруҳлардир: уюшмалар, сиёсий партиялар, ҳамжамиятлар, ноҳукумат ташкилотлар. Фуқаролик жамиятининг ташкилотлари баъзан муаммоларнинг ечимларини излаш, шунингдек, ўзаро турли-гуман ихтилофларга киришиш асосида фаолият юритадилар².

Шунингдек, Германия Бундестаги "Келажак фуқаролик жамияти" комиссияси аъзоси, сиёсатшунос олими Г. Якоб "жамият фаровонлиги учун ихтиёрий меҳнат қилиш фуқаролик жамиятининг таркибий қисмларидан бири", деб қарайди.

¹ Гол К. Гражданское общество — политическая перспектива. // Гражданское общество и право. — М., Рефератив. бюл. №1(47) 2003. 39—49-бетлар.

² Эдвардс М., Гавенга Дж. Глобальная гражданская инициатива. // Гражданское общество и право. — М., Рефератив. бюл., №1(47). 2003. — М.: РАГС. 2003. 50—53-бетлар.

У "фуқаролик жамияти" деганда, демократик жамият доирасида кафолатланган, шунингдек, ўз ҳуқуқлари асосида ўзларининг ташкилотларини тузаётган фуқаролар ҳамжамиятини тушунади. "Фуқаролар ўзларининг жамоатчилик ишларида иштирок этиш имкониятларини амалга оширишига қаратилган ихтиёрий бирлашмалар фаол фуқаролик жамиятини мужассамлаштиради. Илмий ва сиёсий доиралар турли фуқаролик жамияти концепцияларини муҳокама қиладилар. Уларнинг барчасини берилган ҳуқуқлар ва қўйилган бурчлардан келиб чиққан ҳолда алоҳида фуқароларнинг сиёсий ҳамжамияти аъзоси нуқтаи назаридан талқин этиш асосида фуқаролик мақомини умумий ифодалаш бирлаштириб туради.

Фаол фуқаролик жамияти фуқароларнинг ўз зиммаларига ижтимоий масъуликни олишлари, жамият фаровонлиги учун ихтиёрий фаолият юритишлари билан характерланади. Фуқаролар ўз зиммаларига масъуликни олишлари билан ҳамжамият ишларида иштирок этиш ва сиёсий қарорлар қабул қилиш ҳуқуқини қўлга киритадилар. Бу фуқаролар фаолиги учун зарур бўлган шарт-шароитлар доирасини яратадиган ва фуқаролар манфаатларини ҳимоя қиладиган ижтимоий институтлар ва ташкилотларнинг мавжудлигини таъминлайди"¹.

Таҳлиллардан кўриниб турибдики, ривожланган мамлакатлар жамиятларининг учга бўлиниши замонавий демократик мамлакатлар учун ҳосдир. Бу мамлакатлар жамиятида иқтисодий кенгликларда шахсий секторнинг беқийс даражада юксалиши, уларни йирик транснационал корпорациялар билан ҳар томонлама алоқаларининг кенгайтириши натижасида иқтисодий жамият мустақил равишда шаклланиши мумкин. Бу мамлакатларда иқтисодий ва фуқаролик жамиятларининг ривожланиши сиёсий жамиятни ҳам алоҳида фаолият кўрсатиши учун имкониятлар ва шарт-шароитлар яратади.

Ҳозирги даврда кўпчилик сиёсатшунос ва социологлар "фуқаролик жамияти" деганда, давлат ва иқтисоддан фарқ

¹ Якоб Д. Добровольный труд в гражданском обществе. // http://zluka.isr.lviv.ua/Files/SCI_66_HTML_38-39-бетлар.

қиладиган ва қуйидаги ўзини ташкил этувчилардан таркиб топган социетал соҳанинг метёрий моделини тушунадилар: (1) *плюрализм*: оила, норасмий гуруҳлар ва ихтиёрий уюшмалар, ҳаёт шаклларининг турли-туманлигини таъминлаб турувчи институтларнинг плюрализмга берилганлиги ва автономлиги; (2) *ижтимоий ҳаёт эркинлиги*: маданият ва коммуникациялар институтлари; (3) *шахсий ҳаёт дахлсизлиги*: индивидуал ўзини ўзи ривожлантириш ва ахлоқий танлаш соҳалари; (4) *қонунийлик*: плюрализмни чегаралаб олиш учун умумий қонун чиқаришга, шахсий ҳаёт ва ижтимоий соҳаларида иложи борича давлатга, ҳаётини интилишларда эса иқтисодга нисбатан дахлсизлик. Ана шу тизилмаларнинг барчаси биргаликда замонавий фуқаролик жамиятининг институционал мавжудлигини таъминлайди"¹.

Манхур сиёсатшунос олим Филипп Шмиттернинг фикрича, "фуқаролик жамияти" қуйидаги "ўзини ўзи ташкиллаштирувчи медиатор (воситачилик қилувчи) гуруҳлар"дан иборатдир:

— давлат ҳокимияти органларига нисбатан, шунингдек, ишлаб чиқариш ва қайта ишлаб чиқариш нодавлат бириклари, яъни, фирма, оила кабилардан мустақил;

— ўз манфаатлари ва интилишларини ҳимоялаш (уларга эришиш мақсадларида жамоавий акцияларни режалаштириш ва амалга ошириш қобилиятига эга бўлган);

— давлат тизилмалари, хусусий ишлаб чиқариш соҳаси ўрнини босмайдиган, ўзига умуман сиёсатни бошқариш функциясини олмаган;

— лекин, шаклланиб бўлган "фуқаролик" ёки ҳуқуқий метёрлар доирасида фаолият юритишга рози бўлган"².

Шу билан бирга, Ф. Шмиттер фуқаролик жамиятини алоҳида олинган шахс билан боғлайди ва фуқаролик институтларини шахс манфаатлари ифодачиси ва ҳимоячиси эканлигини таъкидлайди. Бинобарин, у замонавий фуқаролик жамиятининг Фарб тажрибаси асосида шакланган қуйидаги муҳим сифатларини алоҳида ажратиб кўрсатган эди:

¹ Коэн Дж. Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. Пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2003. 458-бет.

² Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. — Политические исследования. 1996. №5. 16-бет.

- шахс, унинг аҳолининг алоҳида гуруҳлари ва давлатдан мустақиллиги;
- ташкилий яхлитлик, бир бугунлик;
- давлат томонидан ҳимоя қилинадиган ҳуқуқларга асосланган "корпоративлик";
- либераллашиш билан боғлиқ жараён ёки ҳодиса;
- автократиянинг деспотик куч сифатида (демократик натижалар асосида) заифлашуви ¹.

Юқоридаги таҳлиллардан хулоса чиқарилса, фуқаролик жамияти энг олий инсоний бирлик шакли ҳисобланиб, у ўз ичига турли "уюшмалар"нинг таркибий қисмлари (оила, корпорация каби)ни қамраб олади. Улар ўз моҳиятига кўра жамиятдаги адолатлилик тамойилига асосланган ҳам-жамият бўлишини ифода этади. Бу жамиятда ҳар бир киши ўзи учун олий фаровонлик топиши мумкин.

Умуман, ҳозирги замон ривожланган мамлакатлар сиёсатшунос олимларининг фуқаролик жамияти тўғрисидаги назарий қарашлари бир тизимга келтирилса, у ҳолда фуқаролик жамияти бу:

- биринчидан, жамият ҳаёти фаолиятининг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларида ихтиёрий равишда шаклланган, бошланғич нодавлат тизимларини ўз ичига қамраб олган инсоний бирликдир;

- иккинчидан, жамиятдаги иқтисодий, ижтимоий, оилавий, миллий, маънавий, ахлоқий, диний, ишлаб чиқариш, шахсий ва нодавлат муносабатлар мажмуасидир;

- учинчидан, эркин индивидлар, ихтиёрий равишда шаклланган ташкилотлар ва фуқароларнинг турли органлар тазйиқлари, аралаштирилари ёки бир қолипга солишларидан қонунлар воситасида ҳимояланган жамияти бўлиб, унда улар ўзлигини намоён қила олишлари учун доимий имкониятларга эга бўладилар.

Шу билан бир қаторда, ривожланган мамлакатларнинг XX аср иккинчи ярмидаги тажрибалари умумлаштирилганда, ҳозирги замонавий фуқаролик жамиятининг асосий

¹ Schmitter Ph. C. «Society» in National Research Council, The Transition to Democracy: Proceedings of a Workshop (Washington D.S. National Academz Press, 1991) 16–25-бетлар.

белгиларига доир тасаввур намоён бўлади. Улар, асосан, қуйидагилардан иборатдир:

Иқтисодий соҳада: нодавлат ташкилотлар; кооператив-ширкатлар; ижара жамоалари; акциядорлик жамиятлари; уюшмалар; корпорацияларнинг мавжудлиги.

Ижтимоий соҳада: оила; партиялар, жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлар; иш ва яшаш жойларидаги ўз-ўзини бошқариш органлари; нодавлат оммавий ахборот воситалари; жамоатчилик фикрини аниқлаш, шакллантириш ва ифода этишнинг маданийлашган тартиботлари; ижтимоий ихтилофларни куч ишлатмасдан, тазйиқсиз, қонуний доирасида ҳал қилиш амалиётининг мавжудлигидир.

Маънавий соҳада: сўз, виждон ва фикрлар эркинлиги; ўз фикрини очик билдира олишнинг реал имкониятлари; ижодий, илмий ва бошқа уюшмалар мустақиллигининг ҳам қонуний, ҳам амалий жиҳатлардан таъминлангани.

Шунингдек, фуқаролик жамиятининг барқарорлигини таъминловчи шарт-шароитлар ҳам борки, уларсиз жамиятнинг институтлари ривожланмайди. Булар жумласига жамиятдаги ижтимоий қатламларнинг турлича мақсаатларини ифода қиладиган ривожланган ижтимоий тизимларнинг мавжуд бўлиши зарурлиги кирди. Қолаверса, жамият аъзоларининг тўла мустақиллик билан фаолият кўрсата олиш қобилияти, уларнинг ривожланган даражадаги ижтимоий, интеллектуал, руҳий жиҳатлардан юксалиши содир бўлиши ҳам тақозо қилинади.

Сўнгги шарт-шароит эса ҳар бир фуқаронинг ўз шахсий мулкига эга бўлиши, бу мулкни ўзи истаган тарзда тасарруф қила олиши учун унинг бу мулкка нисбатан шахсий ёки жамоавий ҳуқуқининг таъминланган бўлишидир.

Фуқаролик жамиятининг белгилари, мезонлари ва институтларини тасаввур қила олган ҳар бир кишига кўриниб турибдики, бундай жамиятнинг асосини фуқаролик жамиятининг институтлари — сиёсий партиялар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ўзаро муносабатлари мажмуаси ташкил этади.

Фуқаролик жамиятида давлат ва ҳукуматнинг алоҳида ва функциялари, фуқаролик жамияти институтларининг эса

алоҳида ўз функциялари бўладики, улар бир-бирларини тўлдириб, юксак ривожланган жамиятнинг яшовчанлигини таъминлайди. Давлатнинг ҳам, нодавлат ташкилотларнинг ҳам ўз ҳаракат доираси ёхуд белгиланган фаолиятлари у ёки бу томонга озгина ўзгариши натижасида ижтимоий-сиёсий мувозанатлар бузилиб, демократик меъёрдан чекинishi, четга чиқиб кетиш ҳоллари рўй бериши мумкинлигини асримизнинг сўнгги даврдаги тараққиёт амалиёти кўрсатиб берди.

Фуқаролик жамияти инсонлардаги ўзини ўзи англаш, уларнинг объектив равишда масъуллик ҳиссини сезиш қобилиятининг юксалишига ҳамоҳанг равишда шаклланиб боради. Бу каби жамиятда шаклланган фуқаролар сиёсий ва ҳуқуқий маданиятлари даражасининг юқорилиги билан ажралиб туради.

Фуқаролик жамияти шаклланган мамлакатларда нафақат инсон эркинлиги, давлатнинг жамият учун хизмат қилиш масъулиятининг юксаклиги, ўзини ўзи бошқаришнинг авж олиши каби қадриятларга амал қилинади, бу жамиятларда инсон фаровонлигини ҳар томонлама таъминлаш соҳасида ҳам мислсиз натижаларга эришилади. Жаҳондаги мамлакатлар ўртасида ялпи миллий маҳсулотнинг ўртача киши бошига тақсимланишида ҳам фуқаролик жамияти ривожланган мамлакатлар пешқадамлик қилмоқда. Бунинг асосий сабаби шундаки, инсон сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий эркинликлар бағридагина ўзининг яратувчанлик қобилиятини тўлиқ намоён қила олади.

Фуқаролик жамияти инсоннинг ўзини ўзи ҳаётда намоён қила олиши учун нисбатан кенг шарт-шароитлар яратиб бериши билан алоҳида ажралиб туриши ўз исботини топди. Шу боис ҳам жаҳондаги барча халқлар ва давлатларнинг фуқаролик жамиятини қуришга бўлган қизиқишлари тобора кучайиб бормоқда.

XX асрда фуқаролик жамиятини илмий ўрганишнинг муҳим хусусияти шундан иборат бўлдики, авваллари жамиятни тадқиқ этишнинг назарий ва методологик асослари анча чекланган бўлса, бу даврга келиб фуқаролик жамиятини илмий жиҳатлардан ўрганишнинг янги йўналишлари пайдо бўлди. Фуқаролик жамиятини тадқиқ этишнинг услубиёти такомиллашди, унинг услубий асослари янада кенгайди. Турли

услубий ёндашувлар ичида фуқаролик жамиятини илмий тадқиқ этишнинг либерал мактаби муҳим аҳамият касб эта бошлади. Чунки, XX асрда кўплаб мамлакатларда фуқаролик жамияти қуриш жараётиларининг авж олиши бу олимлар назарий қарашларини амалиёт тажрибалари билан уйғунлашувига шарт-шароитлар яратди. Бу даврга келиб фуқаролик жамиятининг янгидан-янги белгилари ва ривожланиш таъминллари пайдо бўлиши натижасида улар билан боғлиқ ҳолда илмий тадқиқотлар янада чуқурлашиб борди.

И б о б

ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ АСОСЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ЖАРАЁНЛАРИ

2.1. Мустақиллик даврида жамият тизимидаги институционал ўзгаришлар

Ўзбекистон собиқ иттифоқ даврида ҳам миллий, ҳам яккаҳоким мафкура зулми остида яшадди. Коммунистик мафкура ўз табиатига биноан тоталитар руҳдаги мафкура бўлиб, у асосан ҳаётнинг барча жабҳаларини эгаллашга, ҳар бир инсоннинг шахсий ҳаётини ҳам бутунлай назорат қилишга даъвогар эди. Тоталитар мафкура ўз табиати ва характеридан келиб чиқиб "буюк келажак" учун ўтмишни ҳам, бошқа ҳар қандай мафкураларни ҳам инкор этган эди.

Коммунизм ғояси нафақат ўтмишдаги кадриятларни йўқ қилишга, балки ўзига ҳос янги кадриятлар жорий қилишга даъват эди. Коммунизм ғоясига асосланган коммунистик партия зўрлик билан, куч ишлатиш воситасида, мажбурлаш йўли билан тоталитар жамиятни қуришга ҳам эришди.

Рус олими М. Восленский собиқ иттифоқ даврида ҳукм сурган тоталитаризмнинг бош белгисининг характерли хусусияти тўғрисида қуйидаги фикрни билдирди: "Бу жамиятда янги ҳукмрон синфнинг шаклланиши, номенклатура, яъни сиёсий бюрократиянинг ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларидаги ҳокимиятни монополия қилиб олди. Бу синф нафақат ўз тузилмалари ва имтиёзларини яширин сақлашга интилди, балки ўзининг мавжудлигини ҳам сир сақлашга уринди. Номенклатуранинг ташқи белгисига эса янги типдаги партиянинг тузилганлиги мисол бўла олади: номенклатуранинг ўзати ана шу партиянинг сиёсий аппарати шаклида намойиш бўлар эди"¹.

¹ Восленский М. Феодальный социализм. Место номенклатуры в истории. — М.: Новый мир, 1991. 197-бет.

Жамиятнинг барча соҳасидаги ҳокимият бутунлай партияга тегишли бўлиб, коммунистик партия ва давлат аппарати бир-бири билан чирмашиб ва қўшилиб кетган эди. Шунингдек, жамиятни давлатлаштириш даражаси ҳам ўзининг энг юксак чўққисига чиқиб, давлатдан мустақил бўлган ижтимоий ҳаёт ва жамиятнинг демократик институтлари бутунлай йўқ қилинди: коммунистик партиядан бошқа барча партиялар тор-мор қилинди, барча жамоат ташкилотлари ва нодавлат бирликлар ҳукмрон партияга бўйсундирилди. Ҳуқуқ ва қонуларнинг жамиятдаги ўрни пасайиб, коммунистик партия қонуни билан чекланмаган ва қонунга бўйсунмаган чексиз ваколатларга эга бўлди. Партия аппарати иқтисодиётнинг барча соҳаларини монополия қилиб олган ҳолда маъмурий буйруқбозлик усулида раҳбарлик қила бошлади.

Шунингдек, коммунистик партия барча оммавий ахборот воситаларини ҳам бутунлай монополия қилиб олган эди. Ана шундай шароитларда бугун бир улкан сиёсий тизимни сақлаш зўрлик ва куч ишлатишсиз амалга ошириш қийин эди. Коммунистик партия шахс ҳаёти, оила, дин, санъат, фан, маданий анъаналар каби ижтимоий ҳаёт соҳаларини ҳам ўз назорати остига олиб, бу соҳалардаги кадрият ва меъёрларни белгилаб беришга ҳам даъвогарлик қила бошлади.

Жамият аъзоларининг эркин фикрлаш, меҳнат қилиш ва ўз шахсини интеллектуал ва маънавий жиҳатлардан юксалтириш, яратувчилик ижодий қобилиятини такомиллаштириш каби сифатларини ривожлантириш имкониятлари тоталитар режим томонидан сиқиб қўйилганлиги учун ҳам собиқ шўро жамияти ўзини ўзи ривожлантириш ва янгилаш имкониятларидан деярли маҳрум бўлган эди. Шунинг учун ҳам бу жамият тез ўзгараётган дунёга нисбатан мослаша олмади. Коммунистик партия ва давлатнинг ишлаб чиқариш ва моддий-маънавий бойликларни тақсимлашдаги ўрнининг беқийсизлиги, уларнинг хусусий мулкчилик ва бозор рақобатчилигини тақиқлаш сиёсати, шунингдек, ортқча ижтимоий дифференциацияга йўл қўймаслиги оқибатларида жамият ва давлат ривожланишидаги барча мақсадлар мажбурлаш воситаларида амалга оширила бошланди. Бошқача айтганда, бошқарув ноқийсоддий усулларда, яъни

иқтисодиётнинг ривожланиш қонуниятларини ҳеч бир ҳисобга олмаган ҳолда амалга оширилди. Шунинг учун ҳам жамиятда демократия унсурларининг шунчаки бир яшаши учун бирон-бир имконият ҳам йўқ эди.

Давлат ҳокимиятининг барча жабҳаси фақат коммунистик партиёга тегишли эди. Бу ҳолатни таниқди сиёсатшунос Ханна Арендт ўзининг "Тоталитаризм вируси" номли асарида куйидагича ифодаляди: "Партия доимо жамиятнинг тизилмалашуви билан боғлиқ бўлиб, унинг маълум қатламлари манфаатларини ифода этди. Оломон учун тизилмавийликнинг етишмаслиги янги типдаги партиёга бўлган заруриятни шакллантирди. Бутун бир жамият манфаатларини ифода этишга дэъвогарлик қилаётган партиё фуқаролик жамиятини оломон гуруҳларга айлантди, партиёнинг ўзи эса партиёвий-бюрократик давлат тизимига ўсиб ўтди"¹.

Мамлакатда яккаҳоким партиё ва мафқуранинг тазйиқи оқибатларида шахснинг эркин фикрлаши, ўз атрофидаги воқеликни эркин ва ҳалол таҳлил этиши, ўз ташаббускорлиги ва ижодий қобилиятини тўлиқ намоеён қилиши, шунингдек, ўзи хоҳлаган тарзда ижтимоий-сиёсий жараёнларда иштирок этиши учун ҳеч бир шарт-шароитлар қолмаган эди. Шунинг учун ҳам жамият аъзолари ўртасида ижтимоий пассивлик ва боқимандалик кайфиятлари мислсиз тарзда кучайди.

Рус олими А.А. Кара Мурза собиқ совет давридаги партиёнинг ҳукмрон мавқеини куйидагича ифодаляди: "Партиёга унинг сафидан чиқариш имконияти мавжуд бўлганлиги учун ҳам қабул қиладилар. Мамлакатдаги барча лавозимларга партиё аъзолари бошқалардан истеъдодли, аъло, адолатли бўлганликлари учун эмас, балки улар нисбатан кўпроқ итоатгўй бўлганликлари учун кўйиладилар — уларни салгина итоатсизликлари учун ҳеч бир судсиз қатл этиш ёки қамоққа тиқиш мумкин. Партиё ва ҳокимиятнинг кучи партиёвий "таъсир"нинг (шундай атаганлар) ҳамма ерда мавжуд бўлганлигидадир. Партиёдан ҳайдалган одам бепоён

¹ Арендт Х. Вирус тоталитаризма // Изучая прошлое во имя будущего (круглый стол). — Политические исследования. №6, 1991. 165—166-бетлар.

мамлакатнинг бирон-бир бурчагида ҳам тазйикдан паноҳ топиш учун жой топа олмас эди"¹.

Партия ва совет давлатининг барабарлаштириш сиёсати кишилардаги шахсий ташаббус, ижодий фикрлаш, сиёсий ёки ишлаб чиқаришдаги муаммоларни мустақил тарзда ечиш каби қобилиятларининг ривожланишига имкон бермади.

Собиқ коммунистик партиё "қардош республикалар" компартияларига нисбатан ҳам империячилик ва тоталитар усуллар воситасидаги бошқарувни қўлади. Масалан, иттифоқ республикалари компартияларининг низомий-ҳуқуқий мақоми РСФСР вилоятлари ва ўлкалари партиё ташкилотлари билан бир хилда белгиланган эди. Лекин, амалда Россиядаги шаҳар ва вилоятлар партиё ташкилотларининг сиёсий мақоми даражаси республикалар компартияларидан юқори эди. Масалан, Москва ва Ленинград шаҳарлари партиё ташкилотларининг иерархия даражаси КПСС Марказий Кўмитаси билан республикалар компартиялари ўртасидаги поғонада белгиланган эди (мазкур партиё ташкилотларининг биринчи котиблари КПСС Марказий Кўмитаси сиёсий бюроси аъзоси этиб тайинланарди).

Республикалар компартиялари ўртасида ҳам ўзаро тенглик йўқ эди. Бунда ҳам уларнинг раҳбарларини славян халқларининг вакили эканлиги ёки бош котибга қанчалар яқинлигига эътибор берилар эди: XX асрнинг 60 — 90-йилларида Украина, Белорусия ва Қозоғистон компартиялари марказий кўмитаси биринчи котиблари партиё марказий кўмитаси сиёсий бюроси аъзоси ёки унга номзод бўлиши қоидага кирди (кейинги даврларда Ўзбекистон компартияси марказий кўмитаси биринчи котибининг сиёсий бюро аъзолигига номзод сифатида кириши ҳам одат тусини олди). Лекин қолган республикалар компартиялари раҳбарлари олий элита сиёсий бюро — таркибига киритилмас, уларга фақат марказий кўмита аъзоси бўлишдек куйироқ партиёвий поғонадан жой ажратилар эди.

КПСС иттифоқдош республикалар компартияларини мустахлақчилик сиёсатини амалга оширишнинг асосий воситасига айлантирган эди. СССР конститудиясининг 6-

¹ Кара Мурза А.А. Тоталитаризм — феномен XX в. // Тоталитаризм как исторический феномен. — М., 1989. 23-бет.

моддасида КПССнинг "совет жамиятининг ядроси ва уни йўналтириб турувчи" куч эканлиги қонулаштирилганлигига эътибор берилса, партиянинг тоталитар жамиятни зўрлик ва зулм воситасида бир маромда ишлатиши таъминлашга қаратилган асосий сиёсий ҳокимият эканлиги яққол кўринади¹.

Иттифоқдош республикаларни марказ томонидан итоатда ушлаб туришнинг яна бир шакли, бу — республикалар марказий, вилоят, туман ва шаҳар партия ташкилоти кўмиталари иккинчи котибларининг асосан рус ва славян миллати вакилларида кўйилишидир. Иккинчи котиблар туман, шаҳар, вилоят ва республикадаги халқ ҳўжалигининг барча тармоқларига раҳбар кадрларни танилаб қўйиш ёки уларни лавозимларидан бўшатиш, кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш масалаларига бош мутасадди эдилар. Шунингдек, иккинчи котиблар партиянинг барча кадрлар ва ташкилий ишлари — партияга қабул қилиш ёки ундан чиқариш, партия раҳбар органларининг мажлислари, бюро пленумлари, конференциялари, курултойларини, шунингдек, партия органлари сайловларини ўтказишни амалга ошириш (фаолиятига бошчилик қилар, шу билан бирга, бу соҳаларни ўзининг қаттиқ назорати остига олган эдилар.

КПСС келажақда "фаровон ҳаёт" куриш каби ҳаёлий жозибадор ақидалар билан ўз шаклини қанчалик беэма-син, унинг асосий мақсади тоталитар жамиятни, шунингдек, амалда рус бўлмаган халқларни марказнинг мустамла-качилик сиёсати остида зўрлик билан ушлаб туришни таъминлаб турувчи мукамал империячиликни амалга ошириш эди. Файласуф Н.А. Бердяев 1940 йилда шундай деб ёзган эди: "Совет Россиясига бўлган муносабатларимда бирон-бир муҳим ўзгаришлар бўлмади. Мен Совет ҳокимия-тини бирдан-бир рус миллий ҳокимияти, деб ҳисобладим. Бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. У фақат Россия-нинг халқаро муносабатлардаги вакилидир"².

¹ Қарагил: Крючков Г.К. Политический авангард общества: его место и роль в перестройке.//Страницы истории советского общества: Факты, проблемы, люди. — М.: Политиздат, 1989, 408—409-бетлар.

² Бердяев Н.А. Самопознание. (Опыт философской автобиографии). — М.: Книга, 1991, 340-бет.

КПССнинг биргина Ўзбекистонга нисбатан муносаба-ти, шунингдек, бу ерда олиб борган сиёсатини ўрганиш шуни кўрсатадики, собиқ партиянинг империячилик сиё-сати рус подшоларининг мустамлака ўлкаларда олиб борган сиёсатига нисбатан ҳам ўта аянчли ва ўта даҳшатли тарзда амалга оширилган.

Коммунистик партия томонидан Ўзбекистон улкан мам-лакатнинг пахта хом ашёсини етказиб берувчи базасига ай-лантирилди. Етиштирилган пахта ҳосилига марказ эгалик қила бошлади. Республиканинг хом ашё ўлкасига айланти-рилиши унинг аграр миғтақа бўлишини тақозо этди. Оқибатда республика иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида бошқа иттифоқдош республикалардан бир неча марта орқала қолиб кетди. Марказнинг кўзга кўринмас, ниқобланган мустамлакачилик сиёсати партия фаолияти-нинг барча соҳаларида сезилар эди.

Деярли барча экин майдонларини пахтага мослаштириш, муттасил бир хил экин экилишидан чарчаган далаларга то-бора кўпроқ кимёвий ва захарли ўғитлар солиш мисли кўрил-манган даражада авж олди. Бунинг натижасида ҳаво, сув, озиқ-овқат, мева ва поллиз маҳсулотларининг зарарланиши ишон саломатлигига хавф солиб, кўнраб янгидан-янги ка-салликларни келтириб чиқарди. Болалар ўлими ниҳоятда кўнайти. Сувлан негизсиз, ўришсиз фойдаланиш Орол фожиясини келтириб чиқарди.

Турғунлик даврида ҳам ана шу эски сиёсат маданийроқ ва пухта ниқобланган равишда давом этди. Иттифоқнинг Европа қисмида тўхтовсиз равишда кучайиб бораётган хом-лиёга бўлган талабни қондириш мақсадида Ўзбекистонда пахта етиштиришнинг энг охириги имкониятлари ҳам ишга солинди. Натижада экологик ҳолат янада ёмонлашди, пах-такор меҳнати жуда оғирлашди. Халқнинг турмуш кечирини чарчаси қийинлашиб, иқтисодий-ижтимоий муаммолар янада кескинлашди.

Қайта куриш даврида қисман берилган демократик эр-кинликлар, ошқоралик, халқни ўзини ўзи бошқариш ка-фюратлари халқ аҳволини тубдан яхшилаш олмади. Чунки, бошқариш, ишлаб чиқариш ва мулкчиликнинг эски усул-лари бекор қилиниб, янги си барло қилинмаганлиги, итти-

фоқдош республикалар ўртасидаги иқтисодий алоқалар бузилганлиги, марказнинг яна яккаҳоқимлик қилиш сиёсатидан қайтмаганлиги, ўзаро ички сиёсий курашлар, РСФСР билан иттифоқ ва унинг тузилмалари ўртасидаги ҳокимият учун ўзаро курашлар ва унинг иқтисодий оқибатлари халқнинг моддий аҳволини кескин ёмонлаштирди. Халқ истеъмол моллари, озиқ-овқат маҳсулотлари тақчиллиги кучайиб борди. Нарх-наво ҳам тўхтовсиз ошиб борди.

1989 йилда Президент Ислом Каримов республика раҳбари бўлган даврда мамлакат сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ана шундай оғир вазият ва бўҳронлар мавжуд эди. Бир томондан, марказнинг иттифоқни сақлаб қолиш умидидаги тазйиқлари, иккинчи томондан, ўзини муҳолифатчи деб атаган турли гуруҳ ва оқимлар бошлиқларининг хуружлари республика ҳукумати барқарор сиёсат олиб боришини хавф остига қўйди. Ана шу даврдаги вазиятда, марказ билан республика ўртасидаги кучлар нисбатидан келиб чиқиб, Ислом Каримов миллий мустақиллик учун ҳаракатни дастлаб Ўзбекистон компартиясининг КПССдан мустақил бўлиши учун курашдан бошлади. Чунки, ўша даврдаги марказда барча сиёсий ҳокимиятни ўзига монополия қилиб олган КПССдан бошқа қудратли куч йўқ эди. КПСС Ўзбекистоннинг миллий мустақил давлат бўлишига асосий тўсик бўлмоқда эди. Ўша даврда "КПССдан мустақил бўлиш", деган сўз миллий мустақилликка эришиш ва мустақил давлат бўлиш маъносини берар эди.

Ана шундай қийинчиликлар даврида марказдаги олий ҳокимият — КПСС раҳбарларидан бир гуруҳининг 1991 йил 19—21 август кунлари давлат тўнтариши қилишга уринишлари ва унинг оқибатлари шунини кўрсатдики, энди Ўзбекистон марказнинг вассали бўлиб қола олмайди. Марказда галаба қилган сиёсий кучларнинг баъзи бир ҳаракатлари, иттифоқнинг бошқариш тизимларини бошқа республикалар билан ҳеч бир келишмай туриб ишғол қилишга уринишлар, КПСС олий раҳбарияти бир қисмининг давлат тўнтаришида иштирок этиши, КПСС фаолиятини расман тўхтатиб қўйилиши каби воқеалар Ўзбекис-

тонни иттифоқ таркибида ривожланишини шубҳа остига қўйган эди¹.

Ана шундай қийин, таҳликали ва мураккаб шароитларда Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги эълон қилинди, шу билан бирга, Президент Ислом Каримов Ўзбекистон компартиясини тугатиш йўлини тутди. Албатта, Президент И.А. Каримовнинг бундай қарорга келишининг мантқиқий сабаблари бор эди: партия етмиш йилдан ортиқроқ Ўзбекистонни истибодда ушлаб турди; ана шу даврда тоталитар жамият қуриш ғояси ва мафкураси ҳам партия томонидан ишлаб чиқилди, бундай жамият қуриш амалиёти ҳам партия томонидан ҳаётга татбиқ этилди; партия доимий ва мунтазам равишда ўзбек халқининг мустақиллигига, миллий, маънавий, маданий меросига, миллий тарихи ва анъаналарига қарши кескин сиёсат ўтказиб келди; партия қандайдир "тенглик" жамиятини тарғибот-ташвиқот қилгани билан амалда ва яширин равишда марказнинг Ўзбекистонга нисбатан империячилик сиёсатини ўтказиб келди; партия ўз табиати ва ғоясидан келиб чиқиб ҳар қандай демократик кадриятлар ва фуқаролик жамияти шаклланишига қарши тиш-тирноғи билан қаршилик кўрсатиб келди; партия жаҳонда коммунистик жамият қуриш мақсадидан келиб чиқиб, ҳеч қачон Ўзбекистонни миллий мустақил давлат бўлишига йўл бермаслиги аниқ эди; Президент Ислом Каримов мақсад қилиб қўйган фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш ғояси партия ғоясига бутунлай тўғри келмасди; коммунистик партиянинг манфаатлари ҳам бутунлай миллий манфаатларга қарама-қарши руҳда эди.

Умуман, XX асрнинг 90-йиллари бошидаги Ўзбекистон учун "коммунистик партиядан халос бўлиш", деган сўз миллий мустақилликка эришишнинг асосий шarti бўлиб қолган эди. Шунинг учун ҳам 1991 йил 14 сентябрда Ўзбекистон Компартиясининг XXIII навбатдан ташқари съезди чақирилиб, унда республика партия ташкилоти ўзини ўзи тугатишга қарор қилди.

Лекин бу жараёнлар ҳам силлиқ кечгани йўқ. Бу пайтда ҳали кўплаб раҳбарлар, партия аъзоларининг аксарият қис-

¹ Қаранг: Кирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. — Т.: Шарқ, 1998. 110—111-бетлар.

мида эски жамиятнинг кучли таъсири сезилиб турмоқда эди. Улар миллий мустақиллик ҳолисани англашга етилмаган, янги демократик жамият қуришни эса ўз тасаввурларида капитализмга — "энг ёмон жамиятга қайтиш", деб тушунар ва талқин этар эдилар. Шунинг учун ҳам партия қурултойи қарори билан янги партия тузиш, бу партияга компартиянинг мол-мулкларини мерос қилиб қолдириш, компартия аъзоларининг эса янги партияга бевосита ва тўғридан-тўғри кириши мумкинлиги, бунда коммунистларни олдинги партия стажлари сақланиши тўғрисида баёнот берилди. Бу, албатта, Йўлбошчи томонидан ишлаб чиқилган эски партияни тугатиш йўлидаги стратегик мақсадлардан келиб чиқиб, партияни тадрижий йўл билан тугатиш эди. Бундан энг асосий мақсад — жамият бирлигини сақлаш, уни бошқа мамлакатларда бўлгани каби ўзаро қарама-қарши бўлган "коммунистлар" ва "демократлар"га бўлинмаслик чора-тадбирларини кўриш эди. Умуман, Ўзбекистонда компартияни Миллий мустақиллик арафасидаёқ тугатишга эришилди. Бошқа собиқ иттифоқ давлатларида эса аҳвол бошқача эди.

МДХнинг аксарият мамлакатларидаги коммунистик партиялар ўтган асрнинг 90-йиллари давомида парламентга, маҳаллий давлат ҳокимияти ва ўзини ўзи бошқариш органларига бўлган сайловларда йирик галабаларга эришиб келдилар. Жумладан, Россия коммунистик партияси то 2001 йилнинг апрель ойигача Давлат Думасида устуворлик қилиб келди. Бу ҳақда Россия Федерациясининг собиқ Президенти Б. Ельцин шундай деб ёзган эди: "Премьер Черномирдин партияси ҳам 1993 йилдаги Гайдар партияси каби парламентда озчиликни ташкил этди. Бу ҳолат ҳокимият обрўси учун ҳам, иқтисодиёт учун ҳам, фуқаролик жамиятининг барча тизими учун ҳам яхши эмас эди. Барча ўтган йилларда биз сиёсий мулоқотлар ўрнига қизил Дума билан Президент ўртасидаги шиддатли курашларга эга бўлдик. ... Ўтган даврга қараб ўйланиб қоламан, ўша кунлардаги бу муваффақиятсизликларда аниқ бир лидер ёки шакланган сиёсий ҳолатлар айбдор эмас эди. Аниқроғи, фақат бугина эмас. Лекин, масала менда ва менинг Думага бўлган муносабатимда эди. Мен назарий жиҳатдан шунини тушунар эдимки, парламент —

демократиянинг муҳим инструменти ҳисобланади. Аммо амалда эса ўша Горбачевнинг 1989 йилдаги халқ депутатлари съезидан бошлаб барча охири кўринмас мажлисларда мен ўзимнинг ёнимда муттасил равишда ислохотлар ва ўзгаришларга нисбатан ўз нафратини яширмаган (ҳеч бўлмаса одоб юзасидан) коммунистларга кўзим тушар, яна ўша дилга оғриқ берувчи таниш башараларни кўрадим".

Умуман, Миллий мустақилликнинг дастлабки даврида собиқ тоталитар жамият қолдирган мерос мамлакат ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётининг барча соҳаларини ўзига қамраб олган эди. Мамлакатда, ҳаттоки, фуқаролик жамиятининг унсурлари ҳам ҳали шакланмаганлиги, бу соҳада тажрибаларнинг етишмаслиги, демократик кадрлар халқ менталитетига сиғмаганлиги, янги жамиятнинг иқтисодий асослари шакланмаганлиги каби юзлаб долзарб муаммолар ўз ечимини кутмоқда эди.

1990 йил 24 мартда Ўзбекистон Олий Кенгаши И.А. Каримовни республиканинг биринчи Президенти этиб сайлаши — миллий мустақиллик сари бошланган ҳаракатнинг илк галабаси эди. Чунки, бундай сиёсий институтнинг киритилиши марказ ва иттифоқдаги бошқа республикалар учун кутилмаган янгилик эди.

Мустақиллик учун ҳаракат янада кенг кўламда давом этди. Олий Кенгаш 1990 йил 21 июлда Мустақиллик Декларациясини қабул қилди. Мазкур Декларация республикамизда миллий мустақил давлат ўрнатилиши жараёни учун муҳим аҳамият касб этди. Шунингдек, 1991 йил август ойида республикада маҳаллий давлат органларида ҳокимлик лавозимларининг таъсис этилиши, иқтисодиёт ва ижтимоий соҳаларда миллий руҳиятга яқин бошқарув тизимларини тузилиши каби воқеликларнинг рўй бериши Ўзбекистон раҳбариятининг миллий истиқлол сари ҳеч бир иккиланишсиз, дадил ҳаракат қилаётганлигининг самараси эди. Ўша даврдаги кучли ижтимоий сиёсат юритиш, оқибатда аҳолининг ижтимоий барқарорлигини таъминлаш йўли ҳам фақат Ўзбекистон учун хос эди.

¹ Ельцин Б.Н. Президентский марафон. Размышления, воспоминания, впечатления. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2000. 385-бет.

Ўзбекистон ҳали иттифоқ таркибида бўла туриб, бошқа республикалар раҳбарлари ўз мамлакатларини конфедератив иттифоққа киришига кўз тутиб турган бир пайтда, Президент И.А. Каримов 1991 йил 31 августда Олий Кенгаш сессияси минбаридан Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллигини эълон қилди. Шу кун Олий Кенгаш "Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Баёноти"ни эълон қилди.

Ўзбекистонда Миллий мустақиллик учун ҳаракат бир томондан коммунистик тоталитар тузум асоратларидан халос бўлиш, покланиш жараёнлари билан уйғун равишда кечган бўлса, иккинчи томондан, жаҳондаги илғор мамлакатлар тажрибаси асосидаги маҳаллий халқ менталитетидан келиб чиқиб жамиятни демократлаштириш билан ҳамоҳанг борди. Миллий мустақиллик арафасидаёқ кўппартиявийлик тизимини жорий этиш, давлат ва ҳукуматдан айрим жамоат бирлашмалари тузулмаларининг эркин фаолият кўрсатиши учун ҳуқуқий шарт-шароитлар яратишга интилиш республика раҳбариятининг XX асрнинг 90-йиллари бошидаги стратегик сиёсий ислоҳотларининг бош мақсадларидан бири эди.

Собиқ иттифоқда М.С. Горбачёв бошчилигида эълон қилинган "қайта қуриш" сиёсати натижасида кўплаб турлитуман ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини ифода этувчи жамоат бирлашмалари пайдо бўлди. Жумладан, 1989 йил 28 майда Ўзбекистонда ҳам "Бирлик" халқ ҳаракати жамоат ташкилоти сифатида ташкил топди.

Бу ҳаракат мамлакатда қайта қуриш даврида тузилган илк жамоат ташкилотларидан бири бўлганлиги сабабли ҳам кўплаб хатоликлар ва камчиликлардан ҳоли бўлмади. Ҳаракат кўп ҳолатларда жамоат ташкилоти сифатида ташкил этилган ва давлат рўйхатидан ўтган бўлса-да, у сиёсий партиёга хос фаолият юрита бошлади. Ҳаракатнинг дастури ҳам унинг аъзоларини сиёсий жараёнларда иштирок этишга кенгроқ жалб қилишга қаратилган эди. Ҳаракат дастуридаги қуйидаги жумлалар фикримизнинг далилидир: "...Ўзбекистон келажак учун буюк тарихий масъулиятни ўз бўйнига олишга қурби етадиган ташкилотларнинг шаклланишини тезлаштириш объектив заруриятдир. "Бирлик" ҳаракати ўзи ёки

бошқа демократик кучлар билан бирга шундай масъулиятни ўз зиммасига олишга тайёр эканлигини баён қилади"¹.

"Бирлик" ҳаракати раҳбариятининг назарий қарашлари, ижтимоий-сиёсий фаолияти эски тузум бағрида шаклланилиши, ишнинг тажрибаларини марказ ва Болтиқбўйи республикалари сиёсий ҳаётдан "нусха кўчириш" билан чеклаганилиги учун ҳам ҳаракатнинг фаолияти ўта сўл ва радикал бўлди. Ҳаракат ўз низомида эски большевистик "Бутун ҳокимият — Советларга!" шиорини тўла амалга ошириш"ни мақсад қилиб қўйганилиги фикримизнинг далилидир².

Ҳаракатнинг энг асосий хатоларидан бири, бу — улар томонидан халқимизнинг, миллатнинг туб манфаатларини англамасликлари, эски тузум парчаланиши оқибатида пайдо бўлган турли ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар иродасини ўзида ифода қилмаганилиги, шунингдек, ўзбек халқининг менталитети, миллий хусусиятларини чуқур ўрганмай туриб кенг кўламда ҳаракат қилишга интиланган уриниш эди. Шунинг учун ҳам "Бирлик" ҳаракати халқ ичида ўз ижтимоий илдизига эга бўла олмади.

"Бирлик" ҳаракати фаолларининг бир гуруҳи сиёсий партия тузиш учун ҳаракат бошлади. 1990 йил 30 апрелда "Эрк" демократик партиясининг таъсис қурултоида унинг дастур ва низоми қабул қилинди. "Эрк" партиясининг дастури, асосан, иттифоқ парчаланганидан кейинги сиёсий-ижтимоий муҳитда инқилобий ўзгаришлар қилишга қаратилган бўлиб, унда эски жамиятда яшаган ўзбек халқининг руҳияти, ижтимоий-сиёсий қарашларининг аста-секинлик билан тадрижий равишда ўзгариб бориш жараёнлари ҳисобга олинмаган эди³.

"Эрк" партияси жамиятдаги бирон-бир ижтимоий қатлам партияси сифатида эмас, балки тор доирадаги гуруҳлар партияси сифатида фаолият олиб боришга уринганлиги учун ҳам радикал ва ўта қутбланган ташкилот бўлиб қолаверди. Қолаверса, партия ўтмиш мероси, жамиятнинг ижтимоий

¹ Ўзбекистон «Бирлик» халқ ҳаракати. Дастур ва низом. — Т.: 1990. 5—6-бетлар.

² Уша жойда. 17-бет.

³ Қарағ: Кирғизбосов М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, маданиятлар. — Т.: Шарқ, 1998. 116—117-бетлар.

ҳолати, ўтиш давридаги мураккаб сиёсий жараёнлар ва тўғиланиб қолган ижтимоий-иқтисодий муаммоларни чуқур англаш учун етарли тажрибага эга бўлмаганлиги учун ҳам 1993 йил охиридан бошлаб расмий равишдаги ўз фаолиятини тўхтатди.

Ўтган асрнинг 90-йиллари иккинчи ярмига келиб ҳам МДХ мамлакатларида, хусусан Россияда коммунистлар ва бошқа "сўл" кучларнинг парламент ҳамда давлат ҳокимиятининг бошқа тузилмаларида кучли сиёсий таъсир кучига эга бўлишининг сабаблари кўп жиҳатлардан сўл кучларга нисбатан ўта қутбланиш сиёсат юритилганлиги, қолаверса, жамиятнинг ҳали эски мафкура таъсирида бўлган миллионлаб фуқароларининг янги ҳукумат органлари ва демократлар томонидан кучли мафкуравий тазйиққа учраганлиги оқибати эди.

Ўзбекистонда Миллий мустақиллик арафасида жамият сиёсий соҳасидаги ўзгаришлар мамлакатнинг конституциявий тизимида туб ислоҳотлар қилишга зарурият сезмоқда эди. Янги жамият ва давлат қуриш ислоҳотларини амалга оширишнинг муҳим кафолати — ижтимоий-сиёсий барқарорликка эришиш, бу жараёнларда турли ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар ҳам-жиҳатлигини таъминлаш учун демократик қадриятлар асосидаги ҳуқуқий асосларни шакллантириш масаллари мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётининг долзарб вазифаларидан бирига айланди. Собиқ иттифоқ давридан мерос бўлиб қолган ҳуқуқий асослар мамлакатдаги янги интилишлар ва ислоҳотлар жараёнларини янада чуқурлаштириш, келажак стратегик мақсадларни белгилашга тўсик бўлаётган эди.

Умуман, миллий мустақилликнинг дастлабки йилларида Ўзбекистон жамиятининг барча соҳаларида чуқур институционал ўзгаришлар амалга оширилди: эски яккапартиявий давлатга барҳам берилиб, демократик тамойиллар асосидаги миллий давлат шаклланди; жамиятда кўппартиявийлик тизими шаклланди; партия ва давлатдан холи бўлган нодавлат нотижорат ташкилотлар тизими шаклланди; ўзини ўзи бошқариш органлари партиядан ва давлатдан ажратилди; коммунистик мафкура ўрнига мафкуралар плюрализмига ўрин берилди; миллий қадриятлар ва миллий маънавият мамлакат халқининг асосий дунёқарашига айланиши

учун барча ҳуқуқий асослар яратилди; барча қонушларни демократик тамойиллар асосида қабул қилиш тажрибаси шаклланди. Натижада мамлакатда фуқаролик жамиятининг шаклланиши учун сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий шарт-шароитлар яратилди.

2.2. "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" концептуал тамойил ва унинг моҳияти

Ўтган асрнинг 80-йиллар охири — 90-йиллар бошида тоталитар тузумдан эндигина халос бўлган, ўз мустақиллигини қўлга киритган Ўзбекистонда янги жамият ва давлатни бунёд этиш ислоҳотларининг жаҳон тажрибасининг қатъий йўлидан бориши ҳали аниқ ва равшан эмас эди. Лекин, мамлакат ривожининг бош йўли танланди. Мустақилликнинг дастлабки кунларидаёқ Президент И.А. Каримов қўйидаги мақсадни илгари сурди: "Республикада собитқадамлик билан халқнинг адолатли жамиятни бунёд этиши — бош вазифадир... Янгилашган жамиятнинг сиёсий ва давлат тузиллини инсонга унинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий турмуш тарзини эркин танлаб олишини кафолатлаши керак"¹.

Халқимиз тарихи, дунёқараши, маънавияти, миллий манфаатлари ва миллий анъаналарини чуқур англаган мамлакат Президенти И.А. Каримов Мустақил Ўзбекистон халқининг манфаатлари ва орзу-истакларидан келиб чиқиб, фуқаролик жамияти ва демократик принципларни ўзида муҳассам этган сиёсий тизимни ташкил этишга қодир бўлган Конституция қабул қилишга бошчилик қилди.

Республикада фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуришнинг сиёсий ва ҳуқуқий кафолатлари қисқа муддатларда янги Конституция ва бошқа қонушларда ўз ифодасини топди. Натижада фуқаролик жамиятини шакллантириш учун ҳуқуқий асослар туғилди.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат тартиб этиш ислоҳотлари энг мураккаб ва машаққатли си-

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли // Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. — Т.: Ўзбекистон, 1996. 44–45-бетлар.

новларни кутмоқда эди. Чунки, мамлакатда эскидан мерос бўлиб қолган давлатчилик анъаналари ва тоталитар жамият асоратлари ҳали сақланмоқда эди. Шунингдек, халқнинг ҳам ҳали янги жамият қуриш ва уни ташкил этишга доир тажрибаси кам, рудияти ва сиёсий маданияти эса фуқаролик жамияти тўғрисидаги тасаввурлардан анча узоқ эди. Ана шундай шароитда Президент И.А. Каримов томонидан Ўзбекистонда фуқаролик жамияти, ҳуқуқий давлат ва бозор муносабатларига ўтиш даврининг назарий асослари ишлаб чиқилди. Албатта, улар мамлакат тарихий ривожланиш анъаналари, демократик принциплар ва халқ дунёқараши, қолаверса, мамлакат миллий манфаатларини ўзида ифода этар эди.

XX асрнинг 80-йиллари охирига келиб, Ўзбекистон ҳали ўз Миллий Мустақиллигини эълон қилмаган бир пайтда фуқаролик жамиятини қуриш билан боғлиқ ўзгаришлар рўй бера бошлаган эди. Республика раҳбариятининг жамиятда кўппартиявийлик тизимини жорий этиш, давлат ва ҳукуматдан мустақил бўлган жамоат бирлашмалари тузулмаларининг эркин фаолият кўрсатиши учун ҳуқуқий шарт-шароитлар яратишга бўлган интилиши кучайган эди.

Фуқаролик жамияти институтларини шакллантиришнинг асосий қафолати, яъни уларнинг ҳуқуқий асосларини яратиш мақсадларида 1991 йилнинг 15 февралда Ўзбекистон Олий Кенгаши "Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида"ги қонунни қабул қилди. Мазкур қонун республикада фаолият юритиб келаётган жамоат бирлашмалари фаолиятини тубдан ислоҳ қилишга, уларни собиқ яккаҳоким мафкурадан покланишига, шунингдек, жамоат бирлашмалари тизимларини давлат ва ҳукумат тизимидан ажратишга ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиб берди. Республика ижтимоий-сиёсий ҳаётида биринчи марта мазкур қонунда жамоат бирлашмаларининг мақсадлари халқаро ва демократик мезонлар асосида таърифлаб берилди: "Жамоат бирлашмалари фуқаролик, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий, ҳуқуқий ҳамда эркинликларни рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш, фуқароларнинг фаоллиги ва ташаббускорлигини, давлат ва жамоат ишларини бошқаришда

уларнинг иштирок этишини ривожлантириш..."¹ мақсадларида тузилади.

Мамлакат тарихида илк бор фуқаролик жамияти институтлари — жамоат бирлашмаларининг мустақиллиги, уларнинг давлат ва ҳукуматдан алоҳида фаолият юритувчи ҳуқуқий субъект эканлиги тан олинди. Бу ҳолат фуқаролик жамиятига хос белгилардан бири эди. Қонунда давлат идоралари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига араланиш, шунингдек, жамоат бирлашмаларининг давлат идоралари ва мансабдор шахсларнинг фаолиятига араланишига йўл қўйилмаслиги ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланди.

Бу даврдаги муҳим воқеликлардан бири — Президент И.А. Каримов томонидан Ўзбекистонда ўтиш даври учун давлат қурилиши, бозор иқтисодиётини шакллантириш, умуман, жамиятнинг барча соҳаларини ислоҳ қилиш жараёнини бешта асосий қондалар асосида амалга ошириш концепциясининг ишлаб чиқилиши бўлди. Бу бешта асосий қондаларнинг моҳияти қуйидагича ифодаланди:

биринчидан, иқтисодий ислоҳотлар ҳеч қачон сиёсат орғида қолмаслиги керак, у бирор мафкурага бўйсундирилиши мумкин эмас. Бунинг маъноси шуки, иқтисодиёт сиёсатдан устуун туриши керак. Ҳам ички, ҳам ташқи иқтисодий муносабатларни мафкурадан ҳоли қилиш зарур;

иккинчидан, давлат бош ислоҳотчи бўлиши лозим. У ислоҳотларнинг устувор йўналишларини белгилаб бериши, ўнгартиришлар сиёсатини ишлаб чиқиши ва уни изчиллик билан ўтказиши, жаҳолатнарастлар (ретроградлар) ва консерваторлар қаршилигини бартараф этиши шарт;

учинчидан, қонун, қонуларга риоя этиш устувор бўлиши лозим. Бунинг маъноси шуки, демократик йўл билан қабул қилинган янги Конституция ва қонуларни ҳеч истенносиз ҳамма ҳурмат қилиши ва уларга оғишмай риоя этиши лозим;

тўртинчидан, аҳолининг демографик таркибини ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсат ўтказиш. Бозор муносабатларини жорий этиш билан бир вақтда аҳолини ижтимоий

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги Қонун // Ўзбекистон Республикасининг қонунари. 4-сон. — Т.: Алолат, 1993. 155-бет.

ҳимоялаш юзасидан олдиндан таъсирчан чоралар кўрилиши лозим. Бу бозор иқтисодиёти йўлидаги энг долзарб вазифа бўлиб келди ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади;

бешинчидан, бозор иқтисодиётига ўтиш объектив иқтисодий қонунларнинг талабларини ҳисобга олган ҳолда, ўтмишдаги "инқилобий сакрашлар" сиз, яъни эволюцион йўл билан, пухта ўйлаб, босқичма-босқич амалга оширилиши керак.

Бу қоидалар ўз истиқлол, ривожланиш ва тараққиёт йўлимизга асос қилиб олинган бўлиб, ўтиш даври дастурининг негизини ташкил этади¹.

Шу билан бирга, Ўзбекистондаги фуқаролик жамияти барпо этишга доир ислоҳотларни ривожланган демократик мамлакатлар ва халқаро ҳамжамиятлар тажрибасидаги демократик қадриятлар асосида амалга оширишга муҳим аҳамият берилди. Чунки, демократик қадриятлар нафақат халқаро тажриба ва синовлардан ўтганини, балки ўзбек халқининг миллий манфаатларига мос келганлиги учун ҳам ислоҳотлар жараёнларига табиқ этила бошланди. Мамлакатда фуқаролик жамияти учун муҳим бўлган демократик қадриятларни Президент И.А. Каримов қуйидагича баҳолаган эди: "Маълумки, демократик жамиятнинг халқаро миқёсда эътироф этилган тамойиллари бор. Инсоннинг ўз хоҳиш-иродасини эркин билдириши ҳамда уни амалга ошириши, озчиликнинг кўпчиликка бўйсунishi, барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги, давлат ва жамият бошқарувида қонуи устуворлиги, давлатнинг асосий органлари сайланиши, уларнинг сайловчилар олдида ҳисоб бериши, тайинлаш йўли билан шаклланадиган давлат органларининг сайловчи ташкилотлар олдидаги жавобгарлиги ва бошқалар шулар жумласига кирadi"².

Шу билан бирга, Президент И.А. Каримовнинг қарашича, фуқаролик жамияти назарияси ва амалиёти ҳар бир мамлакат миллий қадриятлари, халқнинг миллий ментали-

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзинга хос йўли. // Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сўёсат, мафкура. Т.1. — Т.: Ўзбекистон, 1996. 300—301-бетлар.

² И.А. Каримов. Ўзбекистоннинг сўёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. // Ватан саждагоҳ каби муқаллабдир. Т.3. — Т.: Ўзбекистон, 1996. 8-бет.

тети ва миллий анъаналарини ўзида ифодаланиш зарур. Бу шунинг учун ҳам зарурки, фуқаролик жамияти барпо этишда ҳар бир халқ ўз миллий манфаатларини ифода этилишини ҳам англаши лозим. Бу каби ҳолатга эга бўлиш учун миллийлик янги жамият мазмуни ва шаклу шамоийли билан уйғунлашиши лозим. Ўзбекистон эса бошқа мамлакатларга нисбатан адолатли ва халқчил жамият барпо этишга доир миллий мерос ва қадриятларга бойлиги билан ажралиб туради.

Шунингдек, мамлакатда янги жамият қуриш ислоҳотлари инқилобий йўлни ҳам қабул қилмайди. Чунки, бу йўл ўзининг вайронгарчилиги, миллионлаб аҳолининг ижтимоий аҳволи пасайиб кетини, жамиятни қутблаган томонларга бўлиниб кетини каби салбий ҳолатларни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам давлат томонидан фуқаролик жамиятининг Ўзбекистон мамлакати учун ўзига хос қуйидаги жиҳати илгари сурилди: "Шарқда демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Буни асло назардан қочириб бўлмайди. Яъни, Шарқда демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар ясашга уришлар фоят нохуш, ҳатто фожиали натижаларга олиб келади. Инқилобни Фарб олимлари ҳам "ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли" деб атаганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди..."¹.

Шу билан бирга, Юртбошимизнинг Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантиришга доир назарий қарашлари ривожланган мамлакатларда амалга оширилган демократик тамойиллар асосидаги тажрибаларга ҳамоҳанг тарзда ривожланди. У фуқаролик жамиятининг асосини ўзини ўзи бошқариш органларини ўзига муносиб ваколатлар билан таъминлашда, деб билди.

Шунингдек, Президент И.А. Каримов Ўзбекистонда фуқаролик жамиятининг яшашини таъминлайдиган асосий шарт-шароитлардан бири, бу — давлат ҳокимияти ваколатларини чегаралаш, фуқаролик жамияти институтларига жа-

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистоннинг сўёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. // Ватан саждагоҳ каби муқаллабдир. Т.3. — Т.: Ўзбекистон, 1996. 9-бет.

миятда ўзини ўзи бошқариш учун қанчалик зарур бўлса, шунчалик етарли ваколатлар бериш эканлиги масаласини илгари сурди. Президент фуқаролик жамиятининг яшаш қобилияти фуқароларнинг сиёсий жараёнларда нечоғлиқ иштирок этишлари билан узвий боғлиқ эканлигини ҳам чуқур англаб етган эди.

Президент И.А. Каримов давлат ваколатларини жамият институтларига бериш асосида ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуриш мақсадида қуйидаги вазифани қўйди: "Аммо ҳақиқий миллий рағнаққа биз фақат давлат ҳокимияти вазифаларини қатъий ва мукамал белгилаб ва шу билан бирга чеклашиб қўйилган фуқаролик жамияти шароитидагина эришмоғимиз мумкин. Бундай жамиятда давлатнинг бош вазифаси тараққиёт стратегиясини аниқ белгилаш ва уни ҳаётга жорий этиш учун қаттиқ назорат олиб боришдан иборат бўлади... Ана шундай давлат ва жамиятни қуриш, ҳақиқий демократик қадриятларни вужудга келтириш — бизнинг бош концепциямиз ва миллий рағнақимиз асосидир"¹.

Мамлакат Президенти И.А. Каримовнинг Ўзбекистонда фуқаролик жамияти барпо этишга доир назарий қарашлари унинг "Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари" асаридида ўз тақомилига етганини кузатиш мумкин. Бу асарда фуқаролик жамиятининг энг асосий институтлари Ўзбекистон мамлакатини шарт-шароитлари, миллий менталитетини ҳисобга олган ҳолда таъқин этилади. Шунингдек, бу асарда янги жамият қуриш муаммолари "шаҳс — жамият — давлат" ўзаро уйғунлиги асосида таҳлил этилади. Муҳими, давлатнинг шаҳс ва жамият манфаатлари асосида фаолият юринадиган сиёсий институт эканлиги, бу институтнинг доимо жамиятнинг ривожланиши ва унинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатлардан фаровон бўлиши ҳамда барқарорлиги учун масъуллигини ошириб бориш зарурлиги асосланади.²

Шунингдек, асарда фуқаролик жамиятини инсон эркинлиги ва ҳуқуқларининг энг асосий ҳимоячиси эканлигига

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. // Вагап сажлағоҳ каби муқаддасдир. Ҳ. 3. - Т.: Ўзбекистон, 1996. 12-бет.

ҳам муҳим эътибор берилади. Асардаги қуйидаги фикрлар фуқаролик жамиятининг янги қирраларини очиб беради: "Биз учун фуқаролик жамияти — ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришга монелик қилмайди, аксинча, ёрдам беради. Шаҳс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади. Айни вақтда, бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари камситилишига йўл қўйилмайди. Яъни, эркинлик ва қонунга бўйсуниш бир вақтнинг ўзида амал қилади, бир-бирини тўлдирди ва бир-бирини тақозо этади. Бошқача айтганда, давлатнинг қонунилари инсон ва фуқаро ҳуқуқларини камситмаслиги лозим. Шунинг баробарида барча одамлар қонунига сўзсиз риоя қилишлари шарт"³.

Шу билан бирга, Юртбоши фуқаролик жамиятининг давлат органлари, фуқароларнинг мансабдор шахслар устидан назорат ўрнатишлари, уларнинг фуқаролар олдидидаги масъулиятини ошириш масалаларига муҳим эътибор қаратди. Айниқса, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиги, уларнинг давлат органлари фаолиятидан хабардорлиги, шунингдек, фуқароларнинг сиёсий жараёнлардаги кенг иштироки фуқаролик жамиятининг энг муҳим белгиларидан бири эканлиги каби қонунлар илгари сурилди. Албатта, бу назарий қарашлардаги илмий таъқинлар нафақат жамиятнинг, балки давлатнинг кучли ва самарали фаолият кўрсата олиш қобилиятини ошириш билан уйғунликда амалга ошириладигани, ундаги асосий тоғлар инсон эркинлигини таъминлаш мақсадларида унинг ўзини фаол ва омилкор бўлишга ундайди: "Ҳокимият тузилмаларининг демократик мазмуни кўп жиҳатдан давлатни бошқаришда фуқароларнинг иштирок этиши масаласи қанчалик ҳал қилинганлиги билан белгиланиши маълум. Ўзбекистонда ушбу ҳуқуқнинг амал қилиши учун қонун асослари яратилган. Бироқ ҳали жамият ва фуқаролар давлатни бошқаришда иштирок этиши, ўзлари қандай бошқарилаётганлиги ҳақида маълумот олиш ҳуқуқини англай

³ И.А. Каримов. Ўзбекистон XX аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. // Ҳавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Ҳ. 6. - Т.: Ўзбекистон, 1998. 151-бет.

бошлашига ва бу ҳуқуқдан фойдалана оладиган бўлишларига эришиш керак. Шундай шароитдагина давлат ва унинг институтлари, мансабдор шахслар жамият ва фуқаро оламидаги ўз масъулиятларини ҳис қиладилар. Бунинг учун фуқароларнинг сиёсий фаоллигини ошириш зарур"¹.

Ўзбекистонда фуқаролик жамиятининг шаклланиши фуқароларнинг давлат ва жамият бошқарувида фаол иштирокини амалга ошириш билан узвий равишда боғлиқ ҳолда кеча бошлади. Айниқса, янги жамият халқ томонидан демократик қадриятларни ўз сиёсий маданиятига синдириб боришига ҳамоҳанг тарзда ривожланиб боришни эътироф этгани ҳолда қуйидаги фикрларни билдиради: "Жамиятда демократия қай даражада эканлигини белгиловчи камида учта мезон бор. Булар — халқ қарорлар қабул қилиш жараёнларидан қанчалик хабардорлигидир. Ҳукумат қарорлари халқ томонидан қанчалик назорат қилиниши, оддий фуқаролар давлатни бошқаришда қанчалик иштирок этишидир"².

Шунингдек, Юрибoши фуқаролик жамиятининг ривожланишида ва унинг барқарорлигини таъминлашда муҳолифатнинг ўрни масаласига ҳам катта эътибор беради. Мамлакатда демократик мамлакатларда муҳолифат ўз жамиятлари ва давлатларининг бошқарув усулларини демократлаштиришда, шунингдек, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлашда муҳим аҳамият касб этади.

Сиёсий муҳолифат жамиятда плюралистик фикрлаш ва дунёқарашни шакллантиради. Турли хил сиёсий усуллар, ёндашувлар ва қарашлар асосида келажакни яратиш учун интилиш жамият аъзоларининг тобора кўпроқ манфаатлари ва сиёсий иродаларини қамраб боради. Натижада, жамиятнинг ижтимоий ва сиёсий барқарорлигини таъминлаш оғли равишда изга тушади. Шунингдек, муҳолифатнинг бўлиши давлат ва ҳукуматни шакллантириш жараёнларида фуқароларнинг устидан кимлар бошқаришни танлаш ҳуқуқига

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. — Т.: Ўзбекистон, 1998. 151–152-бетлар.

² Ушн жойда. 156–157-бетлар.

эга бўлишини таъминлайди, уларнинг сиёсий иродаси ва истак-хоҳиши тобора кенгроқ ошкора намоён бўлиб боради. Фарб мамлакатларидаги муҳолифатнинг яратувчилик ўрнидан келиб чиқиб, Президент И.А. Каримов қуйидаги фикрларни билдиради: "Жамиятда барқарорликни сақлаш зарурлиги ҳақида гапирар эканмиз, сиёсий институт сифатида муҳолифат масаласини тилга олмаслик мумкин эмас. Бундай институтнинг мавжуд бўлиши демократик жамият учун шарт бўлган ва нормал ҳолдир. Айни маҳалда шуниси ҳам муҳимки, у ташкилий жиҳатдан расмийлашган, тегишли юридик мақомга эга бўлиши, конституция ва қонун нормаларини ҳурмат қилиши, ўз ҳаракатлари билан мамлакатдаги давлат ва ижтимоий тузумнинг қатъий, барқарор ҳолати учун масъул бўлиши, давлат қурилишининг муқобил лойиҳаларига эга бўлиши лозим"¹.

Умуман олганда, Президент И.А. Каримов томонидан илгари сурилган "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" тамойили илгор демократик қадриятлар билан адолатли жамият қуришга доир миллий қадриятлар ва анъаналарни уйғунлаштириш асосида ривожланиб борди.

Юрибoши Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қуриш иш-хотларини янада чуқурлаштириш, унга мутаносиб равишда ҳуқуқий давлат қуриш мақсадларидан келиб чиқиб жамиятнинг сиёсий соҳасини эркинлаштириш (либераллаштириш) концепциясини ишлаб чиқди ва унинг қуйидаги йўналишларини белгилаб берди:

- мамлакат сиёсий ҳаётининг барча соҳаларини, давлат ва жамият қурилишини эркинлаштириш;
- мамлакат сиёсий ҳаётида ҳақиқий маънодаги кўнпартиявийлик муҳитини қарор топтириш;
- нодавлат нотижорат тузилмалар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг фаолиятини янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- жамиятда фикрлар хилма-хиллиги ва қарашлар ранг-баранглиги, уларни эркин ифода этиш шароитини таъминлаш;

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. — Т.: Ўзбекистон, 1998. 153-бет.

— инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, одамлар онгида демократик қадриятларни янада мустақамлаш ва ривожлантириш.

Юртбоши иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг VIII сессиясида ўз маърузасида фуқаролик жамияти қуришнинг янги босқичи ва тамойилларини илгари сурди: "Бизнинг олдимизда турган яна бир муҳим ва долзарб вазифа у ҳам бўлса, "Кучли давлатдан — кучли жамиятга ўтиш" деган шиорни амалда рўёбга чиқаришдир. Бу мақсадга эришиш учун, биринчидан, давлатимизнинг марказий ва юқори бошқарув органлари ваколатларини босқичма-босқич қуйи тизимга, шу жумладан, ўзини ўзи бошқариш тузилмаларига ўтказиш талаб қилинади. Булар қаторида биз, биринчи навбатда, ўзини ҳар томонлама оқлаган маҳалла тузилмасини кўзда тутамиз. Иккинчидан — жамиятимизда нодавлат, жамоат ташкилотларининг, аввало фуқаролик институтларининг ривожланишига кенг имкониятлар очиб бериш ва уларнинг фаоллигини оширишга кўмак ва ёрдам кўрсатиш даркор"¹.

Дарҳақиқат, "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" тамойилидан келиб чиқиб иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг VIII сессиясида қабул қилинган "Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида"ги Конституциявий Қонун келгусида қабул қилиниши зарур бўлган ўзгаришлар жараёнини ўзида мужассам этадиган янги қонунларнинг қабул қилиниши учун принципиал қоидаларни белгилаб бериши кўзда тутилган эди.

Мамлакатда фуқаролик жамиятига хос бўлган демократик сиёсий тизимнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг демократик тамойилларини ривожлантириш масалалари Президент И.А. Каримовнинг биринчи ва иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг сессияларидаги (1995 — 2004 йиллар), шунингдек, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги (2005, 28 январь) маърузалари "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" концептуал сиёсий дастурнинг асосини ташкил этди.

¹ И.А. Каримов. Янгилаш ва ўзгаришлар жараёни орта қайтмайди. // Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. — Т.: Ўзбекистон, 2002. 325-бет.

Президент И.А. Каримовнинг асарларида адолатли демократик жамият қуришнинг концептуал назарий асослари янада бойитилди. Президентнинг қуйидаги фикри мамлакатда фуқаролик жамияти барпо этишнинг энг асосий йўналишларини белгилаб берди: "Ҳаммамизга аёнки, бу йўналиш ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ кўп масалаларни ҳал қилишда давлат тузилмаларининг ролини камайтириш ва бу вазифаларни босқичма-босқич жамоат ташкилотларига ўтказиб бериш тақозо этади. Бунинг учун, авваламбор, давлатнинг иқтисодий соҳага, хўжалик юритувчи тузилмалар, биринчи галда, хусусий сектор фаолиятига аралашувини чеклаш лозим... Ҳаётимизни эркинлаштириш йўналишларининг яна бир муҳим йўли — марказий ва юқори давлат бошқарув идоралари вазифаларини давлат ҳокимиятининг қуйи тузилмаларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиб беришни таъминлашдир"¹.

Мамлакатда "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" тамойилидан келиб чиқиб, фуқаролик жамияти қуриш мақсадларида давлат ҳокимиятининг аксарият ваколатларини маҳаллий ҳокимият органлари ва ўзини ўзи бошқариш органларига бериш жараёнлари бошланди. Марказий давлат ҳокимияти тасарруфида эса, асосан, фақат конституцион тузумни, мамлакатнинг мустақиллиги ва ҳудудий яхлитлигини ҳимоя қилиш, ҳуқуқ-тартибот ва мудофаа қобилиятини таъминлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, мулк эгаларининг ҳуқуқларини, иқтисодий фаолият эркинлигини ҳимоя қилиш, кучли ижтимоий сиёсат юритиш, самарали ташқи сиёсат олиб бориш каби ваколатларни қолдириш кўзда тутилмоқда.

Шунингдек, стратегик аҳамиятга молик масалалар, муҳим иқтисодий ва хўжалик масалалари, пул ва валюта муомаласи бўйича қарорлар қабул қилиш, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг ҳуқуқий шарт-шароитларини яратиш, экология масалалари, умумреспублика транспорт ва муҳандислик ком-

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. // Биз ташлаган йўл — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. II. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 27—29-бетлар.

муникацияларини ривожлантириш, янги тармоқларни вужудга келтирадиган ишлаб чиқаришни барпо этиш масалалари марказий давлат миқёсида ҳал этилиши, давлатнинг бошқа барча вазифалари эса маҳаллий давлат ҳокимияти, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат ва жамоат ташкилотларига бериш учун ҳуқуқий асослар ва сиёсий шарт-шароитлар яратишга доир ислоҳотлар чуқурлашиб бормоқда. Шу билан бирга, давлат органлари фаолиятини назорат қилиш ваколатлари ҳам асосан ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат ва жамоат ташкилотларига ўтказиш белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги (2005 йил 28 январь) маърузасида мамлакат жамиятини демократлаштириш ва янгилаш концепциясининг, шунингдек, мамлакатимизни 2005 йил ва келгуси даврда модернизация ва ислоҳ этиш бўйича асосий вазифаларнинг дастурий концептуал йўналишлари белгилаб берилди. Мазкур маърузада мамлакатни модернизация қилиш борасида узоқни кўзлайдиган "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари", деган тамойилга асосланган ислоҳотларни янада чуқурлаштиришнинг барча йўналишларида амалга оширилиши лозим бўлган мақсад ва вазифалар аниқ ва равшан ифода этилди. Мамлакатда марказий давлат ҳокимияти органлари ваколатларини номарказлаштириш асосида кучли жамиятнинг шаклланиши учун шарт-шароитлар яратиш мақсадларида "ҳокимият ваколатларининг маълум бир қисmini марказдан маҳаллий ҳокимият органларига ўтказишга қаратилган мавжуд қонун ва ҳуқуқий ҳужжатларни бир тизимга келтириш ва уларга қўшимча тарзда янгиларини ишлаб чиқиш"¹ вазифаси белгиланди. Шу билан бирга, "ўзини ўзи бошқариш органлари — маҳалла, маҳалла қўмиталари ва қишлоқ фуқаролик йиғинларининг роли ҳамда ваколатларини амалда кучайтириш"² муҳим вазифалар сирасига киритилди.

¹ И.А. Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир // Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т.: Ўзбекистон, 2005. 181-бет.

² Уша жойда. 181-бет.

Юртбоши ўзининг мазкур қўшма мажлисидаги маърузасида фуқаролик жамияти институтларини янада ривожлантириш масалаларини илгари сурак экан, бу билан "аҳолининг турли ижтимоий ва социал гуруҳлари манфаатларини ифодаловчи, мамлакатимизда шаклланаётган фуқаролик жамиятининг асосий институтлари бўлган ноҳукумат ва жамоат ташкилотларининг нуфузи ва таъсирини оширишга катта эътибор" беришга даъват этди. Шу билан бирга, "одамлар онгида демократик кадриятларни мустаҳкамлашда, уларнинг сиёсий ва фуқаролик фаоллигини оширишда, мамлакатда рўй бераётган демократик ўзгаришларнинг кўламини кенгайтириш ва чуқурлаштиришда бу ташкилотларнинг ўрни ва аҳамияти беқиёс"¹ эканлигини яна бир бор таъкидлаб ўтди.

Юртбоши томонидан илгари сурилган "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" концептуал дастурни амалга ошириш янги босқичга кирди. Бу босқичда мамлакат йўлбошчисининг назарий қарашларини ҳаётга татбиқ этиш даврига ўтилди. Ривожланган мамлакатларда фуқароларга эркинлик бағишлаган, шахснинг эркин камол топиши учун барча шарт-шароитларни яратган, жамиятнинг ҳамма жабҳаларини демократлаштиришга қобил бўлган фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлидаги ислоҳотларнинг янги босқичи бошланди.

Мамлакатда икки палатали парламент ислоҳотлари билан узвий боғлиқликда нодавлат ташкилотларни ижтимоий қатламлар, гуруҳлар манфаатлари ҳамда иродаларини ифодаловчи ташкилотлар даражасига кўтариш, жамиятдаги турли-туман ижтимоий қатламларнинг манфаатларини мувофиқлаштириш, жамиятни доимий барқарор бўлишига замин яратиш, шунингдек, фуқароларнинг жамият ва давлат органларини бошқаришдаги иштирокини кенгайтириш учун кенг шарт-шароитлар ва ижтимоий-сиёсий кенгликлар яратилди. Фуқаролик жамияти институтлари фаолиятининг давлат ва қонунлар томонидан қафолатланиши ислоҳотларни янада чуқурлаштириш учун имкониятлар яратди.

¹ И.А. Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир // Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т.: Ўзбекистон, 2005. 181–182-бетлар.

Шу билан бирга, Ўзбекистон жамияти сиёсий тизимида икки палатали парламент ислохотларининг бошланиши ҳам давлат ҳокимияти тизими ва жамият институтларини ҳар томонлама модернизациялаштириш ва ислоҳ этиш учун шарт-шароитлар ва имкониятларни янада кенгайтирди. Авваламбор, парламент ислохотлари натижасида жамиятдаги ижтимоий қатламлар ва гуруҳларнинг манфаатлари ва иродаларини ифодаловчи янги институтлар — парламентнинг Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг шаклланиши натижасида бу турли-туман манфаатларни қонунлар ва сиёсий қарорларда ифодалана олиш имкониятлари яратилди. Албатта, бу ўзгаришлар фуқаролик жамиятига ҳос бўлган қадриятлардан бири — фуқаролар истаклари ва манфаатларини фуқаролик институтлари воситасида давлат иродаси ҳамда давлат вазифаси даражасига кўтариш амалиётига эришилди. Шунингдек, фуқаролик жамиятига ҳос бўлган қонунлар қабул қилишнинг ўзига ҳос имкониятлари яратилди.

Президент И.А. Каримовнинг қўйидаги сўзлари халқнинг, бутун бир мамлакатнинг дастур аъмолига айланди: "Бизнинг бош стратегик мақсадимиз қатъий ва ўзгармас бўлиб, бозор иқтисодиётига асосланган эркин демократик давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятининг мустақкам пойдеворини шакллантиришдан иборатдир".

Шуниси диққатга сазоворки, Миллий мустақиллик йилларида Ўзбекистонда янги давлат ва жамият қуриш масаласида ривожланган мамлакатларнинг илғор тарихий тажрибасини чуқур ўрганиш натижасида фуқаролик жамиятини барпо этишдаги "Ўзбек модели"нинг назарий асослари ишлаб чиқилди. Унинг назарий қарашлари "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" концептуал дастурда ва Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантириш амалиётида ўз ифодасини топиб бормоқда. Бу соҳани ривожлантириш мақсадларида қонунчиликни ислоҳ этиш, фуқаролик жамияти институтларини янада ривожлантиришга имконият яратадиган ҳуқуқий асослар яратишга муҳим аҳамият берилди бошланди.

¹ И.А.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз //Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз Т. 8. — Т.: Ўзбекистон, 2000. 331-бет.

2.3. Фуқаролик жамиятини шакллантиришда давлатнинг бош ислохотчилик ўрни

Ўзбекистон давлати ва халқни мамлакатда ҳуқуқий давлат қуриш йўлини танлади. Чунки, дунёнинг ривожланган давлатларида шаклланган ҳуқуқий давлат шароитидагина фуқаролик жамиятини шаклланиши учун имкониятлар яратилади, жамиятда доимий барқарорлик ва халқ фаровонлиги таъминланади. Умуман, ҳуқуқий давлат тарих тажрибаси ва имтиҳонидан муваффақиятли ўтди. Шунингдек, ҳуқуқий давлат халққа нисбатан кучли ижтимоий сиёсат юритиши билан ҳам ажралиб туради.

Ривожланган мамлакатларда ҳуқуқий давлатнинг пайдо бўлиши фуқаролик жамияти тушунчаларини талқин этишга ҳам кучли таъсир этди. Жумладан, фуқаролик жамияти тушунчасини кенг ва тор маъноларда ишлатиш русумга кирди. Кенг маънодаги фуқаролик жамияти — давлат ва унинг тизилмалари томонидан жамиятни эгаллаб олмаган қисми, бошқача айтганда, давлатнинг қўли етмаган қисмидир. Бу каби жамият давлатга нисбатан автоном, бевосита унга қарам бўлмаган қатлам сифатида ривожланади. Шунингдек, фуқаролик жамияти кенг маънода фақат демократик қадриятлари муҳитидагина эмас, балки авторитаризм режимида ҳам яшай олади. Лекин, тоталитаризмнинг пайдо бўлиши билан фуқаролик жамияти сиёсий ҳокимият томонидан бутунлай "ютиб" юборилди.

Фуқаролик жамияти тушунчаси тор маънода талқин этилганда, у ҳуқуқий давлатнинг иккинчи томони бўлиб, ҳар бир бир-бирларисиз яшай олмайди. Фуқаролик жамияти бозор иқтисодиёти ва демократик ҳуқуқий давлат шароитида давлат тасарруфида бўлмаган эркин ва тенг ҳуқуқли индивидларнинг ўзаро муносабатларидаги плюрализмдан талқин толади. Бундай шароитларда жамият соҳаларига ҳусусий манфаатлар ва индивидуализмнинг эркин муносабатлари қамраб олинади. Бу каби жамиятнинг шаклланиши, унинг ривожланиши индивидларнинг эркинлик ва иштигиши, уларнинг давлатга тобе бўлган фуқароликларнинг эркин мулкдор фуқароларга айланиши, ўз шахсий ҳур-

мат-обрўсини ҳис қила бориши, хўжалик ва сиёсий масъулиятни ўз зиммасига олишга тайёр бўлиши билан боғлиқдир.

Кейинги ўн йилликлардаги тарихий ривожланиш тажрибалари шуни кўрсатдики, ҳуқуқий давлат унсурлари шаклланишдан илгари фуқаролик жамиятини барпо этиш учун имкониятлар ва шарт-шароитлар яратилмайди. Сиёсий тизимда ҳуқуқий давлат қуришга эҳтиёжлар пайдо бўлиши билан бир вақтнинг ўзида фуқаролик жамияти қуришга кучли табиий эҳтиёжлар сезилади. Чунки, ҳуқуқий давлат барпо этиш жараёнилари фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш билан уйғун ҳолда кечмас экан, бу соҳадаги ислохотлар ҳам ўз ўрнида депсиниб туравериши, ҳаттоки, орқага қараб кетиши халқаро тажрибаларда бир неча марта ўзини кўрсатган. Бунинг асосий сабаби шундаки, ҳуқуқий давлат қуриш ислохотлари фуқаролик жамияти муҳитидан озикланади, давлат иродаси ҳам жамиятдаги турли-туман манфаатлар ва эҳтиёжлар ифодаланишига боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Шунинг учун ҳам жаҳондаги фуқаролик жамиятлари ҳуқуқий давлатнинг ривожланишига ҳамроҳ тарзда етуклик сари такомилланимоқдалар.

Ривожланган мамлакатларда турли шакллардаги ҳуқуқий давлатларнинг пайдо бўлиши, уларнинг ўз ваколатларини амалга ошириш усуллари ва ривожланиш тажрибалари умумлаштирилганда, бу каби давлат қўйидаги белгиларга эга эканлиги кўзга ташланади:

— фуқаролик жамиятининг давлатдан мустақил эканлиги;

— шахс эркинлиги ва ҳуқуқларининг амалда таъминланганлиги;

— давлат ваколатларини конституциявий жиҳатлардан чеклаши, давлатнинг фақат қонунлар доирасидагина фаолият юритиши;

— фуқароларда шахсий фаровонликка эришиш учун ўз масъулиятларини ҳис қила олиш қобилиятининг шаклланиганлиги;

— фуқароларнинг қонунлар олдида ҳуқуқий тенглиги, шунингдек, қонунларга нисбатан инсон ҳуқуқларининг устувор эканлиги;

— ҳуқуқнинг умумийлиги — ҳуқуқнинг жамиятдаги барча фуқаролар, давлат ҳокимияти, мансабдорлар, ташкилотлар, муассасалар ва бошқаларга нисбатан тенг тарзда амал қилиши;

— халқ суверенитети, шунингдек, давлат суверенитетининг конституциявий ва ҳуқуқий жиҳатдан мувофиқлашганлиги;

— халқнинг амалда ҳокимият манбаи эканлиги;

— қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятларининг аниқ бўлинганлиги, уларнинг халқ фаровонлиги йўлида ҳамкорлик ва бирлик асосида фаолият юритиш қобилиятининг шаклланиганлиги;

— шахс эркинлиги, унинг фақат бошқа шахслар эркинлиги ва ҳуқуқларига зид келган тақдирдагина чеклашларга ئۇл қўйиш мумкинлиги.

Шунингдек, ҳуқуқий давлат шароитидаги эркин рақобатбардорлик натижасидангина ўрта қатлам — мулкдорлар қатламини шаклланиши учун қўлай шарт-шароитлар яратилади.

Ҳуқуқий давлатларнинг ривожланиш тажрибаси шуни кўрсатдики, фақат шахсларнинг ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш билан умумий фаровонликка эришиб бўлмайди. Чунки, жамиятдаги ҳамма шахсларда ҳам мулкдор бўлиш, ташаббускорлик кўрсатиш қобилияти бўлавермайди. Шу туфайли ҳам ижтимоий тенгсизлик сақланиб қолаверади. Шунинг учун ҳам ҳаётда ижтимоий давлат назарияси ва амалиёти ("умумий фаровонлик давлати") шаклланишига зарурат туғилди¹.

Ўзбекистонда ҳам мустақилликнинг илк давридан бошлаб ижтимоий ҳуқуқий давлат қуриш асосий стратегик мақсад даражасига кўтарилди. Юртбоши ўтган асрнинг 90-йиллари бошидаёқ қўйидаги вазифаларни белгилаган эди: "Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти Ўзбекистоннинг давлат суверенитетининг иқтисодий асоси сифатида олинган, у республика ижтимоий тараққиётининг ҳозирги бос-

¹ Қараңг: Основы политической науки. Часть I. Под ред. В.П.Пугачева. М.: МГУ им. М.В.Ломоносова, 1996. 219–221-бетлар.

қичига ҳамда ўзига ҳос шароитларига энг кўп даражада мувофиқ келади”¹.

Мамлакатдаги иқтисодий, сиёсий-ижтимоий ислоҳотларнинг босқичма-босқич ривожланиб боришининг асосий сабабларидан бири ҳам кучли ижтимоий сиёсатни қўллашга муҳим аҳамият берилганлигидир. Шу туфайли ҳам жамиятда ижтимоий барқарорлик таъминланиб, давлатнинг ислоҳотларни изчиллик билан ўтказиши учун шарт-шароитлар туғилди. Кейинги даврларда МДХ давлатлари раҳбарларининг кўпчилиги Ўзбекистоннинг бу соҳадаги тажрибасидан кенг фойдаланмоқдалар, шунингдек, улар ҳам кучли ижтимоий сиёсат юритиш аҳамиятини чуқур англаб етдилар.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислоҳотларнинг пировард мақсади ҳам ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришдир. Ҳозирги даврда бундай давлат ва жамият барпо этишнинг конституцион ва қонуний асослари яратилди. Демократик типдаги миллий давлатчилик шаклланди. Шунингдек, маҳаллий давлат ҳокимиятини шакллантиришга доир конституциявий асослар ва унга доир барча қонуний ижтимоий ҳуқуқий давлат қуриш мақсадлари асосида яратилди. Чунки, давлат қуришнинг умумий йўлини аниқламай туриб, унинг қуйи органлари ва жамиятни ислоҳ қилиш мумкин эмас эди. Маҳаллий ҳокимият тизимини жорий этишда ҳам стратегик мақсаднинг ҳуқуқий давлат қуриш экампигидан келиб чиқилди, миллий меросимиздаги ҳуқуқий давлатга ҳос бўлган баъзи унсурлар тикланди.

Ўзбекистонда Миллий мустақиллик даврига келиб миллий анъаналар ҳамда демократик кадриятларга асосланган янги типдаги давлат ҳокимиятини шакллантириш имкониятлари туғилди. Янги ўзбек миллий давлатчилиги соҳасидаги ислоҳотлар Президент И.А. Каримов томонидан ишлаб чиқилган фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этишнинг беш тамойили асосида амалга оширилди. Давлат ҳокимиятини янгидан шакллантириш учун, аввало, стук ва ривожланган давлатлардаги сиёсий тизимнинг тузиллиши ва

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон --- бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига ҳос йўли. // Биздан овоз ва обон Ватан қолини. --- Т.: Ўзбекистон, 1994. 31-32-бетлар.

амал қилиш принципларини шаклланиш тажрибаси ва тарихий миллий анъаналар асос қилиб олинди.

Миллий мустақилликнинг дастлабки даврида шаклланиган янги давлатчиликни Президент И.А. Каримов шундай ифодалаб берган эди: "Конституцияга мувофиқ, давлат ҳокимияти органларининг аввалги тоталитар тузумдан мутлақо фарқ қиладиган, ҳокимиятларнинг, яъни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларининг бўлиниши принципига асосланган тизими яратилди. Уларнинг ҳар бири фаолиятида ҳуқуқий асосда авторитаризм ва тоталитаризмнинг хуржларини истисно этадиган чинакам демократик меъёрлар ва йўл-йўриқлар қарор топтирилди. Ташкил этилган ижро этувчи ҳокимият органлари олдингиларидан тубдан фарқ қилади. Улар режалаш-тақсимлаш вазифаларидан ҳоли бўлиб, иқтисодий сиёсатни мувофиқлаштириш ва тартибга солиш ролини бажармоқда".

Шунингдек, Ўзбекистондаги ислоҳотларнинг "Ўзбек модели"га ҳос давлатнинг бош ислоҳотчилик фаолияти асосида амалга оширилган туб ўзгаришларнинг пировард мақсади, асосан ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришга қаратилди. Давлат ҳокимияти органларининг турли йўналишларда амалга оширилган ислоҳотларни чуқурлаштириш жараёнилари натижаси ўлароқ ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этишнинг конституциявий ва ҳуқуқий асослари яратилди.

Мамлакатда бозор муносабатларига ўтишнинг қийин жараёнлари, айниқса, мулк муносабатларининг вужудга келиши, ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш, хўжалик юртишнинг янги усулларининг шаклланиши билан бутунлай янги типдаги давлат ҳокимияти органларига эҳтиёж сезилган эди.

Кўриниб турибдики, Ўзбекистон давлати миллий мустақилликнинг дастлабки давридан бошлаб мамлакатда ижтимоий ҳуқуқий давлатга ҳос бўлган давлат ҳокимияти органларини шакллантириш йўлини тутди. Лекин, шу би-

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўлагасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. --- Т.: Ўзбекистон, 1998. 138-139-бетлар.

лан бирга, демократик ислоҳотлар жараёнларида авлод-аж-лодларимиз мерос қолдирган давлатчилик анъаналари, демократик кадриятлар унсурларини замонавий демократик тамойиллар билан уйғунлаштирилиб боришга аҳамият берилди. Шу мақсадда давлат қурилишида соф миллий характерга эга бўлган, шу билан бирга, демократик кадриятлар билан уйғунлашиш натижасида янги мазмун касб этган ҳокимият органларини шакллантириш ислоҳотлари амалга оширилди.

Умуман, жаҳондаги демократик давлатлар тарихий тажрибаси ва конституцион тузуми амалиётини эътиборга олган ҳолда, шунингдек, мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва давлат ҳокимиятига доир қонушларга биплан марказий ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш, маҳаллий бошқарув ва бошқа барча масалаларни аҳолининг манфаатларини эътиборга олган ҳолда қонушлар, шунингдек, тегишли моддий ва моливий ресурслар асосида бевосита ёки бивосита ҳал қилиш мақсадларидан келиб чиқиб ташкил этилди.

Ўзбекистонда туб ўзгаришлар жараёнларидаги давлатнинг бош ислоҳотчилик ўрни, асосан фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш жараёнларида намойён бўлди. Президент И.А. Каримов ташаббуси билан Миллий мустақиллик арафасидаёқ кўппартиявийлик тизимини жорий этиш, давлат ва ҳукуматдан холи бўлган жамоат бирлашмалари тузилмаларини эркин фаолият кўрсатиши учун ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиш мақсадларида Миллий мустақиллик арафасида Олий Кенгаш Ўзбекистон Республикасининг "Жамоат бирлашмалари тўғрисида"ги Қонушини (1991 йил 15 февраль) қабул қилган эди.

Мустақил Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларини шаклланишида 1992 йилнинг 8 декабрида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси муҳим аҳамият касб этди. Конституциянинг голлари, мақсадлари, руҳи, унинг ҳар бир қондаси "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси", бир неча асрлар мобайлида илғор ва етакчи мамлакатларда шаклланган демократик кадриятлар, миллий давлатчилик, шунингдек, бир неча минг

йиллардан буён авлоддан-авлодга мерос бўлиб келаётган миллий ва шарқона давлатни адолатли идора этиш ҳамда халқ билан бамаслаҳат сиёсат олиб бориш анъаналарини ҳам ўзида мужассамлаштирди.

Мамлакат тарихида биринчи марта Конституциянинг 2-моддасида қуйидаги халқ суверенитетига хос тамойил эълон қилинди: "Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдилар"¹. Конституциянинг мазкур моддасида илк бор фуқаролик жамияти амал қилиши мумкин ҳуқуқий асос мужассамлашди. Мазкур ҳуқуқий қондаси Конституциянинг 7-моддаси қуйидаги талқишларда янада ривожлантирди: "Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир мансабдир. Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонушлар ваколат берган идоралар томонидагица амалга оширилади"². Албатта, Конституциянинг бу моддаси "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси"нинг 21-моддасига "Халқ иродаси ҳукумат ҳокимиятининг асоси бўлиши лозим"³, деган демократик тамойилнинг Ўзбекистонда ҳар томонлама рўёбга чиқиши учун шарт-шароитлар ва имкониятлар яратиб берди. Шунингдек, Конституциянинг 9-моддасида давлат ҳокимияти сиёсатининг халқ манфаатлари, истаклари асосида амалга оширишнинг ҳуқуқий асоси ифодаланди: "Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади. Референдум ўтказиш тартиби қонун билан белгиланади"⁴.

Фуқаролик жамиятининг шаклланиши ҳар қандай давлатда ҳам рўй беравермайди. Бу жамиятнинг шаклланиши

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2003. 4-бет.

² Уша жойда.

³ Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси. – Т.: 1998. 30-бет.

⁴ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2003. 5-бет.

учун фақат ҳуқуқий давлатгина ҳар томонлама шарт-шароитлар яратиб бериши мумкин. Ҳуқуқий давлат амал қилишининг энг асосий шарти эса давлат ҳокимиятининг учга бўлиниш принципини ҳаётда амалга оширишдир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддаси мамлакат сиёсий тизимида унинг амал қилиши мақсадларида мазкур принципни қуйидаги мазмунда ифодалаб берди: "Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниш принципига асосланади"¹. Албатта, мазкур модда мамлакат парламенти — қонун чиқарувчи ҳокимиятда фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий асосларини мукаммал тарзда ишлаб чиқиш имкониятларини яратиб берди.

Фуқаролик жамияти институтларининг давлат ҳокимияти институтлари билан мувозанат сақлаши, жамият институтларини давлат органларидан мустақил фаолият кўрсатишида жамият ва давлатни ривожлантириш омилиридан энг асосийси, бу — сиёсий плюрализмдир. Жамиятда плюрализмнинг етишмаслиги оқибатида фуқаролик жамияти институтларини давлат тизими "ютиб" юборишини тарих ўз вақтида исботлаб берган. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида сиёсий плюрализмни давлат ва жамиятнинг яшаш принципи сифатида эътироф этилиши фуқаролик жамияти институтларини ривожланишига ҳар томонлама шарт-шароитлар яратиб берди. Хусусан, Конституциянинг 12-моддаси қуйидагича талқин қилинади: "Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади. Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас"².

Шунингдек, Конституциянинг 13-моддасида фуқаролик жамиятининг яшаш учун муҳим бўлган шарт-шароитлардан яна бири — инсон эркинлиги ва ҳуқуқини таъминлашга қобил бўлган демократик принципларни давлат ҳокимияти ва жамият ҳаётини ташкил этишнинг асоси ва олий қадрият сифатида эътироф этилди: "Ўзбекистон Республикасида

демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади".

Шунингдек, Конституциянинг 29-моддасидаги "Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга..."³, 32-моддасидаги "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўз-ўзини бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади"⁴, 43-моддасидаги "Давлат фуқароларнинг Конституция ва қонуниларда мустақамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди"⁵ каби демократик принципларнинг ифодаланиши — фуқаролик жамияти куришнинг конституциявий ҳуқуқий асосларини ташкил этди.

Конституциянинг еттига моддадан иборат "Жамоат бирлашмалари боби" республикада фуқаролик жамияти институтларини қарор топтириш учун ҳам ҳуқуқий, ҳам сиёсий жиҳатдан зарур шарт-шароитлар яратиб берди. Унда "жамоат бирлашмаси", "қасаба уюшмалари" "сиёсий партиялар" каби тушунчаларга ҳуқуқий аниқликлар киритилиб, улар эндиликда демократик талқинлар асосида таърифлана бошланди. Айниқса, Конституциянинг 58-моддасидаги "Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради. Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашishiга, шунингдек, жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашishiга йўл қўйилмайди"⁶, каби демократик принципларнинг асосий қонунда ифода-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 8-бет.

² Уша жойда. 8-бет.

³ Уша жойда. 10-бет.

⁴ Уша жойда. 12-бет.

¹ Уша жойда. 5-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 4-бет.

ланиши мустақил республика давлати ва халқининг инсоният ҳаётида бир неча асрлик тажриба ва синовлардан ўтган фуқаролик жамияти сари интилаётганлигини англатар эди.

Мамлакатда халқ манфаатлари ва сиёсий иродаларини эркин билдириш ва уларни эркин ифода этиш учун ҳуқуқий асослар ва эркин сиёсий муҳит яратилиши билан ҳамоҳанг тарзда сиёсий партиялар ва бошқа нодавлат жамоат бирлашмалари ҳам тузила бошланди. Собиқ иттифоқ тузуми даврида фаолият кўрсатган нодавлат жамоат бирлашмаларини демократик ҳуқуқий асослар ва талаблар асосида қайтадан ташкил этиш жараёнлари авж олди. Шунингдек, давлат органлари мамлакатда фуқаролик жамиятининг институтлари фаоллигини молиявий ва ижтимоий жиҳатлардан кафолатлашга ҳам муҳим аҳамият берди. Сиёсий партиялар, "Маънавият ва маърифат" маркази, "Қамолат" ёшлар ижтимоий ҳаракати, Хотин-қизлар қўмитаси ҳамда уларнинг барча қўйи ташкилотларини давлат бюджети томонидан молиялаштиришга доир ҳуқуқий асослари қабул қилинди ва ҳаётга жорий этилди.

Республикада Миллий мустақиллик асосларини яратишга доир ислоҳотлар жаҳондаги илғор ривожланган мамлакатлар тажрибаси ва ўзбек халқи менталитетига хос бўлган анъаналарни уйғунлаштириш асосида кеча бошланди. Мамлакатда давлатнинг бош ислоҳотчи сифатида янги жамият қуришнинг миллий ва демократик қадриятларга доир ҳуқуқий асосларини яратиш соҳасидаги фаоллиги муҳим стратегик мақсадга — фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилди.

2.4. Фуқаролар эркинлиги ва фаоллигини ошириш жараёнлари

Инсон, умуман мавжуд зотнинг йиғиқ образи сифатида биосоциал мавжудот бўлиб, у бир вақтнинг ўзида ҳам табиатта, ҳам ижтимоий ҳаётга мансубдир. Индивид — инсон зотининг алоҳида олинган намунаси, унинг вакилларидан бири. Шахс эса инсон сифатида намоён бўлиб, маълум ва бетакрор индивидуалликка эгадир. Ижтимоий муносабатлар натижасида индивид жамиятдаги қадриятлар ва меъёрларни

ўзлаштириб боради. Шу жиҳатдан ёндашилганда, инсон ижтимоий таъсир объектидир. Шунингдек, индивиднинг ижтимоийлашуви оқибатида жамиятдаги турли муносабатлар фаоллашади ва у ижтимоий муносабатлар субъекти сифатида ҳаракатланувчи шахсга айланади.

Аристотель "инсоннинг табиатан (моҳиятан) ижтимоий"¹ эканлигини таъкидлаш билан бирга, фуқаролик мақомининг турли жиҳатларини ҳам очиб берган эди: "умумий маънода, кимда-ким ҳокимият юритиши ва бўйсунушга тааллуқли бўлса, ўша фуқародир; ҳар бир давлат тузумида фуқаронинг моҳияти ўзгариб боради. Давлат тузумининг эн яхши турида кимда-ким маънавий қадриятлар талабларига мос ҳаётни назарда тутган ҳолда бўйсунуш ва ҳокимият юритишни хоҳласа ва унга қобил бўлса, ана ўша фуқародир"².

Инсоннинг жамиятга уюниши ёки унинг жамият аъзолигига айланиши ва фаоллашуви учун у маълум даражада ташқи таъсирга ва ҳаётдаги ижтимоийлашувга эҳтиёж сезади. Инсоннинг муҳим хусусиятларидан бири — унинг ижтимоий мавжудот эканлигидир. Инсон ўзининг эҳтиёжларини қондириш мақсадларида ўзи каби инсонлар билан бирлашишга интилади. Инсоннинг ижтимоийлашуви сунъий характер касб этиб, у шахс сифатида бошқа инсонлар ўртасидаги муҳитдагина шакллана олади. Агар у инсоний муносабатлардан ҳоли бўлса, унда у ўзидаги ёвузлик ёки ҳайвоний табиатидан халос бўла олмайди.

Анъанавий жамиятларда инсоннинг яратувчилик ижодий қобилияти анча чегараланган эди. Шунингдек, бу жамиятларда шахслараро муносабатларнинг ўта табақалашганлиги, ўзаро ҳаракатлар ва муносабатларнинг норасмий мувофиқлаштирилиши, жамият аъзоларининг бир-бирига тобеллик, уруғчилик ва қон-қариндошлик муносабатлари билан боғлиқлиги натижасида шахс эркинлигини таъминлаш анча мушкул иш эди. Бошқарувнинг примитив тизимлари имтиёзсиз жамият аъзоларининг фаоллигини сусайтириб, бу ҳолат шахснинг ижодий фаоллиг кўрсатиш ва фикрлаш

¹ Аристотель. Никомахова этика. // Соч. в 4-х т. Т. 4. — М.: Мысль, 1984. 63-бет.

² Ўша жойда. 471-бет.

қобилиятини ривожланишига имкон бермас, натижада шахслараро муносабатлар биқиқлик ва маҳдудлик тарзида кечар эди.

Фуқаролик жамиятининг пайдо бўлиши билан инсоннинг ижтимоий ва сиёсий муносабатлардаги ўрни юксалиб борди. Бу жамиятда ўзаро муносабатларнинг бир-бирига таъсир этиш даражаси ва меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви рўй берди. Бу жараёнларнинг секинлик билан юксак таълим ва тажрибага, шунингдек, юқори касбий малакага асосланиши, ижтимоий муносабатларнинг қонунлар, меъёрлар, шартномалар асосида мувофиқлаштиришнинг расмий тизимини яратилиши замонавий жамиятларнинг халқчил бўлишига замин яратди.

Маълумки, инсон ўзининг ижтимоий мавжудот эканлиги ва ўз моҳиятидан келиб чиқиб, табиий равишда сиёсий ва ижтимоий муносабатларда иштирок этишга интилади. Фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий муносабатларда фаол иштирок этишга ундовчи эҳтиёжлари ва зарурияти эса уларнинг ҳар бири манфаатларини гуруҳий ҳаракатларда ифодалаш ва қондириш мумкин эканлигини англаб етишига замин яратди.

Турли хил ижтимоий қатламлар ва гуруҳларнинг турлича манфаатларининг ўзаро тўқнашувлар ва зиддиятларга киришиши, шунингдек, уларни ўзаро келиштириш ва мувозанатлаштиришсиз ҳаётни изга солиб бўлмаелигини англаш жараёнлари жамият ва сиёсий ҳокимиятга бўлган эҳтиёжларни шакллантирди. Чунки, турли манфаатлар мувозанатини таъминлашни фақат фуқаролик жамияти билан давлат ҳокимияти ҳамкорлигида амалга ошириш мумкин эканлигини тарихий тажрибалар исботлаб берди. Шу сабабли ҳам сиёсий онгни ўсиб бориш жараёнлари натижасида турли хил ижтимоий гуруҳларнинг сиёсий институтлар ва сиёсий субъектлар билан ўзаро мулоқот ва муносабатларга киришиши учун зарурий эҳтиёжларни расмийлаштиришга имкон яратди.

Фуқаролар ҳуқуқларини таъминлашда инсоннинг табиий ҳуқуқларини эътиборга олиш муҳим аҳамиятга эгадир. Қадимги антик даврдаги файласуфлар талқинича, инсонлар туғилишлариданоқ табиатан бир хилда бўлиб, бу

пайтда улар ўзларининг табиий ҳуқуқларига эга бўладилар. Шунингдек, даврлар ўтиши билан ижтимоий шартномалар асосида қонун ва давлат пайдо бўлди. Аристотелнинг фикрича, кўпчилик инсонларни мулк, обрў-эътибор ва лаззатланиш каби олий фаровонликлар сари интилишлари уларнинг ўзини ўзи севишига асосланади. Қолаверса, ана шу табиий интилишлар, хусусий мулк жозибаси, умуман шахсий манфаатлар инсоннинг жамиятдаги ижтимоийлашуви ва фаоллашувига олиб келади¹.

Тор маънодаги инсон ҳуқуқлари тушунчасига фақат давлат ҳимоя қиладиган ва кафолат берадиган ҳуқуқлар кириб, ҳозирги даврда уларни конституцион-ҳуқуқий асосларда давлат белгилаган чегаралар билан чеклаб қўйиш осон вазифа эмас. Бу ҳуқуқларга барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, уларнинг яшаш ва жиемоний дахлсизлик ҳуқуқи, инсон кадр-қимматини ҳурмат қилиш, инсонларни ўзбошимчалик ва ноқонуний ушлаш ёки қамашнинг тақиқланиши, виждон ва дин эркинлиги, ота-оналарнинг ўз болаларини тарбия қилиш ҳуқуқлари, ҳар бир инсоннинг зулмкорларга қаршилик қилиш ҳуқуқи каби турли ҳуқуқлар ва имтиёзлар кирали. Кенг маънодаги инсон ҳуқуқлари эса ўзида шахс эркинлиги ва ҳуқуқларининг кенг мажмуаси ва турларини ифодалайди.

Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат шароитида барча инсон ҳуқуқларини неготив ва позитив йўналишларга бўлишга доир таснифлаш ҳам кенг тарқалди. Мазкур ҳуқуқларни бу каби бўлиниши эркинликни неготив ва позитив жиҳатларини ифодалашга асосланади. Маълумки, эркинликнинг неготив аҳамияти нуқтаи назарига биноан шахсга нисбатан мажбурлаш ва чеклашларнинг йўқлиги тушунилади. Позитив нуқтаи назардан эса инсоннинг танлаш эркинлиги, асосан, инсоннинг ўз мақсадларига эришиш қобилияти, унинг индивидуал ривожланиши ва умуман, унинг қобилиятларини пайдо бўлиши тушунилади.

Эркинликларнинг мазкур бўлинишидан келиб чиқиб, неготив ҳуқуқлар деганда, давлат ва бошқа инсонларнинг

¹ Қаранг: Аристотель. Никомахова этика. // Соч. в 4-х т. Т. 4. — М.: Мысль, 1984. 257-бет.

индивидга нисбаган у ёки бу ҳаракатлардан ўзини тийиб туриши тушунилади. Бу ҳуқуқлар шахсни ноҳуш таъсирлардан, унинг эркинлигини бузиши мумкин бўлган ноқонуний аралашини ёки чеклашлардан ҳимоя қилади. Бу ҳуқуқлар асос бўлувчи, муҳим ва мутлақ ҳуқуқлар сирасига киради. Мазкур ҳуқуқларни таъминлаш давлат ресурслари ёки мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаларига боғлиқ эмас. Негатив ҳуқуқлар эса шахс эркинлигининг асосидир.

Негатив ҳуқуқлардан фарқли ўлароқ, позитив ҳуқуқлар фуқарога уни у ёки бу наъматлар билан таъминлаш, унинг маълум ҳаракатларини амалга ошириши учун давлат, шахслар ва ташкилотларнинг мажбуриятларини ифодалайди. Булар, масалан, ижтимоий ёрдам ва таълим олиш, соғлиқни сақлашни ҳимоя қилиш, муносиб яшаш даражасини таъминлашни каби ҳуқуқларни ифодалайди.

Инсоннинг фуқаролик (шахсий), сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлари амалга ошириш йўналишларидан келиб чиқиб негатив ва позитив ҳуқуқлар соҳаларига бўлинади. Уларнинг ичида фуқаролик ҳуқуқлари инсоннинг табиий, асос бўлувчи ва ажралмас негатив ҳуқуқлари доирасига киради.

Мустақиллик даврида Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асослари ривожланган мамлакатлар тажрибаси ва миллий қадриятлар талаблари даражасида шаклланди. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қабул қилинган қонунлар инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашнинг демократик принципларига асосланди. Конституциянинг 24-моддасидаги "Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир"¹, 25-моддасидаги "Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибса олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас"², 27-моддасидаги "Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовуздан, шах-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 7-бет.

² Уша жойда. 7-бет.

сий ҳаётига аралашидан ҳимояланиш ва тураржойи дахлсизлиги ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонун назарда тутган ҳоллардан ва тартибдан ташқари, бировнинг тураржойига кириши, тинтув ўтказиши ёки уни кўздан кечириши, ёзишмалар ва телефонда сўзлашувлар сирини ошкор қилиши мумкин эмас"³, 31-моддасидаги "Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди"⁴, 33-моддасидаги "Фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар"⁵, 36-моддасидаги "Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли. Банкка қўйилган омонатлар сир тугилиши ва мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланади"⁶, 37-моддасидаги "Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шaroитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир"⁷, 44-моддасидаги "Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг гайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади"⁸, 46-моддасидаги "Хотин-қизлар ва эркалар тенг ҳуқуқлидирлар"⁹ каби инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя этишни, шунингдек, фуқароларнинг жамиятни бошқаришдаги фаолликларини оширишни таъминлай оладиган демократик қадриятлар асосидаги тамойиллар ва қоидаларнинг киритилиши Ўзбекистонда фуқаролик жамияти барпо этишда фуқароларнинг фаоллигини ошириши ва кенг иштирок этишларининг ҳуқуқий асосларини ташкил этди.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 7—8-бетлар.

² Уша жойда. 8-бет.

³ Уша жойда. 8-бет.

⁴ Уша жойда. 9-бет.

⁵ Уша жойда. 9-бет.

⁶ Уша жойда. 10-бет.

⁷ Уша жойда. 10-бет.

Таниқли АҚШ сошиологи ва сиёсатшуноси Талкотт Парсонс жамиятда барқарорликни сақлаш шартларидан бири сифатида фуқаролар манфаатлари билан уларнинг бурчлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик мавжуд эканлигини чуқур таҳлил этиб, қуйидаги фикрларни билдиради: "Агар фуқаролар манфаатлари ҳамкорлик, ички лояллик ва бурчлар билан боғланмаган бўлса, ҳеч бир жамият турли хил эҳтиёжлар ва тангликлар олдида барқарорликни қўллаб-қувватлай олмайди"¹. Кўриниб турибдики, фуқаролар эркинлигини таъминлаш унинг бурчлари билан мустаҳкам боғлангандагина реал воқеликка айланиши мумкин.

Ривожланган мамлакатларда фуқаро бурчларига қонунларга амал қилиш, бошқа шахслар ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш, солиқларни тўлаш, ҳарбий мажбурият, табиат, агроф-муҳит, тарихий ёдгорликларни асраш кабилар кирди. Баъзи мамлакатларда эса давлат ҳокимияти органларига сайловларда овоз бериш ҳам муҳим фуқаролик бурчларидан бири ҳисобланади.

Демократик жамият қуриш тажрибалари шуни кўрсатдики, қайси бир жамиятда мансаби, ирқи, жинси ва бошқа ижтимоий даражаси қандай бўлишидан қатъи назар, фуқаролар конституция ва қонунлар билан мустаҳкамлаб қўйилган ўз бурчларини амалда бажарганларидагина ўзлари учун тегишли бўлган эркинликлари ва ҳуқуқларидан фойдалана олишлари мумкин. Акс ҳолда, бу демократик қадриятлар қўпол равишда бузилиб келганлигига доир тарихдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Конституциясининг махсус XI боби "Фуқароларнинг бурчлари" деб номланиб, у 6 та моддадан иборатдир. Хусусан, Конституциянинг бу бобидаги 48-моддаси қуйидагича ифодаланади: "Фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар"².

Жамиятнинг ташкил этиш қонуниятларига биноан, маълум бир сиёсий тизим доирасида турган индивид ва ижти-

¹ Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения. // Американская социологическая мысль. — М., 1996. 503-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 40-бет.

мой гуруҳлар ижтимоий-сиёсий жараёнга бир хилда тортилмайдилар. Уларнинг баъзилари сиёсатга бефарқ қарайдилар, яна бошқалари баъзи пайтларда ижтимоий-сиёсий жараёнда иштирок этадилар, учинчилари эса доимо сиёсий курашга интиладилар. Ҳаттоки, сиёсий ва ижтимоий ҳодисаларда фаол роль ўйнаётганлар ичида ҳам фақат уларнинг баъзилари ҳокимиятга ёки жамоатчилик фаолиятига жонжаҳдлари билан интилади.

Ўзбекистонда XXI аср бошларидаги сиёсий ислохотларнинг муҳим аҳамияти шунда бўлдики, бу пайтга келиб халқ оммасининг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, улар сиёсий маданиятини юксалтириш ва демократиянинг энг муҳим тамойилларини ҳаётга татбиқ этиш учун шарт-шароитлар яратилди. Мамлакатда сиёсий жараёнларни демократлаштиришнинг ўзига хос қадриятлари шаклланди. Фуқароларнинг ўз сиёсий фаолликларини юксалтириши, юқоридан қабул қилинадиган қарорлар қабул қилишда бевосита ёки ўз манфаатлари гуруҳлари воситасида кенг иштирок этиши мамлакатда фуқаролик жамияти қуриш кафолатларидан бири сифатида ҳаётга жорий этила бошланди. Айниқса, собиқ тоталитар жамиятдан мерос бўлиб қолган маъмурий-буйруқбозлик тизими асоратларидан покланишга, фуқаролар дунёқараши, сиёсий онги ва амалий хатти-ҳаракатларида демократик қадриятларни шакллантиришга муҳим аҳамият берилди.

Маълумки, сиёсий онг ва сиёсий маданият юксалишида фуқароларнинг сиёсий қарорлар қабул қилишдаги иштирокининг аҳамияти беқиёсдир. Фуқаролар жамоат ташкилотлари фаолияти воситасида ёки бевосита сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнида иштирок этар экан, улардан қуйидаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар содир бўлиши кутилди:

— фуқароларнинг сиёсий қарорлар қабул қилишдаги иштироки уларнинг табиий сиёсий-ижтимоий ҳис-туйғуларини уйғотади, ҳаракатга келтиради, уларда бу йўналишга доир интилишлар шаклланади. Ёки қисқача айтганда, ҳар бир фуқаронинг ижтимоийлашув жараёни амалга ошади;

— фуқароларнинг қарорлар қабул қилишдаги фаол сиёсий ҳаракатлари; бу жараёнда олдий фуқаролар манфаатла-

ри, эҳтиёжлари ва интилишларининг ҳисобга олиниши уларга эркинлик бағишлайди. Муҳими, бу қарорларнинг халқ тақдиридаги аҳамияти фуқароларда сиёсий масъулият руҳини шакллантиради;

— фуқароларнинг сиёсий қарорлар қабул қилишда турли ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини турли нодавлат ноижорат ташкилотлар ва сиёсий партиялар воситасида ифодаланишидан қониқишлари уларни янада фаоллаштиради; натижада ўзаро манфаатлар келишуви оқибатида жамиятнинг барқарор бўлишига катта ҳисса қўшилади;

— бу каби иштироклар ҳар бир фуқарони ўзлигини англашга, унинг жамиятдан ўзига муносиб ўрин эгаллашига шарт-шароитлар яратади, ўз мамлакатига эгаллик ҳиссини шакллантириб, миллий ифтихор туйғуларининг юксалишини таъминлайди;

— давлат ҳокимияти жамиятдаги барча ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар манфаатларини ўз сиёсий қарорларида ифодаланишига эришилади; мазкур қарорларнинг ҳаётда амалга ошириш натижасида сиёсий ҳокимият янада легитимлашади; давлат органларининг фуқароларни бошқариш, сиёсий қарорларни бажаришни таъминлашга доир жараёнлар ва маъмурий тadbирларни амалга оширишдаги фаолиятини жамият ҳеч бир зўриқишсиз ва ихтиёрини равишда қабул қилади; шунингдек, бу фаолият фуқаролар томонидан кенг қўллаб-қувватланади;

— бу жараёнлар жамиятдаги кўпчилик фуқароларнинг сиёсий иродасини ифодаланишига шарт-шароитлар яратиб, жамият ва давлат ҳокимиятининг демократик тамойиллар асосида фаолият кўрсатиш салоҳиятини оширади.

Фуқаролар фаоллигини оширишда уларнинг сиёсат ва ҳокимият ҳодисаларига нисбатан шахсий муносабатларини ифодаловчи баҳолаш ҳукмлари аҳамиятга молик маънавий ҳодисадир. Бундай шахсий — мазмуний муносабатларнинг мавжудлиги инсоннинг ўз фуқаролик бурчини англаб етган сиёсий субъект сифатида фаолият кўрсата олишини ифода этади. Шунинг учун инсоннинг қадриятларга доир муносабатларининг турлича шаклда рўй бериши (масалан, ҳокимиятга, давлатга, партияларга ва институтлашмаган субъектларга нисбатан) сиёсий маданиятнинг муҳим тузилишини тавсифлаб беради.

Умуман, сиёсий маданият инсоннинг сиёсий ҳодисалар ҳақидаги қадриятларга доир тасаввурлари ва унинг амалиётда намоён бўладиган ҳулқининг кодекси ёки унинг сиёсий ҳокимият субъекти сифатидаги фаолиятининг услубидир. Шуманода, сиёсий маданият фуқаронинг умуминсоний аҳамиятга молик бўлган сиёсий фаолият намуналарини қай даражада эгаллаганлигини намоёниш қилади. Шунингдек, у инсоннинг тафаккур ва амалий фаолият меъёрларининг жамият маданий, деб тан оладиган субъективлигини қанчалик даражада ошира олганлиги ҳамдир.

Жамиятнинг ҳар бир аъзоси ижтимоийлашув ва камолотга эришиш жараёнида ижтимоий-маданий мавжудот сифатида шаклланади. Шунингдек, инсон жамиятда ҳукмрон бўлган ижтимоий-маданий тизимнинг асосий хусусиятларини ўзида уйғунлаштиради ва умумлаштиради. Айни пайтда ҳар бир индивид сиёсий маданият ташувчи ҳисобланади ва шу сабабли у сиёсий-маданий тизимнинг умумлаштирувчи, бирлаштирувчи қисми деб қаралади. Сиёсий маданият — бу муносабатлар тизими ва айни пайтда авлодлар алмашинуви натижаси, уни ташкил этувчи унсурларни ишлаб чиқиш ва қайта ишлаб чиқиш жараёнидир. Сиёсий маданият ривожланиб боровчи динамик ҳодисадир¹.

Сиёсий маданият ўзида сиёсий тизимдаги таянч, эътиқодлар, кўрсатмалар, йўналишлар, интилишлар тимсолларини акс эттиради ва бирлаштиради. Америкалик сиёсатшунос Д. Дивайннинг фикрича, сиёсий маданият маълум ижтимоий-сиёсий тизим аъзолари ёқлайдиган, "кенг тарқалган, фундаментал сиёсий қадриятларнинг тарихий тизимидир"². Сиёсий маданият "сиёсий мафкура", "легитиммен", "суверенитет", "қонун бошқаруви", "сиёсий партия" каби категорияларни ўрганишни ҳам тақозо этади.

Сиёсий маданият маълум даражада жамият аъзолари олдида чегаралашлар қўяди. Сиёсий жараёнлар ва сиёсий ҳулқда намоён бўладиган эътиқодлар, ҳис-туйғулар ва қадриятлар олдидаги бундай чегаралашлар ҳам, ўз навбатида, сиё-

¹ Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. — Т.: Шарқ, 1998. 83—85-бетлар.

² Қарағ: Devine, The Political Culture of the United States. — Boston, 1972. 3—7-бетлар.

сий маданиятнинг муҳим унсури ҳисобланади. Алоҳида шахснинг, гуруҳнинг ва бошқа ижтимоий birlikларнинг умумий дунёқарашининг таркибий қисми бўлган сиёсий дунёқараш сиёсий маданиятнинг муҳим компоненти бўлганлиги учун сиёсий маданиятни шакллантиришда мафқуранинг ўрни беқиёсдир.

Фуқаролик жамиятининг ривожланиши ва яшаш учун сиёсий маданиятнинг плюралистик турининг шаклланишига эҳтиёж сезилади. Сиёсий маданиятнинг плюралистик тури куйидаги муҳим шарт-шароитлар яратилгандагина фуқаролик жамиятининг ривожланишига катта таъсир кўрсатиши мумкин:

— иқтисодий ва ижтимоий ҳаёт плюралиزمи соҳасида — мулкчиликнинг турли шакллари, энг аввало, хусусий мулкчилик пайдо бўлиши, хўжалик юритишнинг турли усуллари билан амал қилиши;

— жамият ўз ижтимоий структураси ва турли манфаатлари бўйича қатъий рағбат-баранг бўлса, сиёсий плюрализм ва сиёсий маданият шаклланиши учун шунчалик кўпроқ замин пайдо бўлади;

— фуқаролик жамияти ривожланишининг устуворлигини таъминлаш соҳасида — фуқаролик жамияти институтларининг шаклланишлари; давлат ҳокимиятини шакллантириш асосан сайловлар воситасида амалга ошириши, ҳеч ким, ҳеч бир гуруҳнинг бу ҳокимиятни на амалда, на ҳуқуқий жиҳатлардан ўз монополиясига айлантиришига йўл қўймаслик;

— гуруҳлар ва уларнинг вакиллари бўлган сиёсий партиялар ва ҳаракатлар ўртасида ижтимоий ривожланишининг асосий қадриятлари, идеаллари ва мақсадларига нисбатан аниқ келишувларнинг мавжудлиги;

— ҳам ҳуқуқий жиҳатлардан, ҳам ҳаётда шахс эркинлигининг таъминланганлиги.

Фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишда фуқаролик жамияти институтларининг ўрни беқиёсдир. Ҳозирги даврда Ўзбекистон жамиятида 7 млн.га яқин фуқаролар қасаба уюшмалари аъзолари, 600 миңдан ортиқроқ фуқаролар эса сиёсий партиялар аъзолари сифатида жамоатчилик ишларида иштирок этадилар. Шунингдек, мил-

лионлаб фуқаролар ёшлар, хотин-қизлар, турли жамғармалар, нодавлат ношароит ташкилотлар фаолиятида иштирок этадилар. Мамлакат вилоятларида 661 та, туманларда 4564 та, шаҳарларда 831 та вилоят, шаҳар ва туман кенгашлари депутатлари, шунингдек, фуқароларнинг 10.000 га яқин ўзини ўзи бошқариш органлари ижтимоий-сиёсий жараёнларда фаол иштирок этмоқдалар¹.

Мустақиллик даврида ёшларнинг ижтимоий фаоллигини оширишга ҳам муҳим эътибор берилди. Хусусан, мамлакатда "Камолот" ёшлар ижтимоий ҳаракати жамиятнинг барча йўналишларида кенг фаолият олиб бормоқда. Ҳаракат фаолиятининг асосий мақсади — ёшларни бирлантириш, соғлом турмуш талаблари асосида тарбиялаш, уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, ёш йигит-қизларнинг ўз ақлзаковати, куч-гайратини тўла намоён этиши, жамиятда муносиб ўрин эгаллашлари учун шарт-шароит яратиш боради, деб белгиланган.

Ҳаракатга Ватан тараққиёти, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги йўлида меҳнат қилиш ва курашини ўзи учун ҳаётий эътиқод деб биладиган, ўқишда, меҳнатда, ҳарбий хизматда, жамоатчилик ишларида бошқаларга ўрнак бўладиган ўн тўрт ёшдан йигирма саккиз ёшгача бўлган Ўзбекистон ёшлари аъзо бўлиши мумкин. Ҳаракатнинг вилоят, шаҳар ва туман бўлимлари, мактаблар, лицей ҳамда коллежлар, олий ўқув юрлари, меҳнат жамоалари, ҳарбий қисмларда бўлим ва бошланғич ташкилотлари фаолият олиб боради.

Мамлакатда 14 ёшдан 28 ёшгача бўлган ёшларнинг сони 7 миллиондан ортиқроқни ташкил этади. Ҳозирги даврда ҳаракатнинг бошланғич ташкилотлари сони 20 миңдан ортиқроқни ташкил этиб, улар 4 млн.дан ортиқроқ ёшларни бирлаштиради. Шунингдек, ҳаракат таркибида унинг ҳомийлиги асосида ишлайдиган, 7 ёшдан 14 ёшгача бўлган ўқувчиларни бирлаштирган "Камалак" болалар ташкилоти ўз фаолиятини тарбиянинг ўзига хос ёндашув ва усуллари билан фойдаланган ҳолда, болалар дунёқарашига ватанпарварлик, иж-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати жорий архиви. Маҳаллий ҳокимият органлари сайловлари шартлари тўғрисида маълумотнома. 2005. 2—4-бетлар.

тимой тадбирларда фаол иштирок этиш, ўзини ўзи бошқаришни ўрганишни сингдириш каби йўналишларга қаратган¹.

Мамлакатда фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги йилдан-йилга ўсиб бормоқда. Фуқаролар мамлакатда амалга ошириладиган сиёсий жараёнлар ва ислохотларга нисбатан бефарқ эмаслар. Айниқса, фуқароларнинг ўз манфаатларини ижтимоий фаоллик ва гуруҳий нодавлат ташкилотлар воситасида ифода этиш, уларни қондиришга интилишлари ривожланиб бормоқда. Лекин, шу билан бирга, фуқароларнинг қарорлар қабул қилишдаги фаоллигини ошириш учун улар дунёқарашида демократик тамойиллар асосидаги сиёсий ва ҳуқуқий онгни сингдириш эҳтиёжлари ҳам сезилмоқда.

Сиёсатшунос олимлар собиқ иттифоқни турғуликка олиб келган, унинг емирилишига сабаб бўлган жараёнларни ҳали тўлиқ ва чуқур таҳлил қилишганича йўқ. Унинг асосий сабабларидан бири — маъмурий-бўйруқбозлик асосидаги тоталитар тизимдаги фуқаролар руҳияти, ижтимоий онгининг барча соҳаларини қамраб олган сиёсий лоқайдлик, ижтимоий пассивлик, боқимандалик, бефарқлик каби ижтимоий иллатларнинг авж олганлигидир. Бу ҳолат собиқ иттифоқ даврида тараққиёт талаблари ва миллатлар манфаатларига зид бўлган сиёсат учун қулай шарт-шароитлар яратиб берган эди.

Президент И.А. Каримов ўзининг кўплаб маърузаларида "инсон ҳуқуқи давлат ҳуқуқидан устуворлиги тамойили" хусусида фикрлар билдирмоқда. Фуқаролик жамиятида ҳар бир фуқаронинг ҳуқуқи, шаъни, қадр-қиммати қадрланади, қонун-қоидалар воситасида қаттиқ ҳимоя қилинади. Бу, аввало, фуқароларнинг ҳуқуқий билими, тарбияси, маданияти ва онги қай даражада эканлиги билан белгиланади.

Фуқароларнинг фаоллиги кўпроқ қонунлар лойиҳаларини муҳокама қилиш жараёнларидаги иштирокида сезилмоқда. Ўтган давр ичида қонун чиқарувчи ҳокимият томонидан тайёрланаётган қонунлар лойиҳаларининг аксарияти умумхалқ муҳокамасига қўйилиб, уларни қабул қилишда фуқароларнинг фикр-мулоҳазалари эътиборга олинмоқда.

¹ «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати жорий архиви. Ташкилий тизимла тўғрисида маълумотнома. 2005 й. 1-бет.

Ислохотларнинг ҳозирги босқичидаги энг асосий вазифа — фуқароларнинг сиёсий онги ва дунёқарашини юксалтириш, миллий ўзликни англашга эришишдир. Чунки, демократияни юқоридан ҳеч қандай фармону қонунлар билан киритиб бўлмайди, балки, унинг заруриятини ҳар бир фуқаро онгли равишда идрок этиши лозим.

Миллий мустақилликнинг ўтган даври ичида мамлакатимизда фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаолликлари ўстанлигини республика "Ижтимоий фикр" жамоатчилиги маркази томонидан 2004 йил 16—30 июнда ёшлар ўртасида ўтказилган социологик сўровномалар натижаларидан ҳам билиш мумкин. Бу тадқиқотнинг мақсади — мустақил Ўзбекистон ёшларининг маънавий-ахлоқий қадриятларини юксалтириш асосида уларнинг ижтимоий ва сиёсий фаолликларини аниқлашга қаратилди. Тадқиқот ёшларнинг сиёсий фаоллиги юқори эканлигини кўрсатди. Сўровномаларда иштирок этган ёшларнинг аксарияти қандайдир партия ёки жамоат ташкилотининг (18,9% респондентлар) аъзоси бўлишни, ўз партияси ёки жамоат ташкилоти тузишни (18,8% респондентлар), шунингдек, "Камолот" ёшлар ижтимоий ҳаракатида иштирок этишни (26,2% респондентлар) хоҳлайди¹.

Таҳлиллардан кўришиб турибдики, Ўзбекистондаги жамият сиёсий ҳаётини эркинлаштириш жараёнларида давлат органлари ва жамоат ташкилотлари томонидан фуқаролик жамиятининг муҳим талабларидан бири бўлган инсон эркинлигини таъминлаш ва фаоллигини оширишга муҳим эътибор берилмоқда. Шунингдек, "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" тамойилини ҳаётга тағбиқ этиш мақсадларидан келиб чиқиб, фуқароларнинг жамиятдаги сиёсий жараёнлар ва сиёсий қарорлар қабул қилишдаги иштирокини кенгайтириш, уларга кенг ҳуқуқлар бериш, жамоат ташкилотлари ва вакиллик органларига давлат органларини жамоатчилик асосида назорат қилиш ҳуқуқини бериш ва унга жойларда амал қилишга доир ислохотлар чуқурлашиб бормоқда.

¹ Текуший архив ЦИОМ «Ижтимоий фикр». Соц. исслел. на тему: «Молодёжь Узбекистана: социальная активность, духовность и ответственность, планы на будущее». 16—30 июня 2004 г. 29-бет.

Фуқаро эркинлиги ва ҳуқуқларини таъминлаш ва ҳимоя этишга доир халқаро демократик қадриятлар миллий анъаналар билан уйғунлашган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ва қонунларида ифодаланиши фуқаролар сиёсий маданиятининг ошишига ва уларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнларда фаол бўлишларига ҳар томонлама имкониятлар ва шарт-шароитлар яратиб берди. Айниқса, фуқароларнинг нодавлат ташкилотлар, сиёсий партиялар, ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятида кенг иштирок этишини таъминлашга муҳим аҳамият берилди.

III боб

ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАМИЯТ СИЁСИЙ СОҲАСИНИ ЭРКИНЛАШТИРИШ ЖАРАЁНЛАРИ

3.1. Кўппартиявийлик тизимининг фуқаролик жамияти институти сифатида шаклланиши

Сиёсий партиялар фуқаролик жамиятининг энг муҳим институтларидан биридир. Сиёсий партиялар фуқаролик жамиятининг сиёсий тизим билан ўзаро алоқаларининг доимийлигини таъминлайди. Давлат ҳокимиятининг жамиятга боғлиқлиги ва унинг жамият томонидан назорат қилиниши кўп ҳолларда сиёсий партиялар воситасида амалга оширилади.

Ҳозирги даврдаги сиёсий партияларнинг илк ўтмишдошлари янги даврга келиб шаклланди. XIX асрга келиб Ғарбий Европа ва Шимолий Америка мамлакатларидаги сиёсий партиялар сиёсий вакиллик институти характерини касб эта бошладилар. Партиялар пайдо бўлишининг муҳим сабабларидан бири — давлат ҳокимиятини шакллантиришда адолат тамойилларига амал қилиш, шунингдек, жамиятни демократлаштириш заруриятларига бўлган талабнинг ошиб борганлигидир.

Янги даврдан бошлаб сиёсий партиялар турли ижтимоий гуруҳлар ва табақаларнинг сиёсий манфаатларини ифодалаб, аста-секин фуқаролик жамияти манфаатларини ифодаловчи мустақил институтларга айланиб борди. Айниқса, сайлов институтларининг сиёсий ҳокимият масъулигини шакллантириш механизми сифатидаги ўрнининг ошиб бориши билан сиёсий партиялар ҳам такомиллашиб бордилар.

XIX аср охири — XX аср биринчи ярмидаги давлат арбоблари ва таниқли машҳур олимлар сиёсий партияларни жамият ҳамда давлат бошқаруви учун муҳим бўлган демократик институт сифатида талқин эта бошладилар. Жамият ва давлат ҳокимиятининг турли жабҳалари ва да-

ражаларида демократик қадриятларнинг қарор топиб бо-риши билан сиёсий партияларга бўлган зарурият ҳам кучайиб борди.

Ғарб сиёсатшунос олимларининг талқинича, "партиялар (лот., "pars" ("partire") — "қисм" ёки "гуруҳ")¹, бу — расмий институтлашган ва давлат ҳокимияти органлари ва бошқаруви устидан назорат қилиш учун функционал жиҳатлардан ихтисослашган ташкилотдир. Сиёсий партияларни тадқиқ этган машҳур сиёсатшунос олим Ж. Сартори партияларга доир қуйидаги аниқликни киритган эди: "Сайловларда иштираётган асосий эътибор ва унинг натижасида ўз номзодларини давлат корхоналарига ўтказишга қобил бўлган ҳар қандай сиёсий гуруҳ партиядир"².

XX асрнинг сўнгги даврига келиб АҚШ олимлари — Ж. Лапаламбара ва Ж. Андерсон "Бошқарув ва сиёсат энциклопедияси" номи асарида сиёсий партияга қуйидаги таърифни берганлар: "Партия — расмий мақом касб этиш ва расмий ташкилот бўлиши билан боғлиқ, марказни периферия билан боғловчи ва давлат органларига ўз номзодларини (эркин ёки ноэркин) сайловлар воситасида ўтказишга қобил бўлган ҳар қандай гуруҳдир"³.

Ғарб сиёсатшунос олимлари сиёсий партияларнинг қуйидаги белги ва функционал жиҳатлари асосидаги сиёсий мақомини қуйидагича таърифлайдилар: "Сиёсий партия — (1) расмий ва ташкилий тизилмага эга, (2) ҳокимият устидан расмий назоратни амалга ошириш учун курашнинг махсус функциясини амалга оширувчи, (3) мафкуравий доктрина белгиси асосида бирлашган, умуммиллий манфаатларни ифодалашга даъвогарлик қилувчи, (4) ҳуқуқий мақомга эга бўлган ва (5) сайлов жараёнларига жалб этилган нодавлат институт тури ва гуруҳий бирлашмадир"⁴.

¹ Қаранг: Недель-Червинская М.А., Червинский П.П. Большой толковый словарь иностранных слов в трех томах. Т.2. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. 413-бет.

² Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis. Vol. 1. New York, 1976. 64-бет.

³ Lapalambara J., Anderson I. Political Parties // Encyclopedia of Government and Politics. Vol. 1., New York, 1981. 394-бет.

⁴ Қаранг: Дегтярев А.А. Основы политической теории. — М.: Высш. шк., 1998. 142-бет.

Ҳозирги даврда Ғарб сиёсатшунос олимлари ўртасида «сиёсий партияларнинг сиёсий институтга тегишлими ёки фуқаролик жамияти институтигами?», каби саволларга берилган жавоблари кўплаб баҳс-мунозараларга сабаб бўлмоқда. Кўпчилик ривожланган мамлакатлар конституцияларида сиёсий партиялар жамият институти, яъни халқ сиёсий манфаатлари ифодачиси сифатида талқин этилади. Масалан, Испания Қироллиги Конституциясининг 6-моддаси қуйидагича таърифланади: "Сиёсий партиялар сиёсий плюрализм принципларига мувофиқ равишда халқ иродасини шакллантириш ва ифодалашга кўмаклашади, сиёсий иштирокнинг асосий воситаси ҳисобланади. Уларни ташкил этиш ва фаолият юритиши Конституция ва қонуларни ҳурмат қилган ҳолда эркинлик билан амалга оширилади. Уларнинг ички тузилмаси ва фаолияти демократик тарзда бўлиши лозим"¹. Германия Федератив Республикаси сиёсий тизимида ҳам сиёсий партиялар асосан жамият институти сифатида характерланади. ГФР Асосий Қонунининг 21-моддасига биноан: "Партиялар халқ сиёсий иродасини шакллантиришга кўмаклашади. Улар эркин равишда тузиладилар. Уларнинг ички ташкилий тизилмаси демократик принципларга мувофиқ келиши лозим..."².

Франция Конституциясининг сиёсий партияларга доир 4-моддаси қуйидагича ифодаланади: "Сиёсий партиялар ва гуруҳлар фикрларни овоз бериш йўли билан ифодалашга кўмаклашади. Улар эркин равишда тузиладилар ва ўз фаолиятларини эркин амалга оширадилар. Улар миллий суверенитет ва демократия принципларини ҳурмат қилишлари лозим"³.

Сиёсий партияларнинг мавжудлиги — демократик тизимлар ривожланишининг зарурий шарт-шароитларидан биридир. Демократия тамойиллари нуқтаи назаридан ёндашганда эса, сиёсий партиялар давлат органлари тизимида

¹ Конституция Королевства Испании // Конституции зарубежных государств. 2-е изд., исправ. и доп. — М.: Изд. БЕК, 1997. 298-бет.

² Основной закон Федеративной Республики Германии. — Бонн, 1998. 24-бет.

³ Конституция Французской Республики // Конституции зарубежных государств. 2-е изд., исправ. и доп. — М.: Изд. БЕК, 1997. 106-бет.

кирмайди ва бевосита давлат ишларида иштирок этмайди. Аммо сиёсий партиялар бир вақтнинг ўзида ҳам давлат соҳасига, ҳам фуқаролик жамиятига тааллуқли институт эканлиги билан ажралиб туради.

Партияларнинг сиёсий тизимдаги ўрнининг кучайиб бориши билан уларнинг ҳуқуқий мақомлари даражаси ҳар бир мамлакатда турлича шаклларда намоён бўлмоқда. Партияларга доир қоидалар ҳар бир мамлакат ҳуқуқий манбаларида турлича шаклларда талқин қилинади: конституция ва қонунлар, конституциявий меъёрлар; ҳукумат декретлари ва қарорлари; парламент палаталари қарорлари; конституциявий назорат ҳуқуқини амалга ошираётган мамлакатларда эса суд қарорлари ва бошқалар.

Ривожланган мамлакатларнинг аксарият партиялари ўзларида социал-демократик, либерал ва консерватив унсурларнинг ўзига хос синтези сифатида намоён бўла бошлади. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, ҳозирги давр ГФР сиёсий ҳаётида (шунингдек, бошқа Ғарб мамлакатларининг кўпчилигида ҳам) ижтимоий-сиёсий кучлар ўртасидаги аниқ ва кўзга ташланарли фарқларни кузатиш тобора қийинлашиб бормоқда¹.

Баъзи бир давлатлар конституцияларига сиёсий партиялар тўғрисида махсус қоидалар ёки моддалар киритилмаган бўлса-да, уларга доир меъёрлар уюшмалар ёки жамоат ташкилотлари тўғрисидаги қонунларда ўз ифодасини топди. Бундай ҳолатларда сиёсий партиялар жамоат ташкилотларига хос бўлган меъёрлар талаблари доирасида фаолият кўрсатиши русумга кирди.

Шунингдек, кўпчилик давлатларда эса сиёсий партияларга доир алоҳида қонунлар ҳам қабул қилинган. Бундай қонунлар қуйидаги мамлакатлар учун ҳосил: ГФР (1967 й.); Португалия (1975 й.); Австрия (1975 й.); Испания (1978 й.) ва 1981 йилда қайтадан тўлдирилган); Ўзбекистон (1996 йил). Қуйидаги мамлакатларда эса сиёсий партияларни молиялаштиришга доир махсус қонунлар қабул қилинган: Швеция (1956 й.); Финляндия (1969 й.); АҚШ (1974 й.);

¹ Қаранг: Диманис М.Д. Политические партии ФРГ. // Партии и партийные системы современной Европы: Проблемно-тематич. Сб. — М.: ИНИОН РАН, 1994. 52—62-бетлар.

ГФР (1983 й.); Ўзбекистон (2004 й.). Баъзи бир мамлакатларда эса сиёсий партияларга доир ҳуқуқий қоидалар сайловлар тўғрисидаги қонунларда ифодаланган¹.

Кейинги ўн йилликларда Шимолий Америка ва Ғарбий Европа мамлакатларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта ўзгаришлар кузатилди. Сайловчиларнинг у ёки бу партияга овоз бериши билан уларнинг маълум ижтимоий гуруҳга мансублиги ўргасидаги алоқадорлик аста-секинлик билан бузилиб бормоқда. Социал-демократик партиялар сафида ишчилар сонининг тобора камайиши, аҳолининг йўқсил ва кам даромадли қатламлари либерал ва консерватив йўналишдаги, ўрта қатлам вакиллари эса социал-демократик ва бошқа сўл партияларга овоз бериши одатдаги ҳолга айланди. Бу каби тамойиллар АҚШда ҳам яққол кўзга ташланди. Консерватив партиялар тарафдорларининг аксарият қисми касаба уюшмалари вакиллари ва "кўк ёқалилар" вакилларида иборатдир.

Хорижий тажрибалардан кўриниб турибдики, сиёсий партиялар асосан жамият аъзоларининг сиёсий иродаларини шакллантириш ва уларни сиёсий жараёнларда ифодалаш эҳтиёжлари асосида фаолият юритадиган жамият институтидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 60-моддасида сиёсий партияларнинг ҳуқуқий мақоми қуйидагича белгиланган: "Сиёсий партиялар турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайдилар ва ўзларининг демократик йўл билан сайлаб қўйилган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этадилар. Сиёсий партиялар ўз фаолиятларини молиявий таъминланиш манбалари ҳақида Олий Мажлисга ёки у вакил қилган органга белгиланган тартибда ошқора ҳисоботлар бериб турадилар"².

Ривожланган мамлакатлар тажрибасидан келиб чиқиб, Ўзбекистонда ҳам сиёсий партияларнинг жамият институти сифатидаги ҳуқуқий мақоми шаклланди. Ўзбекистон Рес-

¹ Қаранг: Современное буржуазное государственное право: Критические очерки. В 2 т. Отв. ред. В.А. Туманов. Т.2. — М.: Наука, 1987. 156—170-бетлар.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 12-бет.

публикаси Конституциясининг 56-моддасига биноан сиёсий партиялар "жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилади"¹. Мазкур Конституциянинг 58-моддасида эса "давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашшига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашшига йўл қўйилмайди"², дейилади. Бу билан, биринчидан, сиёсий партиялар жамоат бирлашмалари каби жамиятнинг институти эканлиги эътироф этилади; иккинчидан, сиёсий партияларнинг давлат ҳокимияти органлари фаолиятига аралашшига йўл қўйилмаслиги конституциявий меъёрлар билан тақиқланиб, унинг давлат ҳокимиятига дахлдор эмаслиги таъкидланади.

Мазкур ҳуқуқий асослардан шундай хулоса чиқадики, сиёсий партияларнинг "сиёсийлиги" уларнинг сайловлардаги иштироки ва давлат ҳокимиятига номзодлар кўрсатиши билан чекланади. Сиёсий партиялар давлат ҳокимияти бошқарувида иштирок этмайдилар. Сайловларда галаба қозongan партияларнинг вакиллари эса давлат ҳокимияти органларидаги бошқарувда иштирок этадилар. Лекин, бу каби бошқарувдаги иштирок сиёсий партия аъзоси сифатида эмас, балки, бирон-бир мансабни эгаллаган шахс сифатида амалга оширилади.

XX асрнинг 50—70-йилларига келиб сиёсатшунос олимлар демократик принциплар асосида фаолият юритадиган сиёсий партияларнинг асосий функциялари қуйидагилардан иборат эканлигини аниқладилар:

— алоҳида олинган фуқаролар, ижтимоий табақалар ва гуруҳлар манфаатларини бирлаштириб, уларни сиёсий манфаатлар мажмуаси даражасига кўтариш, шунингдек, бу уйғунлашган манфаатларни уларнинг ҳаммаси учун бир хилда аҳамият касб этишини таъминлашдир. Партияларнинг яна бир энг муҳим мақсади, бу — ўзи таянувчи ижтимоий табақалар манфаатларини сиёсий тизимда ифода этишдир;

— ҳар бир фуқаро ўзининг устидан ким бошқариши ёки идора этишига бефарқ эмас. Шунинг учун ҳам демократиянинг муҳим мезонларидан бири фуқароларга ўзлари устидан

¹ Ўша жойда. 16-бет.

² Ўша жойда. 16-бет.

ким бошқаришини танлай олиш имкониятини беришдир. Бу каби танлаш сиёсий партия воситасида амалга оширилади;

— давлатни бошқаришга доир сиёсий қарорларнинг халқчил ва демократик қадриятлар асосида қабул қилиниши мамлакатдаги фуқаролик жамиятининг нечоғлик ривожланганлик даражасининг ўзига хос мезонидир. Сиёсий қарорларни қабул қилишгача бўлган даврда уларнинг лойиҳаларини партияларнинг қуйи органлари томонидан фуқаролар иродалари ва истакларини инобатга олган ҳолда, шунингдек, оддий фуқароларнинг манфаатлари ва эҳтиёжлари асосида шакллантириш имкониятлари мавжуддир. Шунинг учун ҳам партиялар бажарилиши шарт бўлган сиёсий қарорларнинг демократик легитимлаштириш, жамият томонидан тан олиншини таъминлаш воситасидир;

— партиялар турли даражадаги сайловлар воситасида ҳокимиятни шакллантириш, бошқарув кадрлар тизимини легитимлаштириш, шунингдек, унинг фуқаролар томонидан эътироф этилишини таъминлаш омилдир;

— партиялар ўзларининг қуйи ташкилотларидаги қўй қиррали фаолиятларида ўз партия дастурларини тарғиб этиш, маҳаллий бошқарув органлари фаолиятини баҳолашлари, партиявий йигинлари хулосалари, оммавий ахборот воситаларидаги фаол иштироклари асосида жамоатчилик фикрини шакллантириш қобилиятига эга бўлган демократик институтдир;

— партиялар жамиятнинг сиёсий кенгликларида фуқаролар сиёсий онгининг шаклланиши ва сиёсий маданиятининг юксалиши учун ижтимоий, сиёсий, руҳий муҳит, фуқаролар сиёсий иштироки учун сиёсий кенгликлар ташкил қилувчи ташкилотдир;

— партиялар фуқароларнинг сиёсий манфаатларини илғаб, уларнинг ўзаро ўхшаш манфаатларини бирлаштириб, уларнинг ҳар бир оила ва маҳалла ҳудудида "сочишиб" ётган табиий сиёсий интилишларини партиявий дастурларга жамлаб, ўз аъзолари ва хайрихоҳларини сиёсий жараёнларга сафарбар этувчи, шунингдек, фуқароларни бу жараёнда фаол иштирок этишга янада кенгроқ ундаш учун уларни рағбатлантириш, улар интилишларининг доимийлигини таъминлаш воситасидир;

— партия демократик сайловларда сайланган ўз вакиллари, турли мансабларни эгаллаган партиядошлари, шунингдек партиявий фракциялари ва гуруҳлари воситасида ўз муқобил дастурларини амалга ошириш, халқ оммасини эътирофига эришиш мақсадларида парламент ва ҳукуматга таъсир кўрсата олиш қобилиятига эга институтдир;

— партия ўз сиёсий мақсадларини "давлат иродаси" билан уйғунлаштира олувчи сиёсий кучдир;

— партия фуқаролар билан давлат органлари ўртасидаги алоқалар ва муносабатларнинг мувофиқлаштиришни доимий равишда таъминлаб турувчи бўғиндир.

Сиёсий партиялар ижтимоий қатламларнинг у ёки бу сиёсий манфаатларини ифода этибгина қолмасдан, балки, бу манфаатларни шакллантиришда ҳам бевосита фаол иштирок этади. Чунки, партия ўзининг ижтимоий базаси бўлган табақанинг сиёсий қарашларини шакллантиришга доир маърифий тадбирлар ўтказиш билан шугулланмаса, у ҳолда фуқаролардаги сиёсий қарашлар ва сиёсий манфаатлар ўз ҳолича барқ урмайди, жуда бўлмаганда, бу манфаатлар гуруҳий манфаатлар даражасига кўтарила олмайди.

Фуқаролик жамияти шароитларида сиёсий партиялар минтақавий ва маҳаллий тизимлар ҳамда жамоавий бирликлар билан мустақкам алоқада бўлиб, улар умуммиллий мақсадлар руҳини дастлаб шу ҳудудлардаги фуқаролардан оладилар. Қолаверса, партияларнинг бир-бири билан рақобатдошлиги туфайли ҳам умуммиллий сиёсий тизимлар барча гуруҳлар ва мансабдорлардан (улар қанчалик катта мансабларни эгалламасин) юқори қўйилади. Шу тариқа сиёсий тизим билан ўз ваколатларини кучайтиришга интилувчи алоҳида олинган мансабдорлар ўртасига аниқ чегара қўйилади.

Сиёсий партияларнинг бир неча асрлардан буён яшаб ва тобора такомиллашиб келаётганлигининг энг асосий сабаби, бу уларнинг бошқарувчи сиёсий элитани шакллантиришдаги ўрнининг беқиёс эканлигидир. Сиёсий партияларнинг ўз функцияларини тўла бажара олиш, уларни демократик принциплар асосида фаолият кўрсатишининг кафолати, бу — уларнинг давлат органларидан мустақиллигидир. Партия ўзининг бошқарув кадрларини шакллантиришда,

депутатликка номзодлар кўрсатишда, низом ва дастурга оид ҳужжатларини ишлаб чиқишда мутлақ мустақил бўлиши лозим.

Мухолифатдаги партиянинг энг асосий функцияси эса турли фитналарни рад этиш, турли куч ишлатишга асосланган нодемократик ҳаракатларнинг рўй бермаслигини таъминлашдир. Мухолифий партияларнинг сиёсий кураш воситаси ҳам фақат электорат орқалигина амалга оширилиши лозим. Умуман, ҳар бир партиянинг ўз дастури ва мақсадларига мос равишда назарий, мафкуравий, сиёсий ва ташкилий функциялари бўлиб, улар партия фаолияти ва ички ҳаётининг ажралмас бўлакларидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 34-моддасида жамиятдаги мухолифий ҳуқуқни ҳимоя қилиш мақсадларида қуйидаги қоида мустақкамланган: "Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи мухолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас".

Партиявий рақобатдошликнинг яна бир ижобий жиҳати шундаки, ҳокимиятни эгаллаган сиёсий партия мухолифатга ҳокимиятни бериб қўйишдан, шунингдек, сайловчиларнинг ўзларига бўлган ижобий муносабатини ўзгаришидан "ҳадиксираб", бошқарувни халқчил ва демократик тамойиллар асосида амалга оширишга интилади. Қолаверса, жамият мухолифий партияларнинг турли-туман муқобил ривожланиш дастурлари ва улар ўртасидаги баҳс-мунозаралар асосида тез ривожланиш имконига эга бўлади.

Партияларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаолият кўрсатишларининг кафолати, бу — уларнинг молиявий асосларга эга бўлишидир. Ҳозирги даврда Европа, Шимолий Америка, Япония, Австралия, Жанубий Корея, Ҳиндистон каби демократик мамлакатларда сиёсий партияларнинг турли йўналишлардаги фаолиятининг кенгайиши ва бу соҳада уларнинг сарф-харажатларини йилдан-йилга кўпайиб бориши натижасида уларнинг серқирра фаолиятини давлат

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 9-бет.

маблағлари билан таъминлаш муаммолари келиб чиқмоқда. Тарихий ривожланиш тажрибаларидан маълумки, партиялар моддий маблағларсиз ўз мақсадларини тўлиқ бажара олмаганлар. Шундан келиб чиқиб, аксарият мамлакатларда ҳозирги давр қонунчилиги партияларнинг молиявий манбаларини мувофиқлаштиришга муҳим аҳамият бера бошлади.

XX асрнинг 90-йилларига келиб партияларнинг давлат томонидан молиялаштириш тамойили умумдунёвийлик характерини касб эта бошлади. 112 мамлакат миллий парламентлари вакиллари иштирок этган Халқаро Парламентлараро Конгресс (Париж, 1994 йил 26 март) ўзининг 154-сессиясида қабул қилган "Эркин ва адолатли сайловлар мезонлари тўғрисидаги Декларация"сининг 4-моддаси куйидагича ифодаланади: "Сиёсий партияларнинг шаклланиши ва эркин фаолияти таъминлансин, имкониятлардан келиб чиқиб сиёсий партияларни ва сайлов кампанияларини молиялаштириш мувофиқлаштирилсин, партияларнинг давлатдан алоҳидалиги таъминлансин, шунингдек, ҳокимиятнинг қонуни чикарувчи органларига сайловлар жараёнларидаги курашларда ҳаммага тенг шарт-шароитлар яратилсин"¹.

Сиёсий партиялар у ёки бу ижтимоий қатламларнинг манфаатлари ва муаммоларини ўзида ифода этади, уларни жамиятдаги сиёсий муносабатларда ҳимоя этади. Сиёсий партия маълум бир ижтимоий қатламларнинг сиёсий манфаатларининг ифодачиси сифатида ҳокимият учун курашади, ҳокимиятни эгаллаган тақдирда эса ўзи мансуб бўлган ижтимоий қатлам муаммолари, шунингдек, сайловларда ўзига хайрихоҳлик қилган сайловчилар хоҳиш-иродаларини амалга оширишга интилади.

Хулоса қилиб айтганда, демократик принциплар асосида фаолият юритувчи сиёсий партиялар фуқаролик жамияти билан ҳуқуқий давлатни ўзаро мустаҳкам боғловчи, шунингдек, давлат сиёсатини жамият аъзолари манфаатларига асосланган манбалардан озиқланишини таъминлаб турувчи энг асосий демократик институтлардан биридир.

¹ Қаранг: Избирательные системы и наблюдение за выборами. Краткий обзор. Фонд Фридриха Науманна. Московск. бюро. — М., 1995. 37–38-беллар.

Ўзбекистонда Миллий мустақиллик эълон қилинган, мустақил давлат тизимларининг шаклланиши, Ўзбекистонда собиқ шўро мафкурасига хизмат қилувчи яккахоким коммунистик партия ташкилотларини бугундай тугатилиши натижасида фуқаролик жамиятининг институтларини шакллантириш учун зарур шарт-шароитлар яратилди. Мамлакатда халқ манфаатлари ва сиёсий иродаларини эркин билдириш ва уларни эркин ифода этиш учун ҳуқуқий асослар ва эркин сиёсий муҳит яратилишига ҳамоҳанг тарзда сиёсий партиялар ҳам тузила бошланди.

Ҳозирги даврда жаҳондаги демократиянинг асосий мезонларидан бири — сайловларнинг кўппартиявийлик асосида ўтказилишидир. 1991 йилнинг ноябридаёқ "Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида"ги Қонунда сайловнинг кўппартиявийлик асосида ўтказилиши ҳуқуқий жиҳатлардан эътироф этилди. Мазкур Қонунда сиёсий партиялар мамлакат Президентлигига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқига эга эканлиги аниқ ва равшан ифодаланди.

1991 йил 14 февралда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида"ги Қонун мамлакатда кўппартиявийлик тизими шаклланишининг ҳуқуқий жиҳатларини таъминлаб бериши натижасида мамлакатда янги сиёсий партияларнинг шаклланиши жароёнлари бошланди. Миллий мустақиллик даврида ташкил топган сиёсий партиялардан бири, бу — Ўзбекистон Халқ демократик партиясидир. Партияга 1991 йилнинг 1 ноябрида бўлиб ўтган таъсис қурултойида асос солинди.

Ўзбекистон ХДП сиёсий ҳаётда иштирок этиш, халқ билан ҳокимият тизими ўртасида воситачилик қилиш, партиявий сиёсий фаолият юритишнинг янгича услубларини шакллантиришга доир куйидаги мақсадларни илгари сурди: "Ўзбекистон Халқ демократик партияси шунга аминки, бундан буён ҳеч қандай сиёсий партия бевосита ҳокимият ваколатларини ўз зиммасига олмаслиги керак. Биз ҳар қандай ижтимоий-сиёсий кучнинг ҳақиқат ва адолатни ўз монополиясига айлантиришига, мухолифликка ва сиёсий келишмовчиликларни ҳал этиш усули сифатида "душман образи"ни шакллантиришига қаршимиз. Партия қонунга мувофиқ равишда ўз номзодларини ҳокимият органларига сайловларда кўрса-

тади ва уларнинг қўллаб-қувватланиши ва сайланишини таъминлайди”¹.

Ўзбекистон ХДП таркибида зиёлилар, тadbиркорлар, ёшлар сони йил сайин кўпайиб борди. Унинг таркибида ишчи ва деҳқонлар салмоғининг 52,6 (1992 йил 1 январга) фоиздан 39,3 фоизгача (2005 йил 1 январга) пасайиши эса партия аъзолари орасида хизматчилар салмоғининг муттасил ошиб бориши (41,1 фоиздан 46,5 фоизгача) билан изоҳланди. Мамлакатда ақлий меҳнат билан шуғулланувчи ижтимоий қатлам ва гуруҳлар манфаатларини ифода этувчи қатор сиёсий партияларнинг тузилишига қарамаздан, ХДП сафига зиёлилар кириши орғиб борди².

Ўзбекистон ХДП фаолиятининг дастлабки беш йили ичида 218 та Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят, шаҳар ва туман кенгашлари, 13665 та бошланғич, жумладан, 3952 та ҳудудий ташкилотлари ташкил этилди. 2006 йилга келиб партия аъзоларининг сони деярли 420 мингтани ташкил этди³.

Ўзбекистон ХДПнинг “Ўзбекистон овози”, “Голос Узбекистана” газеталари ва “Мулоқот” журнали қисқа давр ичида мамлакатдаги оммавий ахборот воситалари ўртасида қатта таъсир ва мавқега эга бўлган марказий матбуот нашри сифатида фаолият кўрсата бошладилар⁴.

Ўзбекистон “Ватан тараққиёти” партияси (ВТП) 1992 йилнинг 24 майида ташкил топди. ВТПнинг дастурида белгиланганидек, партия жамиятнинг сиёсий тизимидаги фаолиятини парламент партияси сифатида ташкил этади. Партия ўз сиёсатини давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига сайланган вакиллари орқали ўтказди. Бунинг учун барча даражадаги ваколатли ҳокимият органлари сайловига ўз номзодларини тавсия этади ва уларни сайловчилар томонидан қўллаб-қувватланиши учун курашади.

¹ Ўзбекистон Халқ демократик партияси дастури. — Т.: 1995. 14-бет.

² Курбонов С. Ўзбекистон Халқ демократик партияси. — Т.: Университет, 2001. 80-бет.

³ Ўзбекистон ХДП марказий кенгаши жорий архиви. Партия ташкилий-оммавий ишлари ҳақида маълумнома. 2006 й. 21 нояб. 2-бет.

⁴ Жалолов А. Ўзбекистон Халқ демократик партияси. Ўзбекистон Республикаси. // Энциклопедия. Таҳрир ҳаёти: М.Аминов (масъул муҳаррир) ва бошқ. — Т.: Қомуслар Бонн таҳририяти. 1997. 218-бет.

ВТП таркибида 2000 йилда Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳар, 12 вилоят, 220 дан зиёд шаҳар ва туман кенгашлари фаолият кўрсатдилар. Партия аъзоларининг сони қарийб 35 мингга етди. Партиянинг марказий матбуот нашри — “Ватан” ижтимоий-сиёсий ҳафталик газетаси 2000 йил апрелга қадар фаолият кўрсатди.

Мамлакатда Ўзбекистон Халқ демократик ва “Ватан тараққиёти” партияларининг ташкил топиши билан бир партиявийлик тизимига бутунлай барҳам берилди. Шунингдек, жамиятдаги ижтимоий қатламларнинг қонун чиқарувчи ҳокимиятдаги манфаатларини ифода этадиган сиёсий оқимлар ва ташкилотлар шаклланди. Ўзбекистон Конституциясидаги демократик тамойиллар, шунингдек, амалга оширилган ҳуқуқий ва сиёсий ислоҳотлар мамлакатда янги партияларнинг тузилишига кенг имкониятлар яратиб берди.

Ўзбекистон “Адолат” социал-демократик партияси (СДП) 1995 йил 18 февралда ташкил топди. Партия ўзининг дастурий мақсадлари ва вазифаларини қуйидагича белгилади:

— Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш борасида Ватанга садоқатли хизмат қиладиган кишиларни тарбиялаш;

— миллатлараро муносабатларни яхшилаш, дўстлик ва ҳамжиҳатликни ривожлантириш, ҳар қандай миллатчилик гоясига қарши кураш олиб бориш, тинчлик ва барқарорликни, миллий ҳамжиҳатликни тарғиб қилиш;

— иқтисодий стратегияни ишлаб чиқиш ҳамда унинг амалга оширилиши учун курашиш;

— республика фуқароларининг турмуш даражасини кўтариш, ижтимоий жиҳатдан муҳтож аҳолининг муҳофазасини таъминлаш борасида таклифлар ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш;

— Ўзбекистоннинг жаҳон миқёсида ўз ўрнини эгаллаши, дунёдаги илғор давлатлар билан халқаро ҳуқуқ талаблари асосида ўзаро манфаатли алоқаларини ривожлантириш учун фаолият кўрсатиш, миллий манфаатларга мос келадиган ташқи сиёсатни қўллаб-қувватлаш¹.

¹ Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партиясининг низоми. — Т.: 1995. 1—2-бетлар.

Ўзбекистон "Адолат" СДПнинг Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳар, вилоятларда, шунингдек, 174 та шаҳар ва туманларда партия кенгашлари тузилди. Партиянинг 1020 бошланғич ташкилоти бўлиб, улар 30 мингдан ортиқроқ аъзоларни ўз сафларида бирлаштирди. Партиянинг марказий матбуот нашри — "Адолат" ижтимоий-сиёсий ҳафталик газетасидир ¹.

Ўзбекистон "Миллий тикланиш" демократик партияси (МТДП) 1995 йил 3 июнда ташкил топди. Партиянинг таъсис қурултойида қабул қилинган дастурда партиянинг мақсадлари қуйидагича белгиланди:

Партия олий мақсад — "Миллий тикланиш" гоёсини амалга ошириш йўлида ўз ҳаракатининг асосий йўналишлари деб қуйидагиларни белгилайди: 1) Миллатнинг маънавий бирлиги; 2) Ватан (Туркистон) — ягона оила; 3) Кучли демократик давлат; 4) Миллий қадриятлар; 5) Илмий-техникавий тараққиёт ва умумжаҳоний интеграция; 6) Замон кишиси; 7) Миллий истиқбол. Партия мана шу йўналишлар миллий тикланишимизнинг мазмун-моҳиятини ташкил этади, деб ҳисоблайди" ².

Партия таркибидаги 103 та вилоят, шаҳар ва туман партия ташкилотлари 30 мингга яқин партия аъзоларини ўз сафларида бирлаштирди. Партиянинг матбуот нашри — "Миллий тикланиш" ҳафталик газетаси таъсис этилди.

"Фидокорлар" Миллий демократик партияси (ФМДП) 1998 йил 28 декабрдаги таъсис қурултойида ташкил топиб, 1999 йилнинг 3 январидан Адлия вазирлиги рўйхатидан ўтди. Партия аъзоларининг сони бир йил ичида 31 мингга етди.

Партиянинг асосий мақсади — бозор иқтисодиётига асосланган, мулкчиликнинг турли шакллари амал қиладиган жамиятга ўтишдир. Партия Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришнинг асосий қафолатлари адолат, эркинлик ва ҳамкорлик қадриятларига амал қилишдир, деб билади. Партиянинг ижтимоий идеали — бу инсоннинг ўз-

ўзини камол топтириш, шахс манфаатлари унинг ҳуқуқ ва эркинликларини тўла даражада рўёбга чиқариш учун сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий шарт-шароитларни қафолатловчи фуқаролик жамиятини барпо этишдир ¹.

Партиянинг вужудга келиши ва фаолият кўрсатишидан мақсад мамлакатда янги шаклланаётган кичик ва ўрта мулкдорлар ижтимоий табақасининг сиёсий манфаатларини ифода этишдир. Шунингдек, партия ўз фаолиятида кўпроқ ёшларга таяниб иш олиб боришини таъкидлайди. Шу пайтга қадар республиканинг барча туман ва шаҳарларида қуйи партия ташкилотлари тузиб бўлинди.

Ўзбекистондаги кўппартиявийлик тизимидаги муҳим янгиликлардан бири — сиёсий партияларнинг давр талаби, ижтимоий-сиёсий вазият шароитларидан келиб чиқиб, бир-бирлари билан бирлашишлари каби сиёсий воқеликлар ҳам рўй бера бошлади. 2000 йил апрель ойида "Фидокорлар" Миллий демократик партияси ва "Ватан тараққиёти" партияси вакилларидан иборат қўшма қурултойи қарори билан иккала партия бирлашиб, партиянинг номини "Фидокорлар" Миллий Демократик партияси, деб аталди. Албатта, бу бирлашувда ҳар иккала партиянинг дастурий мақсадларидаги мушғараклик, ҳар иккала партияларнинг ҳам таянган ижтимоий табақалари тadbиркорлар ва ишбилармонлар эканлиги муҳим ўрин тутди. Шу билан бирга, қўшма партиявий анжуман ФМДП шаклланишида муҳим ижобий жиҳатларни кўрсатиш билан бирга, партия фаолиятида шошма-шошарлик, пана-партишлик каби ҳолатлар кузатишганини таъкидлаб ўтди.

Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри, барча вилоятлар, шунингдек, 203 та шаҳарлар ва туманларда партиянинг маҳаллий органлари тузилди. Иккита партия қўшилганидан кейин ФМДПнинг биринчи қақирқ Олий Мажлисидаги фракцияси аъзолари 50 тага етди. Партия аъзоларининг сони 60 мингга етди. Партиянинг марказий органи сифатида "Фидокор" газетаси таъсис этилди ².

¹ «Адолат» социал-демократик партиясининг жорий архиви. Партиянинг ташкилий ишларга доир фаолияти ҳақида маълумотнома, 2004 й. 1—2-бетлар.

² Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партиясининг низоми ва дастури. — Т.: 1995, 2-бет.

¹ Ўзбекистон «Фидокорлар» миллий демократик партияси дастури. — Фидокор, 1999, 11 фев.

² Қаранг: Ўзбекистон «Фидокорлар» миллий демократик партиясининг сайловолди ҳаракат дастури. — Т.: Ғулом нашр., 2004, 19—20-бетлар.

Ўзбекистонда қисқа давр ичида сиёсий партияларнинг сиёсий тизим субъектлари сифатида фаолият кўрсатишлари, уларнинг сиёсий тизимга таъсир эта олиш қобилиятларининг шаклланиши натижасида демократик тамойиллардаги кўппартиявийлик тизими шаклланди. Сиёсий партиялар жамиятнинг институти сифатида ҳар бир партия ўзи таянган ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар манфаатларини бирлаштириш ва ифода-далаш, шунингдек фуқаролар сиёсий маданиятини ошириш, уларнинг ижтимоий-сиёсий фаолликларини юксалтириш соҳасида қатта ишларни амалга ошира бошладилар.

Мамлакатда парламент ислохотларининг бошланиши, икки палатали парламентни шакллантириш учун ҳуқуқий асосларнинг ишлаб чиқилиши муносабати билан сиёсий партияларнинг жамиятдаги ва давлат қурилишидаги ўрни янада юксалди. 2004 йил декабрдаги парламент ва маҳаллий вакиллик органларига бўлган сайловларда парламентнинг қуйи палатаси — Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқининг сиёсий партияларга берилиши, маҳаллий вакиллик органларидан парламент депутатлигига номзод кўрсатиш ҳуқуқининг бекор қилиниши муносабати билан партияларнинг қонун чиқарувчи ҳокимият-ни шакллантириш соҳасидаги янги даври бошланди.

Сиёсий партияларга янги ваколатларнинг берилиши билан ўз-ўзидан уларнинг жамият олдидagi масъулиги кучайди. Умуман, сиёсий партиялар ваколатларининг кенгайтирилиши жамият сиёсий соҳасини эркинлаштиришнинг янги босқичини бошлаб берди. "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" сиёсий концептуал дастурнинг асл мақсади ҳам асосан ана шу йўналишга қаратилди.

2003 йил 15 ноябрда Ўзбекистон сиёсий тизимида яна бир сиёсий партия — Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати — Ўзбекистон Либерал-демократик партияси ташкил топди. Партияни тузиш ташаббускорлари асосан мамлакатдаги ўрта қатлам — тадбиркорлар ва ишбилармонларнинг илғор вакиллари бўлиб, партия ўрта ижтимоий қатлам сиёсий манфаатлари ва иродаларини ифода этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати — Ўзбекистон Либерал-демократик партияси (ЎзЛиДеП)ни ташкил

этиш мамлакатда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш ислохотларининг чуқурлашиб бориш жараёналари тарихий зарурият сифатида кун тартибига қўйилди.

Ўтган аср охирига келиб, мамлакатда 260 мингдан кўпроқ ўрта ва кичик тадбиркорлар, 85 мингдан ортиқроқ фермерлар бизнес фаолиятини юритмоқда эди. Ўрта ва кичик мулкдорларнинг ўрта ижтимоий қатлам сифатида шаклланиш зарурияти ва эҳтиёжлари уларнинг сиёсий куч сифатида бирлашишларини, иқтисодий жиҳатлардан ривожланиш учун ўз сиёсий манфаатларини ифода эта оладиган сиёсий ташкилотга эга бўлишларини тақозо этмоқда эди.

ЎзЛиДеП ўрта ижтимоий қатлам гоялари ва манфаатлари ифодачиси сифатида сиёсий майдонга чиқди. Шунингдек, партия қуйидаги мақсадларни ўз олдига қўйди: партиянинг сиёсий мафкураси — либерал гоялар ва қадриятларни кенг тарғиб қилиш; ўрта ижтимоий қатлам қарашиларини ифодаловчи либерализм мафкураси мақсадларини, унинг халқаро тажрибасини ёйиш, шу мақсадларда партия мафкураси тизимини ишлаб чиқиш; илғор демократик мамлакатлардаги либерал партиялар билан алоқаларни йўлга қўйиш ва улар билан умум мафкуравий соҳаларда ҳамкорлик қилишни йўлга қўйиш; партия гояларини бошқа партиялар билан мафкуравий рақобатдошлик асосидаги сайловлар кампанияларида сайловчилар онги ва дунёқарашига сиқдиришга интилиш; партия гоясини ифодаловчи тадбиркорлар ва ишбилармонлар вакиллари ва партия филойилари номзодларини парламент, вакиллик органлари ва ижро ҳокимияти органларига сайланишлари учун кенг фаолият юритиш¹.

Партия умуммиллий сиёсий ташкилот сифатида мулкдорлар қатлами, кичик бизнес, фермер ва деҳқон хўжаликлари вакиллари, умумий тарзда ишбилармон ва тадбиркорларни ўзининг ижтимоий таянчи, деб эълон қилди.

Албатта, мазкур сиёсий партияни мамлакат сиёсий тизимдан ўрин олишига ижтимоий-сиёсий зарурият ҳам туғилган эди. 2003 йилнинг ўзида мамлакатда 35 мингдан зиёд ўрта

¹ Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати — Ўзбекистон Либерал-демократик партияси дастури. — XXI аср. 2004, 1-жил.

ва кичик тадбиркорлик субъектлари ташкил топди. Кичик ва ўрта бизнес субъектлари томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар республика ялпи ички маҳсулотининг 34,4 фоизини ташкил этди. Ишга ладқатли аҳолининг 57 фоизи хусусий ва нодавлат секторда меҳнат фаолияти юрита бошлади¹.

Тадбиркорлар ва ишбилармонлар парламент ва ижроия ҳокимияти тизилмаларида ўзларининг манфаатларини ифода қилаётган, ўзларининг ижтимоий қатлам сифатидаги манфаатларининг ўсишига кўмаклашадиган вакиллари бўлишига зарурият сезмоқда эди. Чунки, ўрта мулкдорлар қатламининг шаклланиш жараёнида муаммолар тўпланиб, уларнинг ечимлари эса кўп жиҳатлардан давлат ҳокимиятида тадбиркорларнинг иштирок этишларига боғлиқ бўлиб қолмоқда эди. Айниқса, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя этадиган бирон-бир сиёсий куч йўқ эди.

Партиянинг сиёсий мафкураси сифатида либерализм гоёси қабул қилинди. Шу билан бирга, партия нафақат тадбиркорлар ва ишбилармонлар манфаатларини, балки аҳолининг бошқа гуруҳ ва қатламлари, хусусан, ёшлар, аёллар, ишчи ва хизматчилар, зиёлилар, ногиронлар ва қарияларнинг манфаатлари ва эҳтиёжларини ҳам ҳимоя қилишини эълон қилди. Чунки, ижтимоий ҳимояга муҳтож гуруҳ ва қатламларнинг турмуш даражасини яхшилаш, улар руҳий ва маънавий дунёсини бойитиш, дунёқарашини кенгайтириш либерал гоёларнинг таркибий қисмларидан бири эди.

Ўзбекистон Либерал-демократик партиясини ташкил этишдан асосий мақсад мамлакатдаги мулкдорлар ижтимоий қатламини сиёсий куч сифатида интеграция қилиш, уларнинг ҳар бирида сочилиб ётган сиёсий манфаатларини партия тимсолида бир жойга тўплаш, ана шу пайдо бўлган катта сиёсий куч ёрдамида мулкдорларнинг муаммоларини бартараф этишга ҳар томонлама кўмаклашишга қаратиши.

Шу мақсадда партия ўз олдига турли назорат идоралари ва турли даражадаги мансабдорларнинг кичик ва ўрта биз-

¹ Қаринг: Тошматов Қ.Ф. Мақсад — жамиятни эркинлаштиришга ҳисса қўиши. — XXI аср. 2004, 1 январь.

нес корхоналари фаолиятига асосиз аралашувига барҳам бериш соҳасида ҳам аниқ чора-тадбирларни амалга ошириш вазифасини ҳам қўйди. Хуллас, партия тадбиркорлик фаолиятига кенг йўл очиб бериш, тадбиркорлар ҳуқуқ ва манфаатларини барча даражаларда ҳимоя қилиш каби йўналишларни ўзининг асосий мақсади сифатида белгилади.

2004 — 2008 йиллар давомида партиянинг 218 та Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят, шаҳар ва туман кенгашлари, 6500 дан ортиқ бошланғич ташкилотлари ташкил этилди. Партия аъзоларининг сони қарийб 150 мингга етди. Уларнинг 70 фоизини тадбиркорлар ва ишбилармонлар ташкил этди. Партия 2003 йил 15 ноябрдан бошлаб ўзининг бош наشري — "XXI аср" газетасини таъсис этди¹.

2008 йил июнь ойида "Фидокорлар" миллий демократик партияси билан Ўзбекистон "Миллий тикланиш" демократик партиясининг бир партияга бирлашишига доир тайёргарлик ишлари амалга оширилди. Мазкур икки партиянинг қурулғойлари ўзларининг сайловлар даврида ва парламент фаолиятида ўз таъсирларини ошириш, электоратнинг кўпроқ қисмини жалб этиш мақсадларида ягона партияга бирлашдилар. Тузилган янги партиянинг номини Ўзбекистон "Миллий тикланиш" демократик партияси деб аташга қарор қилинди. Партиянинг марказий, минтақавий ва бошланғич ташкилотлари ҳар икки партия вакиллари билан иборат ҳолда қайтадан ташкил этилди. Партия дастури энди жамиятдаги кўпроқ ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар манфаатларини ифода эта бошлади.

Мамлакатда мустақиллик йилларида сиёсий партияларнинг давлат ҳокимияти органларидан мустақил равишда ривожланиши ва кенг фаолият кўрсатиши учун ижтимоий-сиёсий кенгликлар яратилди. Шу билан бирга, Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси "ҳудудий, бир мандатли сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида беш йил муддатга сайланадиган бир

¹ Аҳмеджанов М.А. Сўзлик гоёсига муросасизмиз. — XXI аср. 2004, 11 ноябрь.

юз йигирма депутатдан иборат”¹ бўлиши бу қондани Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонунда мустақамлаб қўйилиши сиёсий партияларнинг мамлакат қонун чиқарувчи ҳокимиятини шакллантиришдаги ролини оширди.

Мамлакатда Миллий мустақилликнинг илк даврида давлат томонидан амалга оширилган ислохотлар натижаси ўлароқ, фуқаролик жамиятининг муҳим институти бўлган сиёсий партияларнинг демократик қадриятлар асосида фаолият юритишлари учун ҳуқуқий асослар яратилди. Қисқа давр ичида мамлакатда бешта сиёсий партия ташкил этилиб, кўппартиявийлик тизими сиёсий ҳаётга кириб келди. Парламент, Президентлик сайловлари ва маҳаллий вакиллик органларига сайловлар асосан кўппартиявийлик асосида ўтказилиши анъанага айланди.

3.2. Сиёсий партиялар фаолиятини эркинлаштириш соҳасидаги ислохотлар

Ўзбекистонда сиёсий партияларнинг фуқаролик жамияти институти сифатидаги фаолиятини эркинлаштириш, кўппартиявийлик тизimini такомиллаштириш ислохотларини чуқурлаштиришга доир муаммоларни бартараф этишда Президент И.А. Каримов томонидан илгари сурилган кучли фуқаролик жамияти қуриш гоёси муҳим аҳамият касб этди. Унда эътироф этилишича, жамиятда “...ислохотлар жараёнида республикада янги демократик сиёсий тузумнинг асослари яратилди, деб хулоса чиқариш мумкин. Бу тузум сиёсий ташкилотларнинг, мафкура ва фикрларнинг турли-туманлиги асосига қурилган бўлиб, давлат ва жамиятни бошқаришда фуқароларнинг кенг иштирокini таъминлайди”².

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрири) // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, №9—10 (1329—1330), 2003, 9-бет.

² И.А. Каримов. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари. // Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Т.5. — Т.: Ўзбекистон, 1997, 109—110-бетлар.

Шунингдек, маърузада жамиятда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва кўппартиявийлик тизimini такомиллаштириш соҳасидаги муаммолар ва унинг ечимларига доир мулоҳазалар билдирилди: “Шуни эътироф этиш керакки, аҳолининг аксарият қисми кундалик юмушлар, одатдаги турмуш ташвишлари, иқтисодий муаммолар билан яшайди. Одамларнинг янги демократик қадриятларни идрок этиши кўнгилдагидек эмас. ... Сиёсий партияларнинг шаклланиш ва қарор топиш жараёни гоёт суст кечмоқда, уларнинг сиёсий ва иқтисодий дастурлари ҳам заифдир. Мамлакатни сиёсий ва иқтисодий ривожлантиришнинг муқобил (амалий) турларини ишлаб чиқиш ва ҳимоя қилишда улар етарлича фаоллик кўрсатмаётдилар. Бу партияларнинг айби эмас, аниқроғи кулфатидир. Бундай аҳвол партия етакчиларининг фаоллиги ва шижоати талаб даражасида эмаслигидан дарак бериб, биз бугун чинакам демократик жамиятни қарор топтиришнинг бошланғич босқичига эндигина қадам қўйганимизнинг далолати ҳамдир”¹.

Ўзбекистонда кўппартиявийлик тизimini қарор топишида 1996 йил 25 декабрида Олий Мажлис қабул қилган “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги Қонун муҳим ўрин тутди. Қонун 17 та моддадан иборат бўлиб, унда сиёсий партияларнинг демократик қоидалар асосида фаолият юритишлари учун ривожланган мамлакатлар мезонлари талабларига хоё бўлган ҳуқуқий асослар яратилди. Қонуннинг 5-моддасига биноан, “давлат сиёсий партиялар ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари муҳофаза этилишни кафолатлайди, уставда белгиланган ўз мақсадлари ва вазифаларини бажаришлари учун уларга тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради”². Шунингдек, сиёсий ҳаётда биринчи марта қонуннинг 12-моддасида сиёсий партияларнинг ҳуқуқлари аниқ ва равшан кўрсатиб берилди: “Сиёсий партиялар қуйидаги ҳуқуқларга эга:

¹ И.А. Каримов. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари. // Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Т. 5. — Т.: Ўзбекистон, 1997, 120—121-бетлар.

² Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, №2 (1250), 1997, 12-бет.

— ўз фаолияти тўғрисидаги ахборотни эркин тарқатиш, ўз гоялари, мақсадлари ва қарорларини тарғиб қилиш;

— сайлаб қўйиладиган давлат органларидаги ўз вакиллари орқали тегишли қарорларни тайёрлашда иштирок этиш;

— қонунда белгилаб қўйилган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президенти, давлат ҳокимияти органлари сайловларида иштирок этиш;

— партия фаолияти билан боғлиқ йиғилишлар, конференциялар ва бошқа тадбирларни ўтказиш;

— қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда оммавий ахборот воситалари таъсис этиш ва бошқа оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш;

— Ўзбекистон Республикасининг сиёсий партиялари билан иттифоқ (блок) тузиш, улар билан ва бошқа жамоат бирлашмалари билан шартнома муносабатлари ўрнатиш¹.

Фуқаролик жамиятининг муҳим белгиларидан бири, бу — сиёсий институтларда ва сиёсий жараёнларда турли хил фикрларнинг эркин ифода қилинишига ҳуқуқий асослар яратиб бериш, шунингдек, ҳуқуқий давлат фуқаролари — плюралистик фикрлашга қобил бўлган шахсларни шакллантиришдир. Шу мақсадларда қонуннинг 13-моддасида Олий Мажлисидаги партия фракцияларининг эркин фаолият юритишлари, уларнинг ҳозирги давр илғор мамлакатларидаги меъёрлар талабларига мувофиқ жамиятнинг сиёсий ривожланишига ҳисса қўша олиш даражасига кўтарилишларини ҳуқуқий жиҳатлардан таъминлашга асос солинди: "Сиёсий партияларнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисидаги фракциялари сиёсий партиялар томонидан кўрсатилган депутатларнинг таъсис йиғилишларида ўз партияларининг сиёсатини уюшқоқлик билан ўтказиш учун тузилади".

Шунингдек, қонунда сиёсий партияларнинг демократик тамойиллар асосида фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган ҳуқуқий асослар ўз ифодасини топди. Жумладан, қонунда сиёсий партияларни тузиш, уларнинг фаолият кўрсатиш принциплари, партияга аъзолик, сиёсий партия фао-

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, №2 (1254), 1997, 15-бет.

лиятининг кафолатлари, устави, рўйхатга олиш, партияларнинг мулкий муносабатларига доир барча ҳуқуқий мақомларнинг мужассамлашгани Ўзбекистонда кўнпартиявийлик тизимини қарор топтиришнинг кафолатларидан бирига айланди.

Мазкур қонунга биноан сиёсий партиялар фуқароларнинг демократик иродалари шаклланишини таъминлашда эркин фаолият юритиш ҳуқуқига эга бўлдилар, партияларнинг ўзаро ҳуқуқий тенглиги, шунингдек, уларнинг жамият олдидаги вазифалари ва масъулияти қонунлаштирилди.

Сиёсий партиялар фаолиятининг фақат ҳуқуқий жиҳатлардангина кафолатлашнинг ўзи уларнинг кенг қиррали фаолиятлари йўналишларини амалга ошириш учун етарли эмас эканлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатди. Сиёсий партияларнинг жамиятдаги ва сиёсий муносабатлардаги функцияларини тўла бажара олиш қобилиятини шакллантириш учун уларнинг фаолиятларини молиявий жиҳатлардан ҳам кафолатлаш тажрибаси Ўзбекистонга ҳам кириб келди. 2004 йил 30 апрелда иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг XIV сессияси "Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида"ги Қонунни қабул қилди.

Маълумки, ҳозирги даврда ривожланган мамлакатларда сиёсий партияларни давлат томонидан молиялаштириш қонунчилиги такомиллашиб бормоқда. Партияларни давлат томонидан молиялаштиришнинг ҳуқуқий асослари сиёсий партияларни фуқаролик жамиятининг муҳим институти сифатида тан олиншини таъминлаб, бу билан партияларнинг давлат ҳокимиятини амалга оширишдаги ўрни анча юксалишига замин яратади. Бу каби молиялаштиришни давлат томонидан тан олиш сиёсий партияларнинг ўз функцияларини унумли амалга ошириши натижасида уларнинг давлат олдида масъулият сезиш бурчини шакллантиради.

Кўпчилик фуқаролик жамияти институтлари ривожланган мамлакатлар сиёсатшунос олимлари партияларни давлат томонидан молиялаштиришни демократия муаммолари билан ҳам боғлайдилар. Жумладан, таниқли олим Ж. Маслоунинг кўрсатишича, бирлашма ва уюшмаларнинг конституциявий эркинлиги нафақат партиялар ташкил топишининг

эркинлигини тақозо этади, балки, улар томонидан ўз функцияларини амалга ошириш имкониятларига кафолатлар берилишини ҳам талаб этади. Баъзи бир ҳолатларда давлат томонидан берилаётган ёрдамлар сиёсий демократияни реал мазмунлар билан тўлдиришнинг шарти бўлиб ҳам хизмат қилиши мумкин¹.

Хусусан, сиёсий партияларга молиявий ёрдам бериш партияларнинг сиёсий рақобатдаги имкониятлар нотенглигини камайтиради, уларнинг алоҳида жисмоний ёки ҳуқуқий шахслар гуруҳларига нисбатан қарамлигини йўқотади. Натижада сиёсий партиялар коррупцияга қарши курашнинг таъсирчан воситасига айланади.

Ўзбекистон Республикасининг "Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида"ги Қонун мамлакатдаги партияларни демократик кадрлар талаблари даражасида ривожланиши учун кенг имкониятлар яратиб беришга катта ҳисса қўшди. Қонуннинг 7-моддасига мувофиқ, "Сиёсий партия, агар у Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайлов яқунлари бўйича "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий қонунига мувофиқ Қонунчилик палатасида сиёсий партия фракциясини тузиш учун зарур миқдорда депутатлик ўринларини олган бўлса, ўзининг уставда назарда тутилган фаолиятини молиялаштириш учун давлат маблағларини олиш ҳуқуқига эга бўлади". Шунингдек, қонунда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги давлат маблағларини "олиш ҳуқуқига эга бўлган сиёсий партиялар ўртасида уларнинг Қонунчилик палатасида олган депутатлик ўринлари миқдorigа мутаносиб равишда тақсимлайди"².

Шу билан бирга, мазкур қонунга биноан сиёсий партияларнинг Қонунчилик палатаси ва давлат ҳокимиятининг бошқа вакиллик органларига сайловда иштирок этиши,

¹ Қаранг: Демократик кўппартиявийлик ва парламентаризм тамойилларини ривожлантириш масалалари. // Ўзбекистон: фуқаролик жамияти сари. — Т.: Шарқ, 2003, 212-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида»ги Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, №5 (1337), 2004, 32—33-бетлар.

шунингдек, Қонунчилик палатасидаги сиёсий партия фракцияларининг фаолияти ҳам давлат томонидан молиялаштирилади. Албатта, сиёсий партиялар фаолиятини давлат томонидан молиялаштиришни амалга ошириш сайловларни демократик тамойиллар асосида кечишини ҳар томонлама кафолатлайди. Партияларнинг марказий ва маҳаллий органлари сайловчилар билан ҳар томонлама алоқа боғлаш, ўз фаолиятларини сайловчилар хоҳиш-иродалари асосида кечишини амалга ошира олиш имкониятларига эга бўладилар. Муҳими, партияларнинг дастурий мақсад ва вазифаларини амалга ошира олишнинг молиявий асослари яратилди.

Мамлакатда икки палатали парламентни шакллантириш ислохотларини амалга ошириш натижасида сиёсий партияларни жамият институти сифатида кенг фаолият кўрсатиши учун барча ҳуқуқий, сиёсий ва молиявий асослар яратилди. Албатта, мустақиллик даврида фуқаролик жамияти талабларига жавоб бера оладиган сиёсий партияларнинг шаклланиш жараёнлари ҳали ҳам давом этаётганлигининг объектив сабаблари ҳам мавжуд. Жумладан, сиёсий партиялар миллат менталитетига эндигина кириб келмоқда; собиқ шўро давридаги бир партиявийлик тизим асоратлари ҳали ҳам ўзини кўрсатмоқда; эски тузумдан мерос бўлиб қолган ижтимоий лоқайдлик, сиёсий пассивлик, иқтисодий боқимандалик ва мутелик руҳияти ҳамон баъзи партия раҳбарлари ва ходимлари фаолиятида, афсуски, сезилмоқда.

Лекин, бу каби сабаблар сиёсий партияларнинг ўз ваколатларини тўла бажара олмаётганликларини оқлай олмайди. Мустақилликнинг ўтган даври ичида олдинги ҳаёт тарзимизда ҳали синаб қўрилмаган бутунлай янги миллий давлат барпо этилди. Энг замонавий талаблардаги икки палатали профессионал парламент шакллантирилди. Мамлакатда бозор муносабабларига асосланган иқтисодиёт ривожланиб бормоқда. Хорижий ва халқаро ташкилотлар тажрибаси ҳам фуқаролар дунёқарашига сингиб бормоқда.

Бироқ шуни қайд этиш лозимки, ҳозирги даврга қадар мамлакатда замонавий сиёсий партияларнинг шаклланиш жараёнлари давом этмоқда. Шимолий Америка ва Европа давлатларида илк сиёсий партиялар пайдо бўлганида уларга шубҳа билан қараш, "турли сиёсий кучлар бузғунчиликка

олиб келади, барқарорлик бузилади, шунинг учун партияларни кучайтирмаслик лозим, партиялар — бўлиниш воситаси”, каби фикр-мулоҳазаларга асосланган партияларга нисбатан қарашлар ўша даврларда партиялар ривожланишини анча кейинга суриб юборган эди¹. Ҳозирги даврда Ўзбекистон жамиятида ҳам ана шу каби қарашлар билан “касалланган” баъзи мансабдорларнинг учраб туриши сиёсий партиялар фаолияти сустлигини “таъминлаб бераётган” омиллардан биридир.

Ривожланган мамлакатларда сиёсий партияларнинг юксалиши, уларнинг давлат билан жамият ўртасидаги муносабатларни таъминлашдаги ўрнини юксалиб бораётганлигининг асосий сабабларидан бири — уларни давлат ҳокимиятини шакллантиришдаги ўрни билан изоҳланади. Ҳали инсоният тарихида партияларсиз сиёсий элитани адолатли тарзда шакллантиришнинг бирон-бир воситаси ихтиро қилинмаган. Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш амалиёти шунини кўрсатдики, фақат сиёсий партиялар воситасида шаклланган сиёсий элита ҳам давлат, ҳам жамият манфаатлари асосида фаолият кўрсата олишга қобилдир.

Сиёсий партиянинг ташкилот сифатидаги нуфузини таъминлаб бериш манбаи, бу унинг қуёи ташкилотларидаги ва аъзоларнинг фаоллигидир. Партия аъзоларини фаоллаштирувчи омил эса партиянинг амалий фаолиятида ва унинг дастурий ҳужжатларида оддий аъзоларнинг манфаатлари нечоғлик инобатга олинганлиги билан ўлчанади.

Партияларнинг энг асосий функцияларидан бири бу нафақат ўз аъзолари ва таянч базаси бўлган ижтимоий қатламнинг манфаатларини ифодалаш, балки уларнинг ўз манфаатларини англаш даражасига эришишига ҳам кўмаклашидир. Ҳеч бир шахсда сиёсий манфаатлар ўз-ўзидан шаклланмайди. Бунинг учун шахс билан партия ўртасида доимий тарзда мулоқот ва муносабат бўлиши, шахснинг жамоат ташкилотларидаги иштироки, шахс фаоллиги учун ижтимоий-сиёсий кенгликлар яратилиши талаб этилади. Ҳар бир шахснинг партия ташкилотлари фаолиятида иштирок этиши учун

¹ Скидмор М. Дж., Трипп М.К. Американская система государственного управления. — М.: СП «Квадрат», 1993. 129-бет.

мазкур ташкилотларда унинг ўз манфаатларини ифодаланиши ва амалга ошишига ишонч руҳияти шаклланиши талаб этилади.

Бошқача айтганда, ҳар бир партиянинг қуёи ташкилотлари сайлов округларида, маҳаллаларда, меҳнат жамоаларида ва ёшлар ўртасида узлуксиз ва муттасил равишда сайловчилар манфаатлари ва орзу-истакларига уйғун бўлган дастурий вазифаларини кенг тарғиб-ташвиқ қилиш ва рўёбга чиқариш натижасидагина сайловчилар эътиборини ўзига жалб эта олиши мумкин.

Ҳали демократик жамиятда яшаб кўрмаган, узоқ даврлар тоталитар тузум зулми остида бўлган халқлар онгида миллий, иқтисодий ва сиёсий манфаатлар намоён бўлиши мумкин, аммо, ташкиллашган сиёсий ижтимоийлашув жараёнларисиз уларни интеграция қилиш жараёнлари қийин кечади. Бунинг асосий сабаблари шундаки, инсон сиёсий онги ва қарашлари фақат унинг гуруҳий ташкилотларидаги фаол иштироки натижаси ўлароқ шаклланиши мумкин. Ҳали сиёсий онги етарли даражада шаклланмаган инсонда бирон-бир партияда иштирок этиш учун ҳеч қандай эҳтиёжнинг ўзи йўқдир. Кўриниб турибдики, мамлакатдаги партияларнинг бошланғич ташкилотлари ёки вакиллари фуқароларнинг яшаш ва ишлаш жойларида кенг фаолият кўрсата олмаса, сайловчилар дунёқарашига таъсир этиш қобилиятига эга бўлмаса, партиялар ўз функционал ваколатларини ҳаётга тўлиқ тағбиқ эта олмайдилар.

Мамлакатдаги баъзи сиёсий партияларнинг сайлов округлари, участкалари тузилиши мумкин бўлган ҳудудларда бошланғич ташкилотлари ёки бошқа шаклдаги таъсир кўрсатиш қобилиятига эга бўлган гуруҳларининг етарли даражада ҳали мавжуд эмаслиги бу партияларнинг сиёсий саҳнадан ҳали анча йироқ эканлигини англатади. Фуқаролар ўртасида ўз бошланғич ташкилотларига эга бўлган сиёсий партиялар аъзоларининг аксарият қисмида ҳали ҳам партиявийликка дахлдорлик туйғуси эмас, балки кўпроқ расмиятчилик характерига эга бўлган, фақат гоҳида эсга олинган оддий носиёсий корпоративликка мансублик ҳолатларини кузатиш мумкин.

Шунингдек, баъзи партияларда нафақат аъзолар ёки бошланғич ташкилотлар расмийлашмаган, балки кўпчилик туман ва шаҳарларда уларнинг маҳаллий партия ташкилотларининг фаолияти умуман сезилмайди. Бунинг асосий сабабларидан бири шундаки, бу партияларнинг жойлардаги маҳаллий етакчилари кўпинча юқори партия органлари кўрсатган номзодлар (ижроия ҳокимият билан келишилган ҳолда) ичидан сайланади. Шунингдек, кўп жойларда партия аъзоларининг мавжуд эмаслиги ёки партияга аъзоликнинг ўта расмийлиги натижада ҳали партиявий омма назоратини ўзида ҳис этмаган партия раҳбарларининг ўзбўларчилик кайфиятига мослашиб қолганлиги оқибатида қуйи партия ташкилотларининг шаклланиши қийин кечмоқда.

"Ижтимоий фикр" жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази томонидан 2003 йилда ўтказилган социологик тадқиқотлар натижаларига биноан сўровномаларда иштирок этган фуқароларнинг 57,7 фоизи Ўзбекистон ХДП, 44,2 фоизи "Фидокорлар" МДП, 36,3 фоизи "Адолат" СДП, 30,2 фоизи "Миллий Тикланиш" ДП фаолият кўрсатишидан хабардорлигини билдирганлар. Тадқиқотда сўралганларнинг аксарият қисми (75,3 %) мавжуд партиялар дастурларида фарқланишлар борлигини сезмайдилар. Шунингдек, сўралганларнинг 61,0 фоизи мамлакатда қанча партиялар мавжудлиги аҳамиятсиз эканлигини билдирганлар. Мамлакатда кўппартиявийлик тизими мавжудлигининг муҳим аҳамиятга эга эканлигини фақат 23,8 фоиз респондентлар эътироф этганлар, холос. Тадқиқотда иштирок этган фуқароларнинг кўпчилиги (71,4 %) Ўзбекистонда фаолият юритаётган партияларнинг бир-бирларидан қайси жиҳатлари билан фарқланишларини билмасликлари аниқланган¹. Кўрииб турибдики, сиёсий партиялар аҳоли ўртасида ўзининг дастурий мақсадлари ва қайси ижтимоий қатламларнинг манфаатларини ифода этишларини камдан-кам тарғиб қиладилар. Баъзи сиёсий партиялар эса ҳали ўзларида жамиятдаги ўзгаришларга таъсир эта олиш қобилиятини шакллантира олмаганлар.

¹ Қаранг: Хаджимухамедов М. Политические партии в общественном мнении Узбекистана. — Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. №3. 2003. 59—60-бетлар.

Сиёсий партиянинг маълум ижтимоий қатламлар ёки гуруҳлар фаолият билан иштирок этадиган ташкилотларга айланиши учун, авваламбор, мазкур қатлам ва гуруҳларнинг сиёсий манфаатлари интеграция қилиниши ва улар партия дастурлари ҳамда партия амалий фаолиятида ифодаланиши талаб этилади. Ана шундагина партия ижтимоий қатлам ёки гуруҳларни ўз фаолиятига жалб этиш қобилиятига эга бўлиши мумкин.

Шунингдек, партия ижтимоий қатламларнинг қандай манфаатлари ва қарашларини ифодалашга эришганлиги, партия томонидан жамият ва давлатчилик ривожланишининг конструктив ва муқобил йўлларини ишлаб чиққанлиги, партиялар ўртасидаги ҳақиқий маънодаги муҳолифий муносабатларнинг шаклланиши каби йўналишларда партия фаолиятининг мавжудлиги унинг мустақил институт сифатида эътироф этилишини таъминлайди.

2004 йил декабрдаги сайловлар кампанияларида Ўзбекистон ХДП раҳбарияти томонидан ўз партияси гоёсининг "сўл" оқимга мансублигини эълон қилиниши, ЎзЛиДеПни эса Ўзбекистон ХДПга муҳолифатда эканлигини эълон қилиниши кўпчилик сайловчиларнинг эътиборини ўзига қаратди. Лекин, мазкур партияларнинг қуйи ташкилотлари ва сайловлар участкаларидаги ўзаро баҳс-мунозаралар аксарият ҳолларда партиялар ўртасидаги эмас, балки номзодлар ўртасидаги курашлар характерини касб эта олди, холос.

Мамлакатда жамиятни янгилашга доир амалга оширилаётган ислохотларда сиёсий партияларни демократик таъминлар асосида такомиллаштириш масаласининг нечоғлик аҳамиятли эканлиги Президент И.А. Каримовнинг иккинчи чақирғи Олий Мажлисининг IX сессиясидаги маърузасида очиқ ва ойдин кўрсатиб берилди: "Биз барчамиз шуни яхши тушуниб олишимиз зарурки, жамиятимизни янада демократлаштириш ва фуқаролик институтларини шакллантириш, аввало, аҳоли сиёсий фаоллигининг ўсиши, унинг сиёсий, ижтимоий ва давлат ҳаётида нечоғли фаол иштирок этиши билан узвий боғлиқ. Бу масалани ечишда биринчи гада мамлакатимиздаги мавжуд сиёсий партия ва ҳаракатлар — буни таъ олиб айтишимиз керак — ҳозирги заиф ва мўрт ҳолатдан чиқиб, ўз фаолиятини жонлантириши,

тараққий топган демократик давлатлар тажрибаси асосида юртимизда ҳақиқий кўппартиявийлик, демократик парламентаризм тизими, ижобий сиёсий рақобат муҳитини қарор топтиришга ва жамиятимиз сиёсий майдонида тан олинган оппозиция пайдо бўлишига ҳисса қўшиши лозим¹.

Мазкур фикрдан кўриниб турибдики, сиёсий партияларнинг сиёсий тизимга кириши суёт кечмоқда. Уларнинг мамлакатимизнинг сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаётидаги фаол иштироклари сезилмайди. Бунинг асосий сабабларидан бири — партиялар ижтимоий қатлам ва гуруҳларнинг манфаатларини ва иродаларини тўла ифодалай олиш даражасига кўтарилмаганлигидир.

Ҳар бир сиёсий партия мустақил сиёсий институт сифатида ўз ижтимоий базаси бўлган ижтимоий қатламлар манфаатлари, дунёқараши асосида ҳаракат дастурларига эга бўлиши сиёсий плюрализмни шакллантириб, турлича қарашлар рақобати ва мусобақаси асосида фуқаролик жамияти шаклланиши учун замин тайёрлайди. Шунингдек, бу каби демократик тамойиллар мамлакатда амалга ошириладиган ислохотларга ижобий таъсир этади.

Мамлакатдаги сиёсий партияларнинг сиёсий мафқуралари ҳали мустаҳкам эмаслиги, уларнинг сиёсий назария ва мафқуралар шакллантириш соҳаларида деярли фаолият кўрсата олмаганликлари оқибатида улар ўртасидаги ғоялар кураши ва рақобатчилиги унчалик авж олмаган. Бу ҳолат партия аъзолари ва уларнинг хайрихоҳлари бўлган фуқароларнинг сиёсий маданиятлари шаклланиш жараёнларини ҳам кўйин кечишини тақозо этмоқда.

Президент И.А. Каримов ўзининг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенати қўшма мажлисидаги маърузасида (2005 йил 28 январь) жамият сиёсий соҳасини эркинлаштиришнинг энг муҳим йўналиши сифатида "сиёсий партиялар ва фуқаролик институтларининг давлат аҳамиятига молик энг муҳим қарорларни қабул қилишдаги роли ва

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. // Биз таълаган йўл — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 26—27-бетлар.

таъсирини тубдан кучайтириш¹" вазифасини илгари сурди. Шунингдек, Президент мамлакатдаги сиёсий партияларнинг фуқаролик жамиятининг ҳақиқий институтига айланиши учун "партиялар аҳоли ўртасида обрў-эътибор қозониш мақсадида изчил иш олиб бориши, сиёсий тажриба орттириши, сиёсий етукликка интилиши ва энг муҳими, молиявий мустақилликка эришиш, жамиятда ўз ўрнини топиш ва ўзининг доимий сайловчиларига таяниш учун фаол ҳаракат қилиши керак"², деган фикрни билдирди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан 2006 йил 9 ноябрда қонунчилик ташаббуси билан парламентга киритилган "Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида"ги Конституциявий Қонуннинг қабул қилиниши мамлакатда фуқаролик жамияти институтларини янада ривожлантириш учун ҳуқуқий асосларни мустаҳкамлаб, сиёсий партиялар демократик тамойиллар асосида фаолият юритишлари учун имкониятлар ярағати.

Мазкур Конституциявий Қонуннинг 4-моддасида Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Қонунчилик палатасидаги сиёсий партиялар фракцияларининг ҳар бири ва сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан сайланган депутатлар билан маслаҳатлашувлар ўтказилгандан сўнг Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати тасдиқлаши учун киритилиши қондасини ўрнатилиши, шунингдек, мазкур Қонуннинг 6-моддасига биноан вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими номзодлари Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашларидаги партия гуруҳларининг ҳар бири билан маслаҳатлашувлар ўтказилгандан сўнг тегишли халқ депутатлари Кенгашларига тасдиқлаш учун тақдим этилиши қондасининг қабул қилиниши, сиёсий партияларга маҳаллий ҳоки-

¹ И.А. Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишидир. // Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т.: Ўзбекистон, 2005. 181-бет.

² Ушбу жойда. 181-бет.

мият органлари фаолияти устидан назорат этишни ҳуқуқий жиҳатлардан мустаҳкамлаб қўйилиши¹ каби янги ўзгаришлар сиёсий партияларнинг давлат ҳокимиятини шакллантириш ва давлат аҳамиятига эга бўлган сиёсий қарорларни қабул қилишдаги иштироклари учун кенг шарт-шароитлар яратади. Албатта, мазкур Қонуннинг энг асосий мақсади - халқ иродасини давлат ҳокимиятини шакллантиришда ифодаланишига эришишдан, давлат бошқарувини халқ назорати остида амалга оширишни йўлга қўйишдан иборат бўлди.

Мамлакатдаги сиёсий партиялар фаолиятини эркинлаштиришга доир ислохотлар натижасида уларнинг жамиятдаги ўрни анча ошиб бормоқда. Сиёсий партияларнинг демократик тамойиллар асосида фаолият кўрсатишларини таъминлаш мақсадларида уларнинг қонунчилик асослари янада ривожлантирилди. Мамлакатда икки палатали парламентни шакллантириш ислохотларини амалга оширишга боғлиқ ҳолда сиёсий партиялар Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва маҳаллий вакиллик органлари депутатлари номзодларини танлаш ва кўрсатиш, сайлов кампанияларини ўтказишда асосий сиёсий институт функциясини бажаришга ўтдилар.

Кўрниниб турибдики, XXI аср бошларида мамлакатда жамият сиёсий соҳасини эркинлаштириш, бунинг учун аввало жамиятда кўппартиявийлик тизимини янада демократлаштириш вазифалари сиёсий ислохотларнинг муҳим жиҳатларини ташкил этади. "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" тамойилини амалга ошириш мамлакатнинг "Ўзбек модели" асосида фуқаролик жамияти сари интилаётганлигини ифодалайди.

Мамлакатда сиёсий партияларнинг муҳим давлат қарорларини қабул қилишдаги ўрнини оширишдан асосий мақсад — мамлакат тараққиётида фуқароларнинг фаол иштирокини таъминлаш, давлат сиёсатини халқ иродаси асосида юритиш амалиётини ўрнатиш, қабул қилинаётган қонун-

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий Қонуни // Ўзбекистонда сиёсий партиялар. — Т.: Мишпақавий сиёсат жамғармаси, 2007. 243–247-бетлар.

ларда аҳоли умумманфаатлари кенгроқ ифодаланишига эришиш, жамиятдаги ижтимоий қатлам ва гуруҳларнинг манфаатларини мутаносиблаштириш ва келиштириш, ҳокимият органларига янги ва соғлом кучларнинг кириб келиши учун зарур шарт-шароитлар яратиш, аҳолининг сиёсий онги ва маданиятини юксалтириш ва ниҳоят, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат асосларини шакллантиришдир.

"Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида"ги Конституциявий Қонун ҳаётга татбиқ этилиши натижасида мамлакатда сиёсий партияларнинг ҳукумат ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларини шакллантиришдаги роли ошадди, давлат ҳокимияти органлари халқ иродаси асосида шаклланади, мамлакатдаги сайловчиларнинг сиёсий иродаси ҳокимият тақдирини ҳал этиш асосий қарори даражасига кўтарилди. Умуман, сиёсий партиялар фуқаролик жамиятининг институти сифатидаги ҳуқуқий мақомни эгаллашга эришади.

3.3. Фуқаролик жамияти институтларини эркинлаштиришда парламент ислохотларининг ўрни

Фуқаролик жамияти яшовчанлигини таъминлашнинг муҳим шартларидан бири давлат ҳокимияти сиёсати ва қонунларда халқ манфаатларининг кенг ифодаланишидир. Жамият аъзоларининг эркинлиги ва ҳуқуқларини ҳимоя этиш ва таъминлаш, шахснинг ўз фаровонлигини таъминлаш кафолатларидан бири бўлган шахсий мулкчиликни ривожлантириш каби ҳуқуқий давлатга ҳос бўлган белгиларнинг шаклланиши учун ҳам парламент тизимининг халқчилик даражаси юқори бўлиши тақозо этилади. Ривожланган мамлакатларда кенг тарқалган икки палатали парламентнинг жамиятдаги барча ижтимоий табақалар манфаатлари ва сиёсий иродаларини тўлиқ ифодалашга қобилиги фуқаролик жамияти яшовчанлигини таъминлайди.

Француз маърифатпарвари Шарль Луи Монтескье (1689—1775 йй.) икки палатали парламентнинг ижроия ва қонун чиқарувчи ҳокимиятларини ўз функцияларини бажаришда

ридаги "четта чиқишлардан ушлаб турувчи" самарали восита сифатида талқин этган эди. Унинг қарашича, қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг аристократик қатлами — юқори палатаси қарорлар қабул қилиш ҳуқуқи асосида эмас, балки қарорларни бекор қилиш ҳуқуқи асосида қурилмоғи керак. Монтескье "эркинликни таъминлашга қобил" бўлган ҳокимият қуйидаги қонидани ўзида мужассамлаштириши зарурлигини кўрсатган эди: "Бунда қонун чиқарувчи мажлис ўзларига тегишли бўлган бекор қилиш ҳуқуқлари асосида бир-бирларини ўзаро ушлаб турувчи икки қисмдан иборат бўлиши лозим. Уларнинг ҳар иккаласи ўз ўрнида ижроия ҳокимият билан боғланадилар. Шунингдек, ўз навбатида, ижроия ҳокимияти ҳам қонун чиқарувчи ҳокимиятга боғлиқ бўлади"¹.

АҚШ давлат қурилиши назариётчиси Томас Жефферсон икки палатали парламентни таърифлаб, шундай деб ёзган эди: "Сенат ва депутатлар Палатаси ўз тузилишлари жиҳатидан деярли бир хилдирлар. Модомики, сайловчилар бир вақтнинг ўзида бир хил номзодлар ичидан ўзлари хоҳлаганларини сайлар эканлар, албатта, бунда ташловлар деярли бир хил сифатларга эга бўлган кишилар устига тушади. Турли қонун чиқариш палаталарини тузишдан асосий мақсад — турли манфаатлар таъсирини таъминлашга эришишдир"².

Европадаги парламентлар амал қиладиган демократик принциплар — умумийлик, тўғридан-тўғри ва билвосита сайловлар, овоз беришнинг яширилиги, сайлов кунларини тайинлаш қоидалари турлича шаклларда намоён бўлмоқда.

XX асрнинг иккинчи ярмида ривожланган мамлакатларда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг шаклланиши, бунинг натижасида парламент тизимини такомиллаштиришга бўлган сиёсий эҳтиёжларнинг ўсиши сабабли икки палатали парламентга бўлган зарурият кучайди. Давлат ҳокимияти ва жамиятни демократлаштиришнинг муҳим омили сифатида жамиятдаги ижтимоий қатламларнинг

манфаатларини янада кенгроқ ва чуқурроқ ифодалаш сари интилишлар икки палатали парламентларни фуқаролик жамияти қуришнинг муҳим шартларидан бирига айлантди.

XX асрнинг 70—90 -йилларида дунёдаги икки палатали парламентлар 45 тадан 67 тага ўсди. Жаҳондаги бир палатали парламентларнинг деярли учдан икки қисмидан кўпроғи асосан ривожланаётган давлатлар ҳиссасига тўғри келади: агар ҳозирги даврда жаҳонда 90 га яқин бир палатали парламент фаолият кўрсатаётган бўлса, уларнинг 62 таси ўтган асрнинг 60-йилларида мустақилликка эришган учинчи дунё мамлакатларига тегишлидир¹.

Икки палатали парламентларнинг ривожланиш ва такомиллашиш тажрибасини ўрганиш натижаси шуни кўрсатдики, бу каби парламентларда жамиятдаги турли-туман ижтимоий табақалар манфаатларини ифодалаш, минтақалар ағъаналарини сақлашга интилишлар ва ҳудудий манфаатларни парламентга ташиш, ҳар икки палата ўзаро зиддиятлари ва келишувлари асосида турли манфаатларни ўзаро мувозанатлаштириш, шунингдек, бу манфаатларни ўзаро келиштириш ҳаётий воқеликка айланди.

Ўзбекистонда икки палатали профессионал парламентни шакллантириш ислоҳотлари ўзида фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуришга доир стратегик мақсадларни амалга ошириш сари интилишни ифодалайди. Мамлакатда икки палатали парламентни шакллантиришнинг дастлабки ҳуқуқий асоси иккинчи чақриқ Олий Мажлисининг VIII сессиясида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг "Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида"ги Конституциявий Қонунда (2002 йил 4 апрель) ифодаланиб, ундаги парламентга доир принциплар Олий Мажлис томонидан Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига киритилди. Конституциянинг 76-моддасида мамлакатда янги ташкил этиладиган икки палатали парламентнинг тузилиши қуйидагича таърифланди: "Ўзбекистон Республикасининг Олий

¹ Монтескье Ш. Избр. пр. — М., 1955. 298—299-бетлар.

² Жефферсон Т. Автобиография. Заметки о штате Виргиния. Ленинград.: Наука, 1990. 196-бет.

¹ Демократик кўппартиявийлик ва парламентаризм тамойилларини ривожлантириш масалалари // Ўзбекистон фуқаролик жамияти сари. — Т.: Шарқ, 2003. 222-бет.

Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади. "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси икки палатадан — Қонунчилик палатаси (қуйи палата) ва Сенат (юқори палата)дан иборат"¹.

Ўзбекистон Республикаси иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг Х сессиясида қабул қилинган (2002 й., декабрь) "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида" ва "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида"ги Конституциявий Қонунларда янги, икки палатали парламентни шакллантиришнинг асосий принциплари ва ҳуқуқий асослари мужассамлашди. Бунда Қонунчилик палатасининг кўппартиявийлик асосида шакллантирилиши ҳақидаги қоида асосий принциплар қаторида мустаҳкамланди. Парламентга доир қонунларда илк марта сиёсий партияларнинг парламент фракцияларини тузиш ва уларни мувофиқлаштирувчи меъёрлар ва тамойиллар ифодаланди.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуришти таъминлашга қаратилган мазкур Конституциявий қонунлар икки палатали парламентнинг тизимласи, таркиби, ҳар бир палатанинг ҳуқуқий мақомлари ва функциялари, улар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ҳуқуқий асослари, умуман, парламентнинг қонун чиқарувчи ҳокимият сифатида тугган ўрнининг конституциявий асосларини янада мукаммалаштирди.

2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Конституциясига икки палатали профессионал парламентга доир киритилган қўшимчалар ва тўлдиришлар ҳамда янги шакллланган қонунчилик асослари демократик ислохотларни амалга оширишнинг қуйидаги йўналишларда ҳуқуқий асосларини таъминлаб берди:

— мамлакатда ҳақиқий демократик кўппартиявийликни таъминлаш мақсадларида сиёсий партияларнинг ҳокимиятни шакллантиришдаги ўрнини кескин ошириш;

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 14-бет.

— маҳаллий вакиллик органларининг парламент депутатлигига номзод кўрсатиш ваколатига барҳам бериш асосида қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятларнинг бир-бирларидан ўзаро мустақиллигини таъминлашни ниҳоясига етказиш;

— маҳаллий ҳудудларда яшовчи фуқароларнинг ҳам манфаатларини қонун чиқариш жараёнларида ҳисобга олишнинг ҳуқуқий асосини яратиш;

— минтақалар ва ҳудудлар манфаатларини парламентда қабул қилинган қонунларда ифодаланишини таъминлаш;

— парламент юқори палатасига давлат раҳбарининг баъзи ваколатларини бериш ҳисобига қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг сиёсий мавқеини ошириш;

— парламентда янада кўпроқ ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар манфаатлари ифодаланишини таъминлаш;

— қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятлари бир-бирларини "ушлаб туриш" тамойилини амалга оширишнинг реал имкониятлари ва ҳуқуқий асосларини яратиш;

— парламентнинг фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатни шакллантиришдаги ўрнини янада оширишга эришиш.

Ривожланган давлатлар тажрибалари билан миллий анъаналарни уйғунлаштирган ҳолда Сенатга ижро ҳокимиятининг баъзи ваколатлари берилди. Шунингдек, Сенатнинг ижро ҳокимиятини шакллантиришдаги ўрни оширилди. Сенатга ижро ҳокимияти ва суд ҳокимияти тизимлари раҳбарларини шакллантиришдаги иштироки билан боғлиқ ваколатлар берилиши уни мустақил палата сифатидаги мавқеини кўтарди¹.

Икки палатали парламентга доир қонунларда ҳукумат ва унинг органлари устидан парламент назоратини амалга ошириш мақсадларида махсус "парламент сўрови"га доир қоидалар киритилди. Мазкур қоида қонун чиқарувчи ҳокимият билан ижроия ҳокимиятлари ўртасидаги ўзаро мувоzanатлашув жараёнларини таъминлаб бериши шубҳасиздир. Бу қоида ҳуқуқий давлатнинг муҳим принципларидан бири бўлиб, у фуқаролик жамияти институтларининг мустақиллигини таъминлашда ҳам муҳим ўрин тутди. Шунингдек,

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 17—18-бетлар.

бу иккала ҳокимият ўртасидаги муносабатлар ва мувозанатлар, ўз навбатида, кейинчалик суд ҳокимиятининг мустақиллиги учун шарт-шароитлар яратиб беради. Сенат аъзолари ва Қонунчилик палатаси депутатларининг ижроия ҳокимияти ва унинг органларидаги мансабдор шахсларига нисбатан парламент сўрови билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эгаллиги мустаҳкамланди. Бошқача айтганда, қонунлардаги бу демократик тамойил ҳокимиятларни бир-бирларини "ушлаб туриш" функцияларини тўлиқ бажарилишининг ҳуқуқий асоси ҳамдир.

Икки палатали парламентда қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган субъектлар ҳам илғор халқаро тажрибалардан келиб чиқиб белгиланди: Қонунчилик палатасида қонунчилик ташаббуси билан Ўзбекистон Республикаси Президенти, ўз давлат ҳокимиятининг олий органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик палатаси депутатлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳўжалик суди, Бош прокурори эгадирлар ва бу ҳуқуқ қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари томонидан қонун лойиҳасини Қонунчилик палатасига киритиш орқали амалга оширилади¹.

Конституцияга биноан, Қонунчилик палатаси ҳудудий сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида сайланадиган 120 депутатдан иборат бўлиб, мазкур палата депутатларини мамлакат фуқаролари ялпи, тенг ва тўғридан-тўғри сайлаш ҳуқуқига мувофиқ, яширин овоз бериш йўли билан сайлайдилар. Сенатнинг 100 аъзо(сенатор)дан таркиб топган ҳудудий вакиллик палатаси бўлишлиги қонунда белгилаб қўйилди. Сенат аъзолари тенг миқдорда — 6 кишидан — Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан сайланади. Улар Қорақалпоғистон Республикаси, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашилари депутатларининг тегишли кўшма мажлисларида, мазкур депутатлар орасидан, яширин овоз бериш йўли билан ҳаммаси

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 19-бет.

бўлиб, 84 та сенатор сайланади. Шунингдек, 16 сенатор Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида, давлат ва жамиятнинг бошқа жабҳаларида алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли, катта амалий тажрибага эга фуқаролардан тайинланади¹.

Қонунчилик палатасининг иши барча депутатларнинг доимий профессионал фаолиятига асосланади. Улар ўз ваколатлари даврида илмий, педагогик ва ижодий ишдан бошқа ҳақ тўланадиган фаолият билан шугулланишлари мумкин эмас. Юқори палата фаолияти сенаторларнинг Сенат ялпи мажлислари ва кўмиталари (комиссиялари) йиғилишларига вақти-вақти билан чақириладиган сессиялари, шунингдек, доимий ишлайдиган Сенат раҳбарияти, кўмита ва комиссияларнинг доимий ишлайдиган раҳбарларининг профессионал меҳнати билан амалга ошади.

Шунингдек, қонунилар қабул қилиш жараёнилари ҳам ўзгарди. Парламентда қонун фақат Қонунчилик палатасида қабул қилиниб, Сенат томонидан маъқулланади, сўнгра мамлакат Президенти имзо қўйганидан кейин у ҳуқуқий кучга эга бўлади. Ҳар бир қонун Қонунчилик палатасида, одатда бир неча ўқиш муҳокамасидан кейин қабул қилиниши лозим. Сенат Қонунчилик палатаси қабул қилган қонунни маъқуллаши ёки қайтариши мумкин. Қайтарилган қонун Қонунчилик палатасига қайта кўриб чиқиш учун тақдим этилади ва у Қонунчилик палатасида иккинчи марта депутатлар учдан икки қисмининг овози билан қайтадан қабул қилинганидагина Олий Мажлис томонидан қабул қилинган деб ҳисобланади².

Ўзбекистонда профессионал икки палатали парламентни шакллантириш билан боғлиқ бўлган қонунчилик асослари ва конституциявий ҳуқуқий асослар жаҳондаги ривожланган давлатларнинг парламентчилик тажрибалар ҳамда мустақиллик йилларида шаклланган мамлакатдаги миллий парламентчилик анъаналарига асосланди.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 14—15-бетлар.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида»ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. №9—10 (1329—1330), 2003. 45—48-бетлар.

Парламентнинг умуммиллий палатаси — Қонунчилик палатасининг сиёсий партиялар ва фуқароларнинг ташаббускор гуруҳлари томонидан кўрсатилган номзодлари асосида шаклланиши мазкур палатани фуқаролик жамияти билан бевосита алоқадорликда бўлишини таъминлайди. Жамиятдаги турли ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар сиёсий партиялар ҳамда сайловчиларнинг ташаббус гуруҳлари воситасида ўз манфаатларини парламентга етказиш имкониятига эга бўлдилар. Сиёсий партияларнинг бош вазифаларидан бири — давлат билан жамият ўртасидаги воситачилик функцияларини бажариши учун кенг имкониятларга эга бўлди.

Фуқаролик жамиятини шакллантириш мақсадларидан келиб чиқиб, парламент орқали давлат қурилиши ва жамият сиёсий соҳасини эркинлаштириш, сиёсий ва демократик институтларни ривожланган мамлакатлар даражасига олиб чиқиш, нодавлат тузилмалар фаолиятини фуқаролик жамияти талаблари асосида йўлга қўйиш, давлат ҳокимияти ваколатларини босқичма-босқич фуқаролик жамияти институтларига ўтказиб бориш соҳаларида ислохотлар тобора чуқурлашиб бормоқда.

Ўзбекистонда икки палатали профессионал парламентни шакллантириш ислохотлари сиёсий партиялар фаолиятининг меъёрий-ҳуқуқий негизларини кенгайтиришда ҳам муҳим аҳамият касб этди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 77-моддасига мувофиқ "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ҳудудий сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида сайланадиган бир юз йигирма депутатдан иборат"¹ эканлиги тўғрисидаги тамойил сиёсий партияларнинг жамиятдаги ўрнини кескин оширишга олиб келди. "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида"ги Конституциявий Қонунининг 16-моддасидаги "Қонунчилик палатаси Кенгаши таркибига сиёсий партиялар фракциялари раҳбарлари киради"², 17-моддасидаги "Қонунчи-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 14-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги Қонуни. — Т.: 2002. 9-бет.

лик палатаси кўмиталари раислари, уларнинг ўринбосарлари ва аъзолари лавозимлари депутатларнинг қайси партия ёки гуруҳга мансублигини ҳамда сайловда қанча сайловчилар овозини олганлигини инобатга олган ҳолда белгиланади"¹, 28-моддасидаги "Фракциялар қонун лойиҳасини дастлабки тарзда кўриб чиқишда иштирок этишга ҳақли"², 23-моддадаги "Фракция сиёсий партиядан кўрсатиладиган депутатлар томонидан партия манфаатларини Қонунчилик палатасида ифодалаш мақсадида тузиладиган ва белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган депутатлар бирлашмасидир. Депутатлар гуруҳларини Қонунчилик палатаси таркибига сайланган, сиёсий партиядан кўрсатилмаган депутатлар тузишга ҳақли". 24-моддасидаги "Қонунчилик палатасининг камида тўққиз нафар депутати фракция ёки депутатлар гуруҳини тузиш ҳуқуқига эга"³ каби ҳуқуқий қоидаларнинг киритилиши 2004 йил декабрдаги Олий Мажлис Қонунчилик палатасига ўтказилган сайловларда депутатликка номзодлар кўрсатишда ва парламент фаолиятида сиёсий партияларнинг нуфузини кўтарди ва уларнинг мустақил демократик институт сифатидаги ҳуқуқий мақомини таъминлади.

Шунингдек, халқаро тажрибалар, ҳокимиятларнинг бўлиниши ва ўзаро мустақиллиги принципларидан келиб чиқиб, парламентнинг ижроия ҳокимиятини назорат қилишини таъминлашга доир ҳуқуқий асослар ҳам шаклланди. Ўзбекистон Республикаси "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида"ги Қонунининг 31-моддасида қуйидаги қоида белгиланди: "Қонунчилик палатаси Давлат бюджетининг ижроси устидан назоратни амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги йилнинг ҳар чорагида Қонунчилик палатасига Давлат бюджети ижросининг бориши тўғрисидаги ахборотни ва зарур материалларни юборади. Қонунчилик палатаси Давлат бюджетининг йилнинг ҳар чорагидаги

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги Конституциявий Қонуни. — Т.: 2002. 10-бет.

² Уша жойда. 14-бет.

³ Уша жойда. 12-бет.

ижросининг боришини кўриб чиқади. Уни кўриб чиқиш вақтида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳисоботи, масъул қўмитанинг хулосаси эшитилади, муҳокама ўтказилади ва тегишли қарор қабул қилинади"¹.

Шу билан бирга, парламент томонидан давлат ҳокимияти органлари фаолиятини назорат қилиш ваколатларининг берилиши билан қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятлари ўртасидаги мувозанатни таъминлаш имкониятлари шаклланди. Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг ишлаши, авторитар тизимнинг барҳам топиши учун ҳар учала ҳокимиятнинг ўзаро бир-бирларини назорат қила олиш қобилиятларига эга бўлиши муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳукумат фаолияти устидан назорат қилиш мақсадида қонунчиликка махсус парламент сўровига доир модда киритилди: "Қонунчилик палатаси, шунингдек, Қонунчилик палатаси депутати давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг мансабдор шахсларига уларнинг ваколатларига кирадиган масалалар юзасидан асосланган тушунтириш бериш ёки нуқтаи назарини баён қилиш талаби билан парламент сўрови юборишга ҳақли"².

Мамлакатда икки палатали парламентга доир ҳуқуқий асосларнинг ривожлантирилиши натижасида фуқаролик жамиятининг институтлари — нодавлат ташкилотлар ва сиёсий партиялар жамиятдаги индивидлар, ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар манфаатларини парламентда қабул қилинадиган қонунларда ифодаланишига эришиш учун зарур шарт-шароитлари шаклланди. Янги парламентнинг қонунлар лойиҳаларини ишлаб чиқишда фуқаролик жамияти институтлари билан самарали ва жонли ўзаро ҳамкорлик қилиши учун барча имкониятлар яратилди.

Мамлакатда амалга оширилган икки палатали парламентни шакллантириш ислоҳотлари натижалари шуни кўрсат-

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида»ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, №9–10 (1329–1330), 2003. 57–61-бетлар.

² Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида»ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, №9–10 (1329–1330), 2003. 60–61-бетлар.

дики, жамият институтларини қонун чиқариш жараёналарига жалб қилиш қонунларнинг ҳалқчил бўлишига, уларнинг жамиятдаги барқарорлик ва демократик тамойилларни қарор топишига имкониятлар ва шарт-шароитлар яратди. Муҳими, фуқароларнинг сиёсий жараёнлардаги иштироки янада кенгайиб боради.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган парламент ислоҳотларида ҳамда ҳалқчил қонунлар қабул қилиш жараёналарида фуқаролик жамияти институтларининг иштирокини кенгайтириш ва улар фаолиятини демократик тамойиллар асосида такомиллаштириш масаласининг нечоғлик аҳамиятли эканлигини Президент И.А. Каримов куйилагича ифодалаб берган эди: "Парламент — бу жамият ҳаётини ойнадек яққол акс эттирадиган кўзгу. Бинобарин, жамиятда қандай интилиш, фикр ва қарашлар мавжуд бўлса, улар парламентдаги муҳокама ва мунозараларда ўз ифодасини топиши керак. Ана шунда парламент ҳалқнинг хоҳиш-иродаси, эзгу мақсадларини мужассам эга олади. Шундан кейин одамлар бундай қонунчилик ҳокимиятига ишонади"¹.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, икки палатали парламентнинг энг муҳим жиҳатларидан бири — жамиятдаги ижтимоий қатламлар ва гуруҳларнинг турли-туман манфаатларини кенг ифода этиш салоҳиятига эгаллиги бўлса, иккинчи томондан, мазкур парламент қонун ишлаб чиқариш фаолиятининг фуқаролик жамияти институтлари ўз функцияларини бажара олиш қобилиятларини шаклланиши билан боғлиқдир. Чунки, фуқаролик институтлари ижтимоий қатламлар ва гуруҳларнинг манфаатларини мужассамлаштириш ва уларни парламентда қабул қилинадиган қонунлар лойиҳаларига киритишга интилишлари натижасидагина ҳақиқий ҳалқчил қонунлар қабул қилинишига эришиш мумкин. Кўришиб турибдики, парламент фаолиятига нисбатан фуқаролик жамияти институтларининг таъсирини кучайтириш "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" тамойилини амалга оширишнинг муҳим ва асосий шартларидан биридир.

¹ И.А. Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир // Ўзбек ҳақи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т.: Ўзбекистон, 2005. 171-бет.

3.4. Сайловлар тизимини демократлаштириш — фуқаролик жамиятини шакллантириш омили

Жамият аъзолари томонидан давлат ҳокимиятини шакллантириш мақсадида ўтказиладиган сайловлар фақат демократиянинг белгиси бўлишидан ташқари, унинг зарурий яшаш шарти ҳамдир. БМТ Бош Ассамблеясининг 1948 йил 10 декабрида қабул қилинган "Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон Декларацияси"нинг 21-моддасида демократик тамойиллар асосидаги сайловларнинг инсон ҳуқуқи сифатидаги ўрни куйидагича таърифланади: "Ҳар бир инсон бевосита ёки эркин сайланган вакиллари орқали ўз мамлакати бошқарув ишида қатнашиш ҳуқуқига эгадир. Халқ иродаси ҳукумат ҳокимиятининг асоси бўлиши керак; бу ирода яширин овоз бериш ёки овоз бериш эркинлигини таъминловчи бошқа шунга тенг аҳамиятга эга бўлган умумий ва тенг сайлов ҳуқуқи асосида ифодаланиши лозим"¹.

Сайловлар тизими — ҳуқуқий меъёрларда мустақамлаб кўйилган, давлат ва жамият институтлари фаолиятлари тажрибасида шаклланган вакиллик органлари ёки айрим раҳбарлик вакилини сайлашни ўтказиш ва ташкил этишга доир тартибдир.

Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи уларнинг сайловлардаги иштирокини, сайловчилар ва сайланувчи органлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни мувофиқлаштирувчи ҳамда кейинчалик сайловчилар ишончини оқламаган вакилларни чақириб олувчи тартибларнинг ҳуқуқий меъёрлари мажмуасидир. Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи тушунчаси фуқароларнинг сайловларда иштирок этиш ҳуқуқи сифатида тор маънода — сайловчи сифатида (фаол сайлов ҳуқуқи) ёки сайланувчи сифатида (пассив сайлов ҳуқуқи) ҳам қўлланилади.

Демократик сайловлар давлат ва жамиятни ҳамда уларнинг такомиллашган моделларини шакллантириш мақсадидаги тарихий ривожланишнинг зиддиятли изланишлари натижаси ўлароқ пайдо бўлган институтдир. XX асрга келиб

¹ Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон Декларацияси. — Т.: 1998. 30-бет.

давлат ҳокимияти органларини шакллантириш билан боғлиқ бўлган демократик сайловлар жаҳондаги аксарият мамлакатлар сиёсий ҳаётидаги табиий бир жараёнга айланди. Шу билан бирга ҳар қандай сайловларни демократик қадриятлар қаторига киритиш ҳам қийин масаладир.

Умумэтироф этилган халқаро демократик тамойиллардан бири куйидагича ифодаланади: "Демократик идора этиш эркин ва адолатли сайловлар давомида муттасил ифодаланиб борадиган халқ иродасига асосланади"¹. Турли мамлакатларда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг ривожланиш даражасини сайлов ҳуқуқи тамойилларига мувофиқ равишда, яъни, уларда ўтказилган сайлов тизимини ифода этувчи сайловларни таснифлаш асосида белгилаш мумкин. Сайловларга доир куйидаги бир-бирига қарама-қарши бўлинган жуфтлик асосида қабул қилинган тушунчалар у ёки бу мамлакатнинг демократик ривожланиш даражасини аниқлашга ёрдам беради. Унга мувофиқ сайловлар куйидагича ўтказилиши мумкин: умумий — чегараланган (цензли); тенг — нотенг; тўғри — билвосита; яширин — очик овоз бериш. Бу сайловлар таснифланган ҳар бир жуфтликнинг чан томонидаги тушунчаларга амал қилган мамлакатларда демократик қадриятлар асосидаги сайловлар ўтказилади.

Фуқаролик жамиятини ривожлантириш демократик сайловлар воситасида рўй беради. Авторитаризмдан демократияга ўтиш муддати эса бир неча ўн йилликлар, аялдорлар алмашинуви ва қатор демократик сайловлар ўтказилиши билан ўлчанади. Шунинг учун ҳам ҳар бир мамлакатда ўтказилган ҳақиқий демократик сайловлар ҳуқуқий давлат қуришнинг машаққатли йўлидаги кичик, лекин шу билан бирга, энг зарурий бўлган муҳим қадамдир².

Ривожланган мамлакатларда сайловлар ўзаро сиёсий мухолифатдошликка асосланади. Демократик сайловларни ўтка-

¹ Парижская хартия для новой Европы. 21 ноября 1990 г. // Обязательства ОБСЕ в области человеческого измерения. Справочное пособие. — Варшава: БДИПЧ ОБСЕ. 2001. 258-бет.

² Общая и прикладная политология: Учебное пособие. / Под общей редакцией В.И. Жукова, Б.И. Краснова, — М.: МГСУ: Союз, 1997. 254—256-бетлар.

зишда ҳокимиятга даъвогарлик қилаётган турли сиёсий кучлар ўзаро бир-бирига ишонч билдирган ҳолда бошқарув ҳокимиятини эркин демократик сайловлар воситасида шакллантиришнинг анъанавий қоидаларини ҳурмат қиладилар. Ривожланган мамлакатлардаги сайловчилар ва депутатликка номзодлар ҳулқи автоном ва рационал-мақсадлилик характерига эгадир. Бу мамлакатларда сайловлар сиёсий элитани шакллантиришнинг реал механизми сифатида намоён бўлади. Бунда сайловлар аҳолига расмий сиёсат йўналишларига таъсир этиш учун имкониятлар яратади, уларни ўзининг манфаатларига монандлаштира олади¹.

Овоз бериш якунлари бўйича сайловлар натижаларини аниқлаш асосан иккита катта сайлов тизими асосида кечади: мажоритар ва пропорционал тизимлар. Мажоритар тизимда номзод ёки номзодлар рўйхати қонунда белгиланганидек, энг кўп овоз олгандагина у ёки бу сайланадиган вакиллик органига сайланган, деб ҳисобланиши билан тавсифланади. Кўпчилик овоз олиш ҳам ҳар хил бўлади. Мутлақ кўпчиликни (50% + 1 овоз) талаб этувчи сайлов тизимлари ҳам учрайди. Мажоритар тизимдаги сайловларда муайян кўпчиликнинг ўз рақибларига нисбатан кўпроқ овоз олиши улар номзодининг галаба қилганлигини билдиради.

Сайловнинг пропорционал тизимида берилган овозларнинг миқдоридан келиб чиқиб, барча мандатларнинг ана шу берилган овозлар ўртасида аниқ пропорционал тақсимланиши рўй беради. Бу тизим ҳозирги замонда анча кенг тарқалган².

Мажоритар ва пропорционал тизимлар ўзининг ютуқ ва камчиликларига ҳам эгадир. Мажоритар тизимнинг ижобий хусусиятлари шундаки, унда самарали фаолият юритувчи ва барқарор ҳукуматни шакллантириш имконияти борлиги билан изоҳлаш мумкин. Шунингдек, у йирик ва яхши ташкиллаштирилган сиёсий партиялар учун сайловларни муваффақиятли ўтказиш имкониятларини яратади.

¹ Уна жойда. 257—258-бетлар.

² Демократик сайловлар: халқаро тамойиллар ва миллий ўлик. // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари, 2000, №1—2, 44—48-бетлар.

Мажоритар тизимнинг асосий камчиликлари қуйидагилардир: мамлакатдаги сайловчиларнинг кўпчилик қисми (баъзан 50 %га яқини) ҳокимият органларида ўз вакилларига эга бўлмай қоладилар; сайловларда ўз рақибига нисбатан кам овоз олган партия парламентда кўпчилик депутатлик ўринларга эга бўлиши мумкин.

Пропорционал тизимнинг устун томонлари тўғрисида қуйидагиларни келтириш мумкин: унинг ёрдамида жамият сиёсий ҳаётидаги сиёсий кучлар жойлашининг реал ва аниқ манзараларини кўриш мумкин. У фикрлар хилма-хиллиги ва кўппартиявийликнинг ривожланишини, шунингдек, давлат билан фуқаролар ўртасидаги узвий алоқадорликни таъминлаб беради.

Пропорционал тизимнинг асосий камчиликлари эса қуйидагилардир: ҳукуматни шакллантиришда мураккабликлар юзага келади (сабаби: бироқ-бир устунлик қиладиган партиянинг йўқлиги, ҳар хил мақсад ва муддаолардаги партияларнинг кўппартиявийлик асосидаги коалициясини тузишга мажбур бўлиш, бу эса ҳукумат беқарорлигини келтириб чиқариши); овозларнинг аниқ номзодларга эмас, балки, партияларга берилиши, партиялар билан депутатлар ўртасидаги алоқанинг сустлиги; депутатларнинг ўз партияларига анча боғлиқ бўлиб қолишлари¹.

XX асрнинг иккинчи ярмига келиб сайлов тизими ўз тараққиёти ва ривожланиши йўлида катта жараёнларни босиб ўтиб, бой тажрибалар тўплади. Мажоритар ва пропорционал тизимларнинг яхши томонлари бир-бири билан уйғунлаша бошлади. Аралаш тизим доирасида маълум бир қисм депутатлик мандатлари мажоритар тамойиллар асосида тақсимланиши, қолган қисм мандатлар эса пропорционал тизим асосида тақсимланиши русумга кирди. Сайлов тизими демократлаштириш ва такомиллаштиришда шу аралаш сайлов тизими сиёсий барқарорликка эришиш йўлидаги энг самарали йўл эканлигини ривожланган мамлакатлар тажрибалари исботлаб бермоқда.

¹ Қаранг: Саидов А.Х. Избирательное право в Республике Узбекистан. Вопросы реформы законодательства и зарубежный опыт. — Т.: Ўзбекистон, 1993. 9—11-бетлар.

Демократик сайловларнинг вакиллик механизми сифатида амал қилишини бетакрор қадриятга айлантирган, умум-этироф этган қатор тамойиллар мавжуд. Бу тамойиллар сайлов қонунчилигида ўз ифодасини топади ва улар муҳим инсон ҳуқуқларидан бири бўлган — сайлаш ҳуқуқи ёки овоз бериш ҳуқуқини таъминлайди.

Парламент демократиясига асосланган конституцион мамлакатларда, аввало, вакиллик органларининг сайланиш тамойили ва уларни шакллантиришдаги халқнинг ҳеч бир бўлинмас ҳуқуқи ҳар томонлама мустақамланади. Бу мамлакатлар конституцияларида, одатда сайловларнинг умумийлиги принципи мазмуни очиб бериллади. Умумийлик тамойили барча аҳолининг сайловчи сифатидаги иштироки унинг фаол ҳуқуқини ифодаласа, аҳоли вакиллариининг ҳокимият органларига сайланиш учун сайловларда номзод сифатидаги иштироки нассив сайлов ҳуқуқини аниглайди¹.

Ҳозирги давр демократик сайловлар тамойилларидан бири — тенг сайлов ҳуқуқи ҳисобланади. Унинг амалдаги ифодаси шундан иборатки, қонун чиқарувчи органга сайланган ҳар бир депутат бошқа депутатларга нисбатан деярли тенг миқдордаги фуқаролар вакили ҳисобланади. Шунингдек, ҳар бир сайловчи умумий сайлов қарорларига бир хилда таъсир этиш даражаларига эга бўлади.

Демократик сайловларнинг мезонларидан яна бири — сайловларни тўғридан-тўғри ўтказиш тамойили ҳисобланади. Парламент демократияси ривожланган мамлакатларнинг кўпчилигида сайловчилар тўғридан-тўғри (делегатлар ёки вакиллар воситасисиз) президент, парламент ва бошқа сиёсий ҳокимият органларини сайлайдилар².

Вакиллик органларига сайланаётган номзодлар ўртасидаги мусобақадорлик ёки ўзаро рақобатдорлик ҳам демократик сайловларнинг муҳим тамойилларидан бири ҳисобланади. Яъни, у сайловларда турли хил ижтимоий гуруҳлар

¹ Руководство БДИПЧ по наблюдению за выборами. — БДИПЧ ОБСЕ, 1999, 7—8-бетлар.

² Избирательное право и принципы его реализации. // Россия: партии, выборы, власть. Под ред. Красноя Б.И. — М., 1996, 18—23-бетлар.

ёки қатламлар манфаатларини ифодиловчи турли партиялар номзодларининг иштирок этишини аниглайди¹.

Барча демократик мамлакатлар томонидан тан олинган тамойиллардан яна бири, бу — сайловларда яширин овоз бериш ҳисобланади. Сайловларда яширин овоз бериш нагжасида сайловчига ташқаридан тазйиқ ёки таъсир ўтказишнинг олди олинди, ҳар бир сайловчининг эркин бўлиши, ўз хоҳиш-ихтиёрини амалга ошириши учун имкониятлар яратилади.

Шунингдек, сайловлар устидан халқ назоратини амалга ошириш ҳам демократик тамойиллар сирасига кирилади. Шу билан бирга, сайловлар кампанияларида миллий ва хорижий кузатувчиларнинг кўпроқ иштирок этиши ва уларнинг холис этирофи сайлов ўтказилиётган давлатнинг обрў-этиборини оширади.

Сайловларнинг эркинлиги ва уларда фуқароларнинг иштирок этишларининг ихтиёрийлиги ҳам сайловлар ўтказишнинг демократик тамойилларидан бири ҳисобланади. Бу тамойилнинг моҳияти шундаки, ҳеч ким фуқаронинг сайловда эркин ҳолда ўз хоҳишини билдиришига ёки сайловда иштирок этиши, ёки эмаслигига таъсир ўтказишга оймайди.

Демократик сайловларнинг яна бир муҳим тамойили — номзодларнинг сайлововиди кураши учун тенг имкониятлар яратишдир. Бу тамойил номзодлардаги турли моддий ёки сиёсий имкониятларнинг нотенг бўлишини ҳамда уларнинг баъзиларига устунликлар ёки имтиёзлар яратилишининг олдини олади ва барча номзодлар учун тенг имкониятлар яратилади.

Шунингдек, яна бир тамойил — сайловлар ўтказиш кутгани бошқа муддатларга кўчириш ёки уни бекор қилишга йўл қўймаслик мақсадидаги сайловлар муддатини чеклаш тамойили ҳисобланади. Чунки, сайловларни ўтказиш муддати айрим сиёсий кучлар хоҳишига боғлиқ бўлса, сайловлар ўз кадр-қимматини йўқотиши турган гап. Сайловларнинг аниқ бир хил муддатларда ўтказилиши сайловчиларнинг ўз манфаатлари асосида ҳокимият органларини янгилаб ва сархлаб туришига кенг имкониятлар яратиб беради¹.

¹ Общая и прикладная политология: Учебное пособие. // Под общ. ред. В.И. Жукова, Б.И. Красноя. — М.: МГСУ: Союз, 1997, 261—266-бетлар.

Демократик сайловлар тамойиллари ва бу соҳада шаклланган кадрларни таҳлил этиш натижасида фуқаролик жамиятининг муҳим жиҳатларидан бири бўлган — фуқароларнинг сиёсий жараёнлардаги иштирокининг нечоғлик аҳамият касб этишига доир хулосалар шаклланади. БМТнинг "Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон Декларацияси"да ифодаланган "халқ иродаси ҳукумат ҳокимиятининг асоси бўлиши керак", деган демократик қоидага асосан, сайловлар воситасида жамият аъзоларининг хоҳиш-истакларига мувофиқ сиёсий ҳокимиятнинг шаклланиши рўй беради. Ана шу қоида ни амалиётда қўллаш натижасидагина фуқаролик жамиятининг ҳокимият органлари фаолиятини назорат қилишлари учун шарт-шароитлар яратилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган сайловлар ўтказишнинг демократик тамойиллари ҳам фуқаролик жамияти яшовчанлигини таъминлай олиш қобилиятини ўзида ифодалайди. Айниқса, у мамлакатда демократик сайлов тизимининг шаклланиши учун қулай ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиб бериши билан ажралиб туради. Мамлакатда шаклланган сайлов тизимига доир ҳуқуқий асослар парламент, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларини шакллантириш тамойиллари ва фуқароларнинг сайловларда қатнашиш ҳуқуқини, мамлакатда халқ ҳокимиятини амалга ошириш ва давлатнинг умуминсоний манфаатлар тамойиллари асосида ташкил этишнинг муҳим демократик пойдеворидир.

Республикада сайлов тизимининг ҳуқуқий асослари парламент ва бошқа вакиллик органларига сайловларда жамоатчилик фикрини ҳар томонлама аниқлаш, номзодларнинг шахсий фазилатларини билиш, сайловчиларнинг фақатгина овоз беришгина эмас, балки уларнинг сайлов кампаниясида бевосита иштирок этиши учун ҳам демократик муҳит яратишга йўналтирилгандир.

Ўзбекистонда шаклланган демократик сайловларнинг муҳим демократик тамойилларидан бири шуки, мамлакат Президенти муқобиллик асосида, бевосита сайловчилар томонидан сайланади. Шунингдек, Олий Мажлиснинг қўйи палатаси — Қонунчилик палатаси депутатлари бевосита сайловчилар томонидан сайланиши аниқлашга айланади. Шунинг-

дек. Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоят, шаҳар ва туман халқ депутатлари ҳам тўғридан-тўғри халқ томонидан сайланади.

Ўзбекистонда сайловлар халқ ҳокимиятчилигини амалга ошириш заруриятидан келиб чиқиб, унда халқ томонидан давлат ҳокимиятини шакллантириш ва унинг фаолиятини назорат этишни халқчиллик асосида амалга ошириш мақсадлари мужассамлашган. Шунингдек, сайловлар даврида "халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир" ¹, деган демократик тамойилни амалга ошириш имкониятлари туғилади.

Фуқароларнинг давлат ва жамиятни бошқаришдаги иштироклари сайловлар даврида аниқ ва равшан намоён бўлади. Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-моддасида "бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади" ², дейилади. Мазкур конституциявий қоидадаги "давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш" сўзининг асл маъноси давлат органлари халқ томонидан тўғридан-тўғри сайланишини аниқлатади.

Ўзбекистонда сайловлардаги тенглик ҳуқуқи тамойили Конституциянинг 117-моддасида қуйидагича мустаҳкамланган: "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳар бир сайловчи бир овозга эга. Овоз бериш ҳуқуқи, ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан кафолатланади. ...Сайловлар умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади" ³.

Ўзбекистонда сайловларнинг ҳуқуқий асослари ривожланган мамлакатларда кенг ёйилган демократик тамойиллар асосида шаклланди. 2003 йил 29 августда Олий Мажлис томонидан 1993 йил 28 декабрда қабул қилинган "Ўзбекис-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 4-бет.

² Уша жойда. 8-бет.

³ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 31—32-бетлар.

тон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонуннинг янги таҳрири қабул қилиниши натижасида унга демократик қадриятларга хос бўлган янги тўлдиришлар ва ўзгартишлар киритилди. 1994 йил 5 майда парламент томонидан Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинди. Шунингдек, 2003 йил 29 августда Олий Мажлис томонидан Ўзбекистон Республикасининг “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида”ги Қонунига (1994 йил 5 май) ҳам ўзгартишлар ва тўлдиришлар киритилди. Мазкур қонушлар демократик сайловларни амалга оширишнинг демократик тамойиллари асоси сифатида катта синовлардан ўтди.

Ўзбекистонда Сенатни шакллантиришда маҳаллий вакиллик органларига Сенат аъзолигига номзодлар кўрсатиш ваколатлари берилиши — ҳудудий манфаатларнинг қонушларда ифодаланиши учун шарт-шароитлар яратди. Шу билан бирга, маҳаллий халқ депутатларининг Сенат аъзоларини сайлашда бевосита иштирок этиши вакиллик демократиясининг шаклланишига, шунингдек, уларнинг умуммиллий давлат бошқаруви фаолиятларида бевосита иштирок этишлари учун ҳуқуқий имкониятлар ҳам яратди.

Ўзбекистон Республикасининг “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида”ги Қонунига биноан халқ депутатлари Кенгашларига “сайлов куни йигирма бир ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган”¹ фуқаролар сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Олий Мажлис умумдавлат аҳамиятига эга олий қарорлар қабул қилувчи орган бўлгани учун ҳам Конституцияда (77-модда) унинг ҳар иккала палатаси — Қонунчилик палатасига депутат ва Сенатга аъзо бўлиб сайланиш ҳуқуқини 25 ёшга тўлган фуқароларга берилиши мустаҳкамланди².

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги (ўзгартиришлар билан) Қонуни. // Ўзбекистон Республикасининг сайлов қонушлар тўплами. — Т.: ТДЮИ, 2004. 38-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 15-бет.

Ўзбекистон сайлов тизимидаги тенг сайлов ҳуқуқи куйидагиларни англатади: “Ҳар бир фуқаро бир овозга эга. Фуқаролар жинси, ирқий ва миллий мансублиги, тили, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеи, маълумоти, машғулотининг тури ва хусусиятидан қатъи назар, тенг сайлов ҳуқуқига эгадирлар”¹.

Тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи ҳокимият вакиллик органларига сайлов тўғридан-тўғри ўтказилишини англатади: беистисно барча Кенгашларнинг депутатлари фуқаролар томонидан бевосита сайланадилар².

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги (янги таҳрири) Қонуннинг 5-моддасида сайловларда яширин овоз бериш қоидаси куйидагича ифодаланган: “Қонунчилик палатаси депутатлари сайловида эркин ва яширин овоз берилади. Овоз берувчиларнинг хоҳиш-иродаси назорат қилинишига йўл қўйилмайди”³. Ўзбекистонда бошқа куйи вакиллик органларига сайловлар тўғрисидаги қонушларда ҳам яширин овоз бериш тамойили мустаҳкамланди.

Миллий мустақиллик йилларида маҳаллий вакиллик органларига сайловларга доир ҳуқуқий асослар ҳам такомиллашди. Ўзбекистон Республикасининг “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида”ги Қонунининг (1994 й. 5 май) 1-моддасида Ўзбекистонда маҳаллий вакиллик органларига сайлов ўтказишнинг асосий тамойиллари демократик қадриятлар талаблари даражасида белгилаб қўйилди: “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов ҳудудий бир мандатли сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида беш йил муддатга ўтказилади. Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари депутатлари умумий, тенг ва тўғридан-

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги (янги таҳрири) Қонуни. // Ўзбекистон Республикасининг сайлов қонушлар тўплами. — Т.: ТДЮИ, 2004. 6-бет.

² Уш жойда. 6-бет.

³ Уш жойда. 6-бет.

тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланадилар”¹.

Демак, Ўзбекистонда вакиллик органларига сайловларнинг ҳуқуқий асослари ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти талаблари даражасида ифодаланди. Вакиллик органлари депутатлигига номзодлар сиёсий партиялар томонидан кўрсатилиши бу органларнинг қуйидаги демократик қадриятлар асосида фаолият кўрсатишига шарт-шароитлар ва имкониятлар яратади:

— уларнинг нисбатан мустақил қарорлар қабул қилишлари ва маҳаллий ижроия ҳокимияти фаолиятини холисона баҳолашлари;

— жамиятдаги турли ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар манфаатлари ҳамда сиёсий иродаларини вакиллик органларига “ташиш”, улар қарорларида ифодалаш;

— вакиллик органларидаги турли партиявий фракциялар ўртасидаги мулоқотлар, баҳс ва мунозаралар асосида оптимал қарорлар қабул қилиш;

— сайловчиларнинг номзодлар орасидан ўзларига муносибларини танлаш ҳуқуқини рўйбга чиқариш;

— халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сиёсий партиялар фаолиятида иштирок этган, сайловчилар “танлови”дан ўтган, тажрибали ва халқчил номзодларни депутат бўлиб сайланишларига имконият яратиш.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги, “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги қонунларга киритилган ўзгартишлар ва тўлдиришлар, “Сиёсий партияларни давлат томонидан молиялаштириш тўғрисида”ги қонуннинг қабул қилиниши билан маҳаллий вакиллик органларини сайлаш жараёнларини демократик принциплар асосида ташкил этиш шарт-шароитлари шаклланди. Маҳаллий вакиллик органларини шакллантиришда сиёсий партияларнинг иштирок этиши учун кенг имкониятлар яратилди.

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги (ўзгартиришлар билан) Қонуни. // Ўзбекистон Республикасининг сайлов қонунилар тўплами. — Т.: ТДЮИ, 2004. 38-бет.

Шу билан бирга, фуқароларнинг бевосита ташаббускор гуруҳлари воситасида маҳаллий органлар депутатлигига номзод кўрсата олиш ҳуқуқи ҳам кафолатланди. Мамлакатда амалга оширилаётган сайловларга доир қонунчиликни такомиллаштириш жараёнлари фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат куриш, фуқаролар эркинлиги ва ҳақ-ҳуқуқларини таъминлаш билан узвий боғлиқликдаги ўзгаришлардир. Маҳаллий вакиллик органларини сайлаш кампанияларида сиёсий партиялар, жамоат ва подавлат ташкилотлар, фуқаролар фаолигини ошириш, бу жараёнларнинг демократик қадриятлар асосида кечишини таъминлаш учун сайлов тизимини фуқаролар ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш билан уйғунлаштира олиш қобилиятига эга бўлган ҳуқуқий асосларни ривожлантирилиши билан мамлакатда фуқаролик институтлари ҳам фаоллашиб борди.

Ўзбекистон парламентида демократик тамойиллар асосидаги сайловлар илк бор 1994 йил 25 декабрда ўтказилди. Мустақиллик даврида Олий Мажлисга ўтказилган биринчи сайлов мамлакатда тобора тараққий топаётган демократик жараёнларнинг амалдаги ифодаси бўлди. Кўнпартиявийлик ва муқобилилик асосида ўтган сайловларда фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳар жиҳатдан қадрланди¹.

1999 йил 5 декабрда бўлиб ўтган демократик қадриятлар асосидаги сайловга тайёргарлик кўришга доир ташкилий-оммавий ишлар натижасида мамлакатда 250 та ҳудудий сайлов округлари тузилди, 7723 та сайлов участкаси ташкил этилди. Округ ва участка сайлов комиссиялари таркибида 100 мингдан зиёд масъул фаоллар фаолият кўрсатдилар. Сайлов ҳуқуқига эга бўлган 12,5 миллиондан ортиқ фуқароларнинг рўйхати тузилди.

Олий Мажлис депутатлигига 1200 дан ортиқ номзодлар кўрсатилиб, ҳар бир ўрин учун ўртача 5—7 тадан номзодлар ўзаро рақобатланидилар. Ҳар бир округда тўртта сиёсий партия ва ҳокимият вакиллик органлари фақат биттадан номзод кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлган бўлсалар, оддий халқнинг саноат-ҳаракатлари билан вужудга келган сайловчилар ташаббускор

¹ Қаранг: Файзиев М. Сайлов тизими. // Ўзбекистон Республикаси: Энциклопедия. — Т.: Ўзбекистон, 1997. 196—197-бетлар.

гуруҳлари бир округда бир нечтадан номзодлар кўрсатиш имконига эга бўлдилар. Зеро, айрим жойларда икки-уч ташаббускорлар гуруҳлари фаолият кўрсатди. Сайловда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлган фуқароларнинг 95 фоиздан ортиқроғи овоз беришда иштирок этдилар. Сайлов кампанияси жараёналарида 250 та Олий Мажлис депутатлари сайланди.

Сайлов жараёнлари натижаларига биноан (2000 январдаги ҳолат) Ўзбекистон Халқ демократик партиясидан 48 та, "Ватан тараққиёти" партиясидан 20 та, "Миллий тикланиш" демократик партиясидан 10 та, "Адолат" социал-демократик партиясидан 11 та, "Фидокорлар" миллий-демократик партиясидан 34 та, сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан 16 та, ҳокимият вакиллик органларидан 110 та депутатлар сайландилар. Уларнинг 18 таси аёллардан иборат бўлди.

Шунингдек, 1999 йил 5 декабрда бўлиб ўтган халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайловлар ҳам демократик тамойиллар асосида ўтказилди. Бу сайловларда 5 та сиёсий партия, ҳокимият вакиллик органлари, сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан депутатликка номзодлар кўрсатишнинг қонуний асослари ўрнатилиб, унда турли хил ижтимоий қатлам ва гуруҳлар ўз вакилларининг депутат бўлиб сайланишлари учун курашдилар¹.

1999 йил 5 ва 19 декабрда ўтказилган икки тур бўйича овоз бериш натижаларига кўра, халқ депутатлари вилоят Кенгашларига — 661, туман Кенгашларига — 4564, шаҳар Кенгашларига — 831 депутат сайланди. Маҳаллий вакиллик органларига сайланган депутатлардан 61 нафари — "Адолат" социал-демократик партиясидан, 85 нафари — "Ватан тараққиёти" партиясидан, 20 нафари — "Миллий тикланиш" демократик партиясидан, 509 нафари — "Фидокорлар" миллий демократик партиясидан, 1997 нафари эса Ўзбекистон Халқ демократик партиясидан вакилларидан иборат бўлди. 360 нафар депутат — вакиллик органлари, 2943 нафари — фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, 81 нафари — сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳлари вакилларини ташкил этди².

¹ Сайловлар: хорижий тажриба ва амалиёт. — Миллий тикланиш, 2003, 27 май.

² Вакиллик органларига сайловлар. — Ўзбекистон овози, 2004, 28 окт.

2000 йил 9 январда мамлакатимизда ўтказилган Президентлик сайлови ҳам демократик тамойиллар — кўппартиявийлик ва муқобиллик асосида ўтказилди. Номзодларнинг сайловолди ташвиқотлари ошқоралик ва тенгҳуқуқлилик асосида олиб борилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловининг юксак даражада ўтиши учун барча зарур шарт-шароитлар яратилди.

Ўтказилган Президентлик сайлови натижалари қуйидагича бўлди: сайловда 12746.903 сайлов ҳуқуқига эга фуқаролардан 12123.199 та сайловчилар иштирок этдилар. "Фидокорлар" миллий демократик партиясидан номзоди Ислом Абдуганиевич Каримов учун 11147.621 сайловчи, яъни сайловчиларнинг 91,90 фоизи овоз бердилар. Ўзбекистон Халқ демократик партиясидан номзоди Абдулҳафиз Мараҳимович Жалолов учун 505.161 сайловчи, яъни сайловчиларнинг 4,17 фоизи овоз берди. Марказий сайлов комиссияси 2000 йил 11 январда ўтказган навбатдаги мажлисида "Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида"ги Қонуннинг 35-моддасига мувофиқ, Ислом Абдуганиевич Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига сайланганлиги тўғрисидаги қарорини қабул қилди¹.

Ўзбекистонда сайлов қонунчилигининг ривожланишига уйғун равишда фуқароларнинг сиёсий ва ҳуқуқий маданияти ҳам юксалиб борди. Айниқса, мустақиллик йилларида фуқароларнинг сайловлардаги иштирокининг фаоллиги, уларнинг сайловларга нисбатан муносабатларининг ўзгариб бориши, халқнинг демократик қадриятларни ўз турмуш тарзига сингдириб бориши аниқ сезилди.

2004 йилги парламент ва маҳаллий вакиллик органларига сайловлар арафасида — шу йилнинг 20—27 июнида Ўзбекистон "Ижтимоий фикр" жамоатчилиги фикрини ўрганиш маркази томонидан ўтказилган социологик тадқиқотларда мамлакат аҳолисининг демократик сайловлардаги фаолликлари яққол ифодаланди. Социологик тадқиқотларда "Сизнинг фикрингизча, Олий Мажлисни ислоҳ этишдан асосий мақсад нимадан иборат?" деган саволга респондентларнинг 44,8 фоизи "Қабул қилинаётган қонунларнинг сифатини

¹ Демократик сайловлар. — Адолат, 2003, 24 окт.

ошириш", 27,5 фоизи "Жамият ҳаётининг барча соҳалари учун ҳуқуқий асослар яратиш учун зарур бўлган қонунлар ишлаб чиқиш ва қабул қилиш", 16 фоизи эса "Қабул қилинган қонунлар ижросини таъминлаш учун таъсирчан назоратни амалга ошириш", деган жавобларни берганлар.

Шунингдек, респондентларнинг берган жавоблари сиёсий партияларнинг ҳали халқ ўртасида яхши обрўга эга эмаслигини кўрсатди: "Агар эртага Олий Мажлисга сайловлар бўлса, Сиз қайси сиёсий партияга ўз овозингизни берган бўлар эдингиз?" деган саволга 54,8 % респондентлар "Жавоб беришим қийин", 22,6 % сўралганлар "Ўзбекистон Халқ демократик партиясига" деган жавобларни бердилар. Бошқа тўртта партия ва сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳларига овоз беришни хоҳлаган респондентларнинг сони эса 3,2—5,0 % атрофида бўлди.

"Олий Мажлис депутатлигига номзодлар учун ўз овозингизни беришингизда уларнинг қуйидаги сифатларидан қайсилари Сиз учун муҳим аҳамият касб этади?" деган саволга 40,8 % респондентлар "У ўз мамлакатининг ватанпарвари, ҳаётни тушунган, доно ва ақлли бўлиши лозим", 38,6 фоиз сўралганлар эса "Қонунчилик, ҳуқуқ ва давлат бошқаруви соҳасида билимларга эга ва профессионал бўлиши керак" деган жавобларни бердилар.

Социологик тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатдики, сўралганларнинг 80 фоизи бўлажак сайловларда иштирок этиш истагини билдирганлар. Аксарият респондентларнинг парламент ва маҳаллий вакиллик органлари сайловлари моҳиятини чуқур англаганликлари маълум бўлди¹.

2004 йил 26 декабрда Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ва маҳаллий вакиллик органларига сайловлар бўлиб ўтди. Сайловлар жараёнлари Конституция ва қонунлар талаблари даражасида ўтказилди. Мазкур Қонунга киритилган янгиликлар — вилоят, туман ва шаҳар халқ депутатлари Кенгашларининг парламент қуйи палатасига депутатликка номзодлар кўрсатиш ҳуқуқининг қонундан чиқарилиши, сиёсий партиялар депутатликка номзодлари рўйха-

¹ Электорат Ўзбекистана в предверии выборов в двухпалатный парламент (социологический анализ). — Т.: УэЦИОМ, 2004. 11, 15, 17-бетлар.

тида хотин-қизларнинг камида 30 фоиз бўлиши шарт этиб қўйилиши, шунингдек, сиёсий партиялар фаолиятини молиялаштиришга доир махсус қонуннинг қабул қилиниши сайловларнинг демократик мазмунини бойитди.

Сайловда Парламент Қонунчилик палатасидаги 120 та депутатлик ўринларига 489 номзод кўрсатилди. Жумладан, сиёсий партиялардан — 435 номзод ва сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳларидан — 54 номзод сайловларда депутатлик ўринлари учун курашдилар. Сайловда 12197159 (барча сайловчиларнинг 85,1 фоизи) сайловчилар қатнашди.

Ўтказилган сайловлар натижасида Ўзбекистон Либерал-демократик партияси Қонунчилик палатасидаги 41 ўринни (34,2 %) эгаллади. Ўзбекистон Халқ демократик партиясидан 28 та депутат (23,3 %) сайланди. Шунингдек, "Фидо-корлар" миллий демократик партиясининг 18 та номзоди (15,0 %), "Миллий тикланиш" демократик партиясининг 11 та номзоди (9,2 %), "Адолат" социал-демократик партиясининг 10 та номзоди (8,3 %) Қонунчилик палатаси депутати этиб сайланди¹.

Сайлов округларининг деярли 77 фоизиди бир депутатлик мандати учун 4—6 та номзодлар ўзаро кураш олиб борди. Жумладан, 55 та сайлов округида бир депутатлик мандати учун 4 тадан, 32 та сайлов округида 5 тадан, 5 та сайлов округида 6 тадан номзодлар депутатлик ўринлари учун курашдилар. Сайлов кампаниясидаги ўзаро баҳс-мунозаралар, шунингдек, овоз бериш натижалари шуни кўрсатдики, сайловчилар кўпроқ сайловолди дастурлари ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий муаммоларни бартараф этишга қаратилган, демократик ислохотлар тарафдори бўлган номзодлар учун хайрихоҳ бўлдилар. Бу сайловда олдинги парламентнинг фақат 18 та собиқ депутати Қонунчилик палатаси депутати этиб сайландилар.

Сайловда сиёсий партиялар ва ташаббускор гуруҳларнинг 32 мингдан ортиқ кузатувчилари сайлов кампаниясида фаол иштирок этдилар. Уларнинг сайлов қонунчилигига қатъий амал қилишни таъминлашдаги ҳиссаси катта бўлди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Аxbopотномаси. №1-2 (11-1), 2005. 92-97, 107-113-бетлар.

Сайлов қонунчилигига янги киритилган — сиёсий партияларнинг депутатликка номзодларининг камида 30 фоизи хотин-қизлар бўлишини шарт қилиб қўйилганлиги ўзининг ижобий натижасини берди. Қонунчилик палатасига 159 та хотин-қизларнинг номзодлари қўйилиб, улар ўзларидаги кучли фаолиқни намойиш этдилар. 21 та аёл (17,5 %) Қонунчилик палатаси депутатлигига сайланди.

Сайловда ташаббускор гуруҳлар номзодларининг кенг иштирок этиши Ўзбекистонда партиясиз номзодлар ҳам парламентга депутат бўлиб сайланишлари учун ҳуқуқий жиҳатлардан кафолатланганлигини кўрсатди. Фуқаролар ташаббускор гуруҳлари томонидан бевосита кўрсатилган мустақил номзодларнинг аксарият қисми сиёсий партиялар номзодлари билан бўлган кучли рақобатларда ютиб чиқишга эришдилар. Сайловчилар ташаббускор гуруҳлардан кўрсатилган 54 номзоддан 12 таси Қонунчилик палатаси депутатлигига сайланди.

Қонунчилик палатасига сайланган депутатлар таркиби профессионал депутатлар ҳисобига анча бойиди. Сайланган номзодларнинг 18,3 фоизи ҳуқуқшунос, 21,7 фоизи нқтисодчи мутахассислигини эгаллаган депутатлардан иборат бўлди. Шунингдек, Қонунчилик палатаси таркиби жамиятдаги турлича ижтимоий қатламларининг вакиллари ташкил этди. Депутатларнинг 10 фоизи сапоат, қурилиш, транспорт ва алоқа соҳаси, 7,5 фоизи қишлоқ хўжалиги, 12,5 фоизи тадбиркорлар, 20 фоизи таълим, фан, маданият ва соғлиқни сақлаш соҳаси вакиллари ташкил этди. Сайланган депутатларнинг 16 фоизи эса нодавлат ноижорат ва жамоат ташкилотларининг вакилларидан иборат бўлди¹.

2004 йил 26 декабрдаги, шунингдек, 2005 йил 9 январдаги такрорий сайловларда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси 120 депутатдан иборат таркибда сайланди².

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ахборотномаси. №1—2 (11—1), 2005, 92—97, 107—113-бетлар.

² Мустафоев Б. Ўзбекистон парламенти сайлови яқунлари. // Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ахборотномаси. №1—2 (11—1), 2005, 30—32-бетлар.

Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида"ги Қонунининг 58-моддасига мувофиқ 2005 йил 17—20 январда Олий Мажлис Сенатига вакиллик органлари — Қорақалпоғистон Жўқорғи Кенгеси, вилоят, туман ва шаҳар халқ депутатлари иштирокида яширин овоз бериш йўли билан сайловлар бўлиб ўтди. Бу сайловлар кампаниясида маҳаллий депутатлар орасидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати аъзолари — 84 та сенаторлар сайланди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармониға мувофиқ Олий Мажлис Сенатининг 16 та аъзоси тайинланди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисиға сайловлар очик ва ошкоралик руҳияти остида ўтди. Сайловлар кампанияси жараёнлари 493 та маҳаллий, 107 та хорижий оммавий ахборот воситаларида ёритилди. Шунингдек, сайловлар жараёнларида 40 та мамлакатдан 228 хорижий кузатувчилар иштирок этдилар¹.

Қонунчилик палатаси депутатлигига сиёсий партиялар, сайловчилар ташаббускор гуруҳларида кўрсатилган номзодларнинг ўз дастурларини ташвиқот қилишлари, сайловчилар билан учрашувлари учун тенг имкониятлар яратилди, уларнинг оммавий ахборот воситаларида фойдаланишлари учун ҳам тенг ҳуқуқлар берилди.

Марказий сайлов комиссияси, шунингдек, округ ва участка сайлов комиссиялари сайловларнинг ошкоралик ва очиклик шароитларида ўтказишға муҳим аҳамият бердилар. Интернетнинг халқаро тармоғида Марказий сайлов комиссиясининг махсус вебсайти очилиб, у мутасил равишда янгилашиб борилди. Бу сайтда сайловларға доир янгиликлар ўз вақтида бериб борилди. Нағижала журналистлар ҳамда сайловларнинг бориши билан қизиққан барча жамоатчилик вакиллариининг ахборотлардан фойдаланишлари учун қулай шарт-шароитлар яратилди².

¹ Мустафоев Б. Ўзбекистон парламенти сайлови яқунлари. // Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ахборотномаси. №1—2 (11—1), 2005, 33—34-бетлар.

² Нурматов И. Парламент сайловининг очиклиги ва ошкоралиги. // Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ахборотномаси. №1—2 (11—1), 2005, 38—39-бетлар.

Шунингдек, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига 2004 йил 26 декабрдаги, шунингдек, 2005 йил 9 январдаги такрорий сайловлар ҳам демократик тамойиллар асосида ўтказилди. Сайловларда 5 та сиёсий партия, ҳокимият вакиллик органлари, сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан депутатликка номзодлар кўрсатилиб, унда турли хил партиялар ва ташаббускор гуруҳлар ўз номзодларини депутат бўлиб сайланишлари учун курашдилар ¹.

Ўтказилган икки тур бўйича овоз бериш натижаларига кўра, халқ депутатлари вилоят Кенгашларига — 661, туман Кенгашларига — 4564, шаҳар Кенгашларига — 831, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорги Кенгесига ҳаммаси бўлиб 6114 та депутат сайланди. Маҳаллий вакиллик органларига сайланган депутатлардан 172 нафари (2,8 %) — “Адолат” социал-демократик партияси, 1909 нафари (31,3 %) — Ўзбекистон Либерал-демократик партияси, 137 нафари (2,2 %) — “Миллий тиклавиш” демократик партияси, 581 нафари (9,5 %) — “Фидокорлар” миллий демократик партияси, 2525 нафари (41,4 %) — Ўзбекистон Халқ демократик партияси, 736 нафари (11,9 %) — ўзини ўзи бошқариш органлари, 54 нафари (0,9 %) — сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳлари вакилларидан иборат бўлди. Сайланган барча депутатларнинг 923 нафари (15,1 %) хотин-қизларнинг вакилларини ташкил этди ².

Ўзбекистонда мустақиллик даврида ўтказилган сайловлар натижаларининг таҳлили шуни кўрсатдики, мамлакатда демократик қадриятларни миллий анъаналар билан уйғулаштириш асосидаги ислоҳотлар тобора чуқурлашиб бормоқда. Мамлакатдаги сайловларга доир қонунчилик асосларига Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлари сонининг 120 тадан 150 гага оширилиши, жумладан, Ўзбекистон экология ҳаракатига ўзининг 15 та вакилини Қонунчилик палатаси таркибига депутат қилиб киритиш ҳуқуқининг

¹ Сайловлар: хорижий тажриба ва амалиёт. — Миллий тиклавиш, 2003, 27 май.

² Ўзбекистон Республикаси Сенатининг жорий архиви. Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорги Кенгеси, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов натижалари тўғрисида маълумотнома, 2005 й. 10 февраль, 1-бет.

берилиши, 2009 йил 27 декабрдаги сайловда Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқини фақат 4 та сиёсий партияларга берилиши (бу сайловда ташаббускорлар гуруҳларидан Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқини бекор қилиниши) Қонунчилик палатасининг янги таркибини янада сифатли бўлишини таъминлаши, шунингдек, сиёсий партияларнинг сайловчилар иродасини қонунларда янада кўпроқ ифода қилишлари учун янада кенгроқ шарт-шароитлар яратиши шубҳасиз бир ҳолдир.

Умуман, сайлов қонунчилигидаги ўзгаришлар демократик сайловлар институтини давлат органларини шакллантиришнинг муҳим воситаси сифатидаги ўрнини янада мустаҳкамлади, жамият аъзоларини манфаатлари ва иродасини сиёсий қарорларда ифода қилиш жараёнини таъминлаб бера олиш мақсадида ҳуқуқий асосларни янада такомиллаштиришга имконият яратди. Шунингдек, қонунчиликдаги бу ўзгаришлар фуқароларнинг демократик сайловлар воситасида олий ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятини назорат қилиш олишлари учун кенг имкониятлар яратди.

Мамлакатда сайловларнинг фуқаролик жамияти институти сифатида шаклланиши, уларнинг халқ томонидан эътироф этилиши, шунингдек, сайловлар жараёнига замонавий демократик тамойилларнинг жорий этилиши натижасида фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаолликлари, сиёсий жараёнлардаги иштироклари ошиб бормоқда.

Умуман олганда, мамлакатда демократик сайловларнинг ҳуқуқий асосларини демократик қадриятлар ва миллий анъаналар уйғунлиги асосида ривожланиши натижасида фуқаролик жамиятига хос бўлган ижтимоий-сиёсий муносабатлар шаклланди. Мамлакатда сайловларнинг адолат тамойиллари ва халқчиллик асосида ўтказилишига доир ислоҳотларнинг тобора чуқурлашиб бораётганини Ўзбекистон мамлакатининг янги стратегик мақсади фуқаролик жамияти қуриш эканлигини аниқлатади.

Мамлакат парламенти ва маҳаллий вакиллик органларини шакллантиришнинг асосий воситаси бўлган демократик

сайловлар тизими, бир томондан, ривожланган мамлакатлар тажрибаси асосида шаклланган демократик қадриятларни ўзида мужассамлаштириб борган бўлса, иккинчи томондан, Ўзбекистонда бир неча минг йиллардан буён яшаб келаётган адолат ва халқчиллик каби миллий қадриятларни ўзлаштириб борди.

Муҳими, мамлакатда ўтказилган сайловлар фуқаролик жамиятининг институти сифатида мамлакатдаги барча ижтимоий қатламлар ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифода қилади. Жамият аъзолари иродасининг сайловлар воситасида давлат сиёсатида ифодаланиши натижасида фуқаролик жамиятига хос бўлган ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг шаклланиши учун кенг шарт-шароитлар яратилди.

IV б о б

ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ИНСТИТУТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ЖАРАЁНЛАРИ

4.1. Нодавлат нотижорат ташкилотлар тизимининг ривожланиш жараёнлари

Нодавлат нотижорат ташкилотлар дастлаб жамиятни ўзини ўзи бошқариши асосида, яъни фуқаролик жамиятининг мустакил ижтимоий бирлик сифатида яшашини таъминлаш эҳтиёжлари ва манфаатлари асосида пайдо бўлди. XX асрга келиб нодавлат нотижорат ташкилотлар фуқаролик жамиятининг муҳим ва асосий институтларидан бирига айланди.

Фуқаролик жамиятининг илк шаклланиш даври нодавлат ташкилотларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқдир. Сиёсий тизимда демократик қадриятлар кенг ўринга эла бўлиб боргани сари муҳим ижтимоий муаммоларни ҳал этишда "учинчи сектор" деб аталувчи нодавлат нотижорат ташкилотлар муҳим ўрин тута бошлади. Ҳозирги даврда "учинчи сектор" тушунчаси дунёдаги барча мамлакатларда хайрия мақсадларида ташаббус кўрсатаётган ва кенг фаолият юритаётган нодавлат ташкилотларга (ННТ) нисбатан қўлланиши кенг тус олди (биринчи сектор — давлат, иккинчи сектор — тижорат сектори ёки шахсий сектор дейилади).

Ҳозирги даврда фуқаролик жамиятини шакллантириш, ҳуқуқий давлат қуриш вазифалари нодавлат нотижорат ташкилотларни янада ривожлантиришни тақозо этмоқда. Фуқаролик жамияти шароитларида фуқароларнинг турли-туман ўзаро муносабатлари ва ҳамкорлиги, уларнинг ихтиёрий равишда жамият бошқарувида иштирок этиши жараёнлари асосан нодавлат нотижорат ташкилотлар томонидан амалга оширилади. Давлат билан жамиятнинг бир-бирларидан бегоналашмаслиги ҳам нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолиятининг ривожланиши билан боғлиқдир.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида тасаввурга эла бўлиш учун, аввало, манфаатлар, шунингдек, ижтимо-

ий ва сиёсий манфаатлар тушунчаларига аниқлик кири-тишга эҳтиёж сезилади. Маълумки, манфаатлар — инди-видлар ва гуруҳларнинг ижтимоий ҳатти-ҳаракатларини бел-гиловчи сабаблардир. Ўз вақтида Томас Гоббс "ҳокимиятга интилиш, инсон ҳуқуқини ҳаракатга келтирувчи кучларнинг ўзаро душманлиги — шахсий манфаатларнинг мантиқий натижасидир"¹, деб кўрсатган эди.

Гегель эса: "инсон ўз эркинлигини ҳаётга татбиқ қили-ши лозим, бу унинг бош манфаатини ташкил қилади, унинг фаолияти шундан ташкил топади... Манфаат, "interest mea"², мен фақат ҳаракатдан, менинг ҳаракат қилиш ва манфа-атли бўлишимнинг субъектив иродаси шунга тенгки, мен ҳаракат қилаётганимда мен иштирак этишим лозим"³, — деб кўрсатган эди.

Маълумки, ривожланган мамлакатларда ҳукумат алоҳи-да олинган фуқароларга нисбатан улар аъзо бўлган ижти-моий гуруҳлар воситасида таъсир кўрсатади. Ижтимоий гу-руҳларни бирлашишга, ҳаракат қилишга ушловчи куч, бу уларнинг манфаатларидир. Манфаатлар алоҳида ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари сифатида шаклланган бўлса-да, бу гуруҳларнинг аъзолари фақат мазкур бир гуруҳнинг эмас, балки бир вақтнинг ўзида бошқа ижтимоий гуруҳларнинг ҳам аъзоси бўлиши мумкин.

Фуқароларнинг маълум бир ижтимоий гуруҳга мансуб-лигидан келиб чиқиб подавлат нотижорат ташкилотларга уюшиши натижасида манфаатлар уйғунлашуви рўй беради. Қайси индивиднинг қандай ижтимоий аҳамиятли гуруҳга аъзолиги, унинг манфаатларининг қай бири устувор ва бар-қарор аҳамиятга эга эканлигидан келиб чиқиб, у ўзининг муҳимроқ бўлган ижтимоий гуруҳ аъзолигига кўпроқ эъти-бор беради. Ана шундай аҳамиятли гуруҳлар таъсири ижти-моий тузулмалар иродасини ифодалайди.

Институцлашган ижтимоий гуруҳлар шаклини олган манфаатлар гуруҳлари турли мамлакатларда уларнинг тари-

хий тажриба ва анъаналаридан келиб чиқиб турлича ном-ларда аталади. Масалан, АҚШда манфаатлар гуруҳлари фуқа-ролик институтлари, волонтерлар ташкилотлари, умумий манфаатлар гуруҳлари, босим ўтказиш гуруҳлари, деб атал-са, Фарбда нодавлат нотижорат ташкилотлари, хайрия таш-килотлари, жамғармалар каби номлар билан аталади. Шу-нингдек, АҚШ ва Фарб социологиясида эса бу ташкилот-лар "манфаатлар гуруҳлари" номи билан кенг тарқалди. Ўзбе-кистонда эса мустақилликнинг илк давридан бошлаб бу таш-килотлар жамоат ташкилотлари, нодавлат нотижорат таш-килотлар, ижтимоий ташкилотлар, жамғармалар, уюшма-лар каби номлар билан кенг оммалашди.

Ривожланган мамлакатларда ишчилар, деҳқонлар, фер-мерлар, ишбилармонлар, турли касбларга доир уюшмалар, хотин-қизлар, ёшлар, фахрийлар, диний бирлашмалар каби юз минглаб жамоат ташкилотлари бўлиб, улар ўзларига аъзо бўлган индивидларнинг манфаатлари ва эҳтиёжларини қон-диришнинг ўзига хос зарурий фаолият кўрсатиш майдонига айланган. Ижтимоий фанларнинг сўнгги нагижаларига муво-фиқ, манфаатлар гуруҳлари, бу — унга аъзо бўлган киши-ларнинг манфаатларини бошқа гуруҳлар ва сиёсий институ-ларнинг ўзаро муносабатларида, шунингдек, ўз гуруҳи ичи-да ифода қилиш учун тузилган ихтиёрый ташкилотлардир.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар жамиятда мавжуд бўлган барча манфаатларни қамраб олиб, уларни ифодала-гандагина, улар ўз мақсадларини самарали бажарадилар. Жамиятда турлича, жумладан, иқтисодий, ижтимоий, сиё-сий, маънавий, миллий, мафкуравий, маданий, экологик, ҳудудий, минтақавий, диний ҳамда яна ўнлаб айрим соҳа-ларга доир манфаатлар мавжуддир. Манфаатлар гуруҳлари ана шу манфаатларнинг ифодачиси сифатида пайдо бўлади ва фаолият юритади. Манфаатларнинг гуруҳлар воситасида ифода этилиши сиёсий қарорлар қабул қилиш учун ёрдам беришдан ташқари, улар давлат ва ҳукумат органлари учун зарур бўлган ахборотлар ва бошқа маълумотларни етказиб бериб туриши мумкин⁴.

¹ Фромм Э. Бегство от свободы. Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1989. 16—17-бетлар.

² «Interest mea» — «мен учун муҳим», (лот.). Қаранг: Гегель Г.В.Ф. Философия права. — М.: Мысль, 1990. 499-бет.

³ Гегель Г.В.Ф. Философия права. — М.: Мысль, 1990. 418-бет.

⁴ Основы политической науки, часть II. — М.: МГУ, 1996. 7—8-бетлар.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар индивидларнинг ихтиёрий бирлашмаларидир. Улар сиёсий партиялардан фарқ қилиб, ҳокимиятни эгаллаш, лавозимларга номзодлар кўрсатиш билан шуғулланмайдилар. Лекин, улар ҳукумат ва бошқа сиёсий ташкилотларга таъсир қилиш учун ҳаракат қиладилар. Бу соҳадаги фаолият сиёсий ташкилотлар воситасиз бўлиши лозим. Манфаатлар гуруҳларининг ҳаракат усуллари давлат органларини ишонтириш, маслаҳат бериш, жамоатчилик фикрини шакллантириш, сиёсий арбобларга ижтимоий гуруҳларнинг эҳтиёжларини етказиш, ўз манфаатларини қондириш учун ташкилий тадбирлар ўтказиш билан чегараланади¹.

Нодавлат нотижорат ташкилотларнинг функциялари турлитумандир. Бироқ, уларнинг асосий функцияларидан бири — турли ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар манфаатларини артикуляция² қилишдир. Манфаатлар гуруҳлари индивидлардаги турли йўналишдаги қарашлар ва фикрларни бир тизимга келтиради, бирон-бир ташкилотнинг бир қолига солинган манфаатлар тизими асосида ташкилотнинг ҳаракат дастурининг шаклланишига ёрдам беради. Шунингдек, нодавлат нотижорат ташкилотлар кўйлаб айрим манфаатларни агрегация қилиш (мунозаралар ва муҳокамалар ёрдамида турли манфаатларни уйғунлаштириш ва улар ўртасида маълум бир муносабатлар тизимини ўрнатиш) фаолиятини ҳам олиб боради. Бу жараёнда энг асосий ва муҳим аҳамият касб этадиган, гуруҳ аъзоларининг кенг қатламлари қарашларини ифода эта оладиган манфаатлар танлаб олинади ва уларни амалда қондиришнинг зарурий чора-тадбирлари кўрилади.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар томонидан маълум бир ижтимоий гуруҳнинг турли манфаатлари бир тизимга солиниб, уларнинг кенг жамоатчиликнинг хоҳиш-иродаси сифатида давлат ва ҳукумат органларига етказилиши — сиёсий қарорлар қабул қилиш учун муҳим аҳамиятга эгадир. Қолаверса, бунда кўйлаб манфаатлар гуруҳлари ва ижти-

¹ Ористейн Н. Демократик жамиятда қонун чиқарувчи ҳокимият ўрни. — Озодлик рисоласи. — Вена: АҚШ информация агентлиги, 1994. 8—9-бетлар.

² Артикуляция (лот.) — кншиларнинг бир-бирига ўхшаш манфаатларини гуруҳ ёки ижтимоий қатлам миқёсида бирлаштириш.

мой қатламлар ўртасида ўзаро келишув ва мувофиқлашув рўй беради.

Манфаатлар гуруҳларининг яна бир функцияси — манфаатларни интеграция қилишдир (бир бутунликка бирлаштиришдир). Бу — айрим ижтимоий гуруҳлар ташқарисида ўз аъзолари манфаатлари асосида фаолият кўрсатаётган турли ижтимоий гуруҳлар билан бошқа бир гуруҳ манфаатларини яқинлаштириш демакдир. Ана шу жараёнда турли гуруҳлар ўртасида битимлар тузилиб, ижтимоий келишувлар ва муросасозликлар мустаҳкамланиб боради¹.

Ҳозирги даврда АҚШда тадбиркорлар доираси манфаатларини ифода этувчи манфаатлар гуруҳлари Мустақил Бизнес Миллий федерациясига бирлашганлар. ГФРда эса Немис касба уюшмаси федерал бирлашмаси, Немис иш берувчилари уюшмаси федерал бирлашмаси, Германия санокчилари федерал бирлашмаси, Солиқ тўловчилар уюшмаси, Демократик олимлар уюшмаси, Немис спорт уюшмаси каби бир қанча манфаатлар гуруҳлари фаолият кўрсатади. Худудий, минтақавий ва федерал даражаларда ҳам ҳунармандлар, талабалар, врачлар, маданият арбоблари, турли истеъмолчилар уюшмалари ва ташкилотлари фаолият кўрсатади. ГФРда 4 — 5 минг афрофида ана шундай бирлашмалар фаолият юритмоқда.

Бошқа ривожланган мамлакатларда ҳам манфаатлар гуруҳлари жамиятнинг асосий қисмини ташкил этади. АҚШда 1 миллиондан кўпроқ нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолият юритадилар. Уларда мамлакат аҳолисининг 7,8 %и хизмат қилади. Дунёнинг бошқа ривожланган мамлакатлари ҳукуматлари ҳам муҳим иқтисодий, ижтимоий, экологик ва бошқа долзарб муаммоларни ҳал этишда жамоат тузилмаларига, биринчи навбатда нодавлат нотижорат ташкилотларига таянадилар. Ривожланган 22 та мамлакатда иш билан банд аҳолининг 4,9 фоизи бевосита нодавлат соҳада меҳнат қиладилар. Бу кўрсаткич Нидерландияда 12,4, Ирландияда 11,5, Бельгияда 10,5, Исроилда 9,2, Австралияда 7,2, Буёк Британияда 6,2 фоизга тенгдир².

¹ Хейвуд Э. Политология. Учебник. Пер. с англ. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. 344—355-бетлар.

² Анхайер Х. Гражданское общество и «третий сектор». — Deutschesheft. №5, 2000. 22—23-бетлар.

Ҳозирги давр сиёсатшунослари ва социологлари А. Токвиль қолдирган меросдан келиб чиқиб, АҚШ ва Европадаги сиёсий ташкилотлар табиатидаги фарқланишларни кўрсатар эканлар, кўплаб мамлакатларнинг фуқаролари ихтиёрий ташкилотлар фаолиятига турлича тарзда жалб қилинишига эътибор қаратмоқдалар.

Италиялик сиёсатшунос олим К. Рэнсининг ёзишича, Италияда жамоат ташкилотлари тез ўсиб боришига қарамасдан, улар сонининг ўсиши жиҳатдан бошқа мамлакатларга нисбатан орқаша қолмоқда. Мунгазам ўтказиб туриладиган социологик тадқиқотларга биноан, 18 ёшдан 74 ёшгача бўлган Италия аҳолисининг фақат 12 фоизи ихтиёрий нодавлат ногаҳон ташкилотларда иштирок этишди. АҚШда эса бу кўрсаткич 20 фоиз атрофидадир (агар АҚШда сайловлар кампанияси бошланса, бу кўрсаткич икки марта кўпаяди). Италияда келтирилган ана шу 12 фоиз иштирокчиларнинг фақат учдан икки қисмигина "учинчи сектор"да фаол қатнашади. Иштирокчиларнинг қолган учдан бир қисми эса нодавлат ногаҳон ташкилотларда фақат номигагина қатнашади. Ундан ташқари, Италияда хайрия ёрдамлари уюштириш ҳам нисбатан паст даражада бўлиб, ўртача 46 фоиз Италия аҳолиси хайрия эҳтиёжларига нул билан кўмаклашадилар. Бу каби кўрсаткич АҚШда 55, Буюк Британияда эса 65 фоизга тенгдир¹.

Собиқ тоталитар тузумдан халос бўлган Польшада ҳам кейинги ўн йилликда нодавлат ногаҳон ташкилотлар тезлик билан ривожланиб бормоқда: "Klon/Jawor" ахборот марказининг маълумотига кўра, уюшма ва жамғармалар 18,5 мингдан 48 мингга кўпайди. Мамлакат бўйича ҳар 10 минг аҳолига 6,14 та нодавлат ногаҳон ташкилоти тўғри келди².

Бугунги кунда 5 мингдан ортиқ халқаро ННТлар бирон-бир маълум мамлакатда рўйхатдан ўтганлигига қарамай, уларнинг аксарияти доимий равишда бошқа мамла-

¹ Рэнси К. Демократия в действии: социальное участие и «третий сектор» в Италии. // Гражданское общество и право. — М.: РАГС. Реф. бюлл., №1(47), 2003, 88—92-бетлар.

² Курчевски Й., Курчевски Я. Гражданское общество в Польше. // Гражданское общество и право. — М.: РАГС. Реф. бюлл., №1(47), 2003, 24—25-бетлар.

катларда ўз фаолиятларини амалга оширмоқдалар. Турлича омилларни ўзаро мувофиқ келиши натижасида ҳамда "совуқ уруш"дан кейинги сиёсий чеклашларнинг тугатилиши, янги коммуникациявий ва ахборот технологиялари, паст транспорт харажатлари ва демократиянинг кенг тарқалиши оқибатида ННТларнинг ўз таъсирини кенгайтиришлари ва давлатлараро иттифоқлар, бирлашмалар ва коалициялар тузишлари учун қулай шарт-шароитлар шаклланди.

Ҳозирги даврда ривожланган мамлакатларда нодавлат ногаҳон ташкилотларни ҳар томонлама такомиллаштириш натижасида кучли фуқаролик жамияти қуришга эришилди. Ўз ўрнида, бу жамият фуқаролар ҳуқуқ ва манфаатларидаги ҳимоя қилиш ҳамда аҳоли ижтимоий-сиёсий фаолигини ошириш ва уларнинг сиёсий қарорлар қабул қилишда фаол иштирок этишини таъминлашда муҳим омил бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 34-моддасидаги "Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касба уюшмалари, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар"¹ каби фуқароларнинг жамият институтларида иштирок этишини таъминлаб берадиган ҳуқуқий асосларнинг эътироф этилиши республикада жамият тараққиёти инсоният ҳаётининг бир неча асрлар мобайнидаги тажрибалари ва синовларидан муваффақиятли ўтган эркинлик жамияти — фуқаролик жамияти сари интилаётганлигини аниқлатади.

Ҳозирги даврда Ўзбекистондаги нодавлат ногаҳон ташкилотлар ва сиёсий партиялар фаолияти 1991 й. 14 февралда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг "Жамоат бирлашмалари тўғрисида"ги Қонуни (1997 й. апрелда қўшимча ва ўзгартиришлар киритилган), Ўзбекистон Республикасининг "Касба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида"ги Қонуни (1992 й. июль), Ўзбекистон Республикасининг "Сиёсий партиялар тўғрисида"ги Қонуни (1996 й. декабрь), Ўзбекистон Республикаси-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 9-бет.

нинг "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида" янги таҳрирдаги Қонуни (1998 й. май), Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида" янги таҳрирдаги Қонуни (1999 й. апрель), Ўзбекистон Республикасининг "Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида"ги Қонуни (1999 йил апрель) каби қонунлар воситасида мувофиқлашади.

Ўзбекистонда нодавлат ташкилотларга доир қонунчилик ривожланган мамлакатлар тажрибаси, халқаро ҳуқуқий меъёрлар ва миллий аъёнлар асосида шакллантирилган бўлиб, у ўзида демократик принциплар ва қадриятларни мужассамлаштиради. Мамлакатда давлат бош ислохотчи сифатида нодавлат ташкилотларнинг қонунчилик асосларини ҳар томонлама ривожлантиришга муҳим аҳамият бермоқда. Парламентда нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштиришга доир юзлаб қонунлар ва бошқа ҳуқуқий меъёрлар қабул қилинган бўлиб, уларнинг ичида Ўзбекистон Республикасининг "Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида"ги Қонуни (1999 йил 14 апрель) нодавлат нотижорат ташкилотларнинг серқирра фаолиятини ҳар томонлама мувофиқлаштириш ва ҳуқуқий жиҳатлардан таъминлашга қаратилди.

Қонуннинг 1-моддасида нодавлат нотижорат ташкилоти тузишнинг умумий мақсади ижтимоий фойдали манфаатларнинг қондирилиши эканлиги эътироф этилиб, бу билан нодавлат ташкилоти ўз фаолиятида халқчиллик принцинга амал қилиши шарт эканлиги белгилаб қўйилди¹.

Мазкур Қонуннинг 2-моддасида "Нодавлат нотижорат ташкилоти тушунчаси"нинг таърифи демократик қадриятлар асосида талқин қилинади: "Нодавлат нотижорат ташкилоти -- жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этилган, даромад (фойда) олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайдиган ўзини ўзи бошқариш ташкилотидир.

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни. // «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига шарҳлар. — Т.: Адолат, 2001. 15-бет.

Нодавлат нотижорат ташкилоти жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, бошқа демократик қадриятларни ҳимоя қилиш, ижтимоий, маданий ва маърифий мақсадларга эришиш, маънавий ва бошқа номоддий эҳтиёжларни қондириш, хайрия фаолиятини амалга ошириш учун ҳамда бошқа ижтимоий фойдали мақсадларда тузилади"¹.

Ушбу қонунда нодавлат нотижорат ташкилотлар билан давлатнинг ҳамкорлиги шундай ўз ифодасини топганки, давлат органи, яъни парламент қонун қабул қилади, бу қонунга биноан "учинчи сектор" аъзолари ва жамият манфаатлари учун хизмат қилади. Қонунда қайд этилган ижтимоий фойдали мақсад тушунчаси нодавлат ташкилотлар фаолиятини аҳолининг ночор қатламларини ижтимоий ҳимоя қилишга йўналтиради. Давлат органларининг муҳим функцияларидан бири аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш эканлигини эътиборга олсак, бу соҳада давлат органлари билан нодавлат ташкилотларнинг ўзаро ҳамкорлиги учун ҳуқуқий асосларнинг яратилганлиги намоён бўлади.

"Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида"ги қонунга биноан нодавлат нотижорат ташкилотларининг мақсадлари қуйидаги йўналишлардаги фаолиятлар бўйича амалга оширилади:

— биринчидан, кенг маънодаги маданий мақсадларга эришиш кўзлаб тузилган. Бунда маориф, илм-фан, маданият соҳаларида фаолият олиб борилади;

— иккинчидан, мамлакат аҳолисининг сиҳат-саломатлигини таъминлашни кўзлаб фаолият юритиш (спорт ва жисмоний тарбия билан шугулланувчи, турли хил хасталикларнинг олдини олиш ва уларни даволашнинг илғор тажриба ҳамда усулларини тарғиб этувчи ташкилотлар);

— учинчидан, турлича фаолият йўналишидаги ҳуқуқни муҳофазаловчи ташкилотлар (масалан, истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялаш жамияти);

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни. // «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига шарҳлар. — Т.: Адолат, 2001. 14-бет.

-- тўғривчида, фуқароларнинг маънавий ва бошқа хилдаги номоддий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган ташкилотлар (носиёсий уюшмалар, ижтимоий жамғармалар ва бошқалар);

— бешинчидан, хайр-эҳсон ишлари билан шуғулланувчи ташкилотлар¹.

Ўзбекистонда нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ўзаро муносабатлари ва ҳамкорлиги ушбу Қонуннинг 4-моддасида қуйидагича таърифланади: "Давлат нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради. Нодавлат нотижорат ташкилотларининг алоҳида ижтимоий фойдали дастурларига давлат кўмак кўрсатиши мумкин.

Қонуннинг мазкур 4-моддаси нодавлат нотижорат ташкилотларнинг давлат органлари билан ўзаро муносабати асосларини белгилаб беради. Давлат, бир томондан, қонуний асосда нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини мустаҳкамлайди, иккинчи томондан, нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиш масъулиятини ўз зиммасига олади.

Давлат нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқи ва қонуний манфаатлари амалга ошишини кафолатловчи шарт-шароитлар яратади, барча давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг зиммасига қонун талабларини сўзсиз ижро этиш вазифасини юклайди, зарур ҳолатларда нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳар хил тажовузлардан ҳимоялайди. Нодавлат нотижорат ташкилотлари ўз ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя этилишини мавжуд барча ҳуқуқий усуллар билан муҳофазалашга ҳақлидир.

Шунингдек, қонуннинг 4-моддасига мувофиқ нодавлат нотижорат ташкилотлари ўзларининг молниявий манбаини

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни. // «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига шарҳлар. — Т.: Адолат, 2001. 16-бет.

шакллантириш, ички тизилма ва асосий фаолият йўналишларини ўз ихтиёри билан ўзи белгилаш масалаларида тўла мустақилдир¹.

Шу билан бирга, ривожланган мамлакатлар ва халқаро ҳуқуқ меъёрлари ва миллий қонунчиликдан келиб чиқиб давлат қуйидаги йўналишларда нодавлат нотижорат ташкилотларининг фаолиятини назорат этиш ҳуқуқига эгадир:

— нодавлат нотижорат ташкилотларининг фаолиятлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонуни доирасида амалга ошириш лозимлиги давлат томонидан назорат этилади (Қонуннинг 34-моддасига мувофиқ)²;

— нодавлат нотижорат ташкилотларини рўйхатга олган давлат органи мазкур ташкилотлар фаолиятлари йўналишлари улар низоми доирасида бўлишини назорат этади (Қонуннинг 21-моддасига мувофиқ)³;

— нодавлат нотижорат ташкилотлари анжуманлари ва ташбирлариди давлат органлари вакили иштирок этиши мумкин;

— нодавлат нотижорат ташкилотлари статистика ва солиқ органларига ўз вақтида ҳамда тегишли тарзда ҳисобот беришларини назорат қилади (Қонуннинг 33-моддасига мувофиқ)⁴.

— нодавлат нотижорат ташкилотлари, ўз навбатида, давлат органлари ва мансабдор шахсларининг ишига аралашмайди⁵, яъни, улар давлат органларининг иши устидан назорат ўрнатиш, ҳисобот талаб этиш, молниявий назорат ўрнатишга ҳақли эмас.

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни. // «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига шарҳлар. — Т.: Адолат, 2001. 22–23-бетлар.

² Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни. // «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига шарҳлар. — Т.: Адолат, 2001. 129–130-бетлар.

³ Уша жойда. 90-бет.

⁴ Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни. // «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига шарҳлар. — Т.: Адолат, 2001. 126-бет.

⁵ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 12-бет.

Лекин, бизнингча, ҳозирги ижтимоий-сиёсий ҳаёт шуни кўрсатмоқдаки, бу қоидага ўзгартишлар киритишга эҳтиёж сезилмоқда. Чунки, бу қоида нодавлат нотижорат ташкилотларининг давлат органлари устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишни қийинлаштирмоқда. Шунинг учун ҳам бу қоида "нодавлат нотижорат ташкилотлари, ўз навбатида, жамоатчилик назоратини амалга оширишдан бошқа мақсадларда давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ишига аралашмайди", деган тахрирда берилса, бу соҳадаги муаммоларга барҳам берилиши мумкин.

"Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида"ги Қонуннинг 7-моддаси давлат органлари билан нодавлат ташкилотлар ўзаро муносабатлари ва ҳамкорлиги фаолиятини ҳуқуқий жиҳатлардан мувофиқлаштиради. Бу модда шундай талқин этилади:

"Нодавлат нотижорат ташкилоти қуйидаги ҳуқуқларга эга:

— ўз аъзолари ва қатнашчиларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ифодалаш ҳамда ҳимоя қилиш;

— ижтимоий ҳаётнинг турли масалаларига доир ташаббуслар билан чиқиш, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига таклифлар киритиш;

— давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг қарорларини ишлаб чиқишда қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда иштирок этиш"¹.

Шунингдек, нодавлат ташкилотлар тизимини янада мустаҳкамлаш, мазкур ташкилотларнинг жамиятдаги барча ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар манфаатларини ифода этиш мақсадларида 2003 йил 29 августда Олий Мажлис томонидан Ўзбекистон Республикасининг "Жамоат жамғармалари тўғрисида"ги қонуни қабул қилинди. Унинг 3-моддасига биноан жамоат жамғармаси деб, юридик ва (ёки) жисмоний шахслар томонидан ихтиёрий мулкий бадаллар асосида

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни. // «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига шарҳлар. — Т.: Алоқат, 2001. 28—29-бетлар.

тузилган, ўзининг аъзоларига эга бўлмаган, хайрия, ижтимоий, маданий, таълим ёки бошқа ижтимоий фойдали мақсадларни кўзда тутиган нодавлат нотижорат ташкилотга айтилади. Шунингдек, вилоятлар, шаҳарлар ва туманларда ҳам маҳаллий жамоат жамғармалари тузиш мумкин¹.

Мамлакатда нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолиятининг фуқаролик жамияти институти даражасида бўлишининг ҳуқуқий асосларини ривожлантириш мақсадларида 2005 йилнинг бошидан Ўзбекистон Республикасининг "Нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида"ги қонунининг лойиҳасини тайёрлаш жараёنлари бошланди. Бу қонун лойиҳасини ишлаб чиқишда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатларидан ташқари юзлаб нодавлат ташкилотлари ўз таклифлари, тавсиялари, турли тўлдиришлар ва қўшимчалари билан иштирок этмоқдалар. Мазкур қонун лойиҳасида нодавлат ташкилотларни қўллаб-қувватлаш ва уларнинг эркин ҳамда мустақил фаолиятларининг мавжуд қонунийлик ва давлат органлари томонидан кафолатларининг асосий мақсад қилиб олинди.

Мамлакатда нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқий асослари мустақиллик йилларида узлуksиз равишда ривожланиб борди. Ўзбекистонда фуқаролик жамиятига хос бўлган демократик сиёсий тизимнинг ўзига хос хусусиятларини ва ривожлантириш масалалари, унинг демократик тамойиллари Президент И.А. Каримовнинг биринчи қақриқ Олий Мажлисининг VI (1996 йил август) ва XIV сессиялари (1999 йил апрель), иккинчи қақриқ Олий Мажлисининг I (2000 йил январь), VIII (2002 йил апрель) ва IX (2002 йил август) сессияларидаги маърузаларида назарий ва концептуал жиҳатлардан ҳар томонлама асослаб берилди.

Мамлакатда нодавлат нотижорат ташкилотлар мустақиллигини таъминлаш, шунингдек, уларнинг фуқаролик жамиятининг муҳим институтига айланишини таъминлаш мақ-

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Жамоат жамғармалари тўғрисида»ги Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, №9-10 (1329—1330). 2003. 89—90-бетлар.

садида давлатнинг "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" концептуал сиёсий дастури қабул қилинди ва у мамлакатда жамиятнинг ривожлантиришнинг асосий тамойилига айланди. Жамият сиёсий тизимини янада эркинлаштириш масалалари мазкур сиёсий дастур қабул қилинганидан кейин янада долзарб аҳамият касб эта бошлади.

Мамлакатда фуқаролик жамиятининг асоси бўлган демократик институтларни шакллантириш ва ривожлантириш жараёنларига доир ислохотлар ҳам тобора чуқурлашиб бормоқда. 2005 йилга келиб республикада 402 та республика аҳамиятига молик нодавлат жамоат бирлашмалари фаолият кўрсата бошлади. Улардан 81 таси халқаро ташкилотлар мақомига эгадир. Нодавлат ташкилотларнинг 48 таси жамғарма, 78 таси жамият, 5 таси сиёсий партия, 42 таси федерация, 16 таси касаба уюшмалари, 2 таси ҳаракат, 20 таси марказ, 48 таси ассоциация, 20 таси уюшма, 5 таси кўмита, яна 37 таси турли номларда расмий рўйхатдан ўтганлар. Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятларда давлат рўйхатига олинган 1957 та, шунингдек, ҳисоб рўйхатига олинган 2911 та, ҳаммаси бўлиб 4868 та маҳаллий аҳамиятга эга бўлган жамоат бирлашмалари фаолият кўрсатмоқда¹.

Мамлакатда миллий мустақилликнинг дастлабки даврларида Ўзбекистон "Маҳалла" хайрия жамғармаси ташкил топди. Ўтган давр ичида "Соғлом авлод учун" халқаро похукумат хайрия жамғармаси, "Экосан" халқаро экология ва саломатлик жамғармаси, Марказий Осиё халқлари маданияти Ассамблеяси, Халқаро Амир Темур жамғармаси, Халқаро Имом Бухорий жамғармаси, "Олтин мерос" жамғармаси, республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилиги маркази, "Халқ бирлиги" ҳаракати, Ўзбекистон фахрийларини қўллаб-қувватлаш "Нуроний" жамғармаси, "Қамолот" ёшлар ижтимоий ҳаракати, "Ижтимоий фикр" жамоатчилиги фикрини ўрганиш маркази, Товар ишлаб чиқарувчилар ва тад-

¹ Ўзбекистон Республикаси Адливи вазирлиги жорий архиви. Давлат рўйхатидан ва ҳисоб рўйхатидан ўтган ҳамда фаолият кўрсатётган нодавлат ноижорат ташкилотлар умумий жалвали (2005 й. 12 майдаги ҳолати). 2—3-бетлар.

биркорлар Палатаси, Миллий матбуот маркази, Байналмилал маданий марказ, республика "Истеъод" жамғармаси каби нодавлат ташкилотлар тузилди. Ўзбекистон Хотин-қизлар кўмитаси эса демократик принциплар асосида бутунлай қайтадан ташкил этилди. Шу билан бирга, Ўзбекистон "Тадбиркор аёл", Ўзбекистон Болалар жамғармаси, "Аёл ва саломатлик", "Меҳр", "Аёллар ресурс маркази", "Аёл ва жамият" институти каби хотин-қизлар муаммоларини ҳал этишга қаратилган ва улар манфаатларини ифодалайдиган нодавлат ташкилотлар фаолият юритмоқда.

Ўзбекистонда нодавлат ноижорат ташкилотларини фуқаролик жамияти институти сифатида ривожлантиришда 2005 йилнинг 10 июнида "Ўзбекистон нодавлат ноижорат ташкилотлари миллий Ассоциацияси"нинг ташкил топиши муҳим аҳамият касб этди. Унинг асосий мақсадлари сифатида куйидаги фаолият йўналишлари белгиланди:

— ихтиёрий равишда аъзо бўлган нодавлат ноижорат ташкилотларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларнинг жамият ҳаётини янада эркинлаштириш ва демократлаштириш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилиш, демократик кадрларни мустаҳкамлашдаги иштирокчини, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий-маданий ҳаётдаги фаолигини, ҳуқуқий давлат асосларини мустаҳкамлаш ва инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишдаги ўрнини янада кенгайтириш;

— давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари билан мувозанатда ўзаро ва икки томонлама манфаатли музокаралар орқали жамиятнинг турли ижтимоий қатламлари манфаатларини ифода этишда нодавлат ноижорат ташкилотларнинг иштирокчини таъминлаш¹.

Ҳозирги даврга келиб "Ўзбекистон нодавлат ноижорат ташкилотлари миллий Ассоциацияси"га 370 дан ортиқ турли республика миқёсидаги ва вилоятларда фаолият юритаётган нодавлат ноижорат ташкилотлар аъзо бўлиб кирдилар.

Мамлакатда мустақил, барқарор, аҳолининг турли қатламлари қўллаб-қувватлайдиган фуқаролик жамияти инсти-

¹ Ўзбекистон нодавлат ноижорат ташкилотларини қўллаб-қувватлаш фонди устави. — Т.: 2005. 3—4-бетлар.

тугларини шакллантиришга, ижтимоий аҳамиятли муаммоларни ҳал этишдаги, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий ва иш фаоллигини оширишдаги ролини кучайтириш мақсадларида 2005 йил 26 июлда "Ўзбекистон нодавлат нотижорат ташкилотларини қўллаб-қувватлаш фонди" ташкил топди. Унинг асосий вазифалари сифатида куйидагилар белгиланди:

— зарур моддий воситалар ва молиявий маблағларни йиғиш, жумладан фуқаролик жамияти институтларининг, энг аввало, аҳоли қўллаб-қувватлайдиган, мустақил республика фуқароларининг у ёки бу манфаатларини қондириш ва ҳимоя қилиш бўйича уларнинг олдида турган вазифаларни мустақил ҳал этувчи нодавлат нотижорат ташкилотларининг ривожланишини рағбатлантириш учун мўлжалланган маҳаллий, чет эл, халқаро ташкилотлар ва молиявий институтларнинг грантларини жалб этиш;

— энг муҳим гуманитар, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа ижтимоий аҳамиятли муаммоларни ҳал этишдаги фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишга, фуқаролик жамиятининг институтларини ривожлантиришга қаратилган нодавлат нотижорат ташкилотлар лойиҳалари ва дастурларини молиялаш¹.

Шунингдек, Ўзбекистонда БМТнинг Ривожланиш Дастурлари асосида ўнлаб хорижий нодавлат ташкилотлар ўз ваколатхоналари ва бошқа вакиллик идораларини ташкил этди. Жумладан, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти ваколатхонаси, БМТнинг Болалар жамғармаси (ЮНИСЕФ) ваколатхонаси, Халқаро ривожланиш бўйича АҚШ агентлиги ваколатхонаси, "Британия Кенгаши" ("British Council"), Конрад Аденауэр жамғармасининг Марказий Осиё ва Қозоғистон мамлакатлари бўйича ваколатхонаси, Фридрих Эберт жамғармаси ваколатхонаси, Халқаро таълим бўйича Америка Кенгаши ("ACCELS"), Марказий Осиёга беғараз ёрдам ташкилоти ("SAFE"), Германия Агроакция ташкилоти, ЮНЕСКО ваколатхонаси, "Глобал Инволмент" номли таълимга доир ташкилот, Осиё маданияти ва ривожланиш институти, АҚШнинг "Меҳр-мурувват корпуси" ва экологияга оид "КОФУ-ТИС" ташкилоти, фуқаролик жамияти куришга кўмакла-

¹ Ўзбекистон нодавлат нотижорат ташкилотларини қўллаб-қувватлаш фонди устави. — Т.: 2005. 3—4-бетлар.

шувчи "Кросслинк Девелопмент Интернэшнл" халқаро ташкилоти, Халқаро ривожланиш ассоциацияси, Буюк Британиянинг "Ривожланиш учун ҳамкорлик" ташкилоти, АҚШнинг Халқаро тадқиқотлар ва ўзаро алмашишлар кенгаши (IREX), Евроосиё жамғармаси, Германиянинг "Гёте институти", Франциянинг "Альянс Франсе" ташкилоти, Халқаро ҳамкорлик бўйича Корейс агентлиги, Ривожланиш ва ҳамкорлик бўйича Туркия агентлиги, Халқаро ҳамкорлик бўйича Япония агентлиги каби юздан ортиқ хорижий мамлакатлар нодавлат ташкилотлари ваколатхоналари ва филиаллари турли соҳаларда кенг фаолият юритмоқда¹.

Мамлакатда XXI аср бошларида "Кучли давлатдан — кучли жамият сари" концептуал сиёсий дастурни амалга ошириш мақсадларидан келиб чиқиб, марказий давлат органларининг айрим ваколатларини маҳаллий давлат ҳокимияти, ўзини ўзи бошқариш органлари ва нодавлат нотижорат ташкилотларга босқичма-босқич бериб бориш асосида жамият курилишини эркинлаштириш жараёналари бошланди. Бу соҳада куйидаги йўналишларда ислохотлар босқичма-босқич равишда амалга оширилмоқда:

— биринчидан, жамият аъзоларининг ошги, иродаси, маданияти, маънавияти ва билими юксак даражада бўлишига эришиш, уларнинг ҳуқуқий ошги ва ҳуқуқий маданиятига алоҳида эътибор бериш;

— иккинчидан, жамият аъзоларининг манфаатлари уйғунлашуви жараёналарини шакллантириш, жамият манфаатларининг шахсий манфаатлар билан муштарақлигига эришиш;

— учинчидан, жамиятнинг такомиллашуви ва янгиланиши учун кучли ва реал сиёсий, иқтисодий, маданий имкониятларни шакллантириш;

— тўртинчидан, жамият аъзолари ва тузилмалари ўртасидаги ҳамкорлик асосида жамиятнинг умумий манфаатларини уйғунлаштириш;

— бешинчидан, жамиятдаги муносабатларни тартибга содувчи ҳуқуқий қондалар таъсирини кучайтириш, уларга ошги равишда бўйсуниш амалиётини вужудга келтириш;

¹ Профилни организований оказывающих содействие Республике Узбекистан. Сборник. — Т.: 2004. 10—46-бетлар.

— олтинчидан, сиёсий ҳокимиятнинг ўз вазифаларини тўлиқ бажаришига кенгроқ ва қулайроқ имкониятлар яратиш, сиёсий ҳокимиятга нисбатан жамият аъзолари ишончини кучайтириш, унинг аҳоли томонидан кенг ва фаол қўллаб-қувватланишига эришиш каби йўналишларни ўз ичига олади.

Ҳозирги ислохотларни янада чуқурлаштириш даврида "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" тамойилини ҳаётга татбиқ этиш жараёнларидаги муаммолардан бири, бу — турли ижтимоий қатламлар шаклланишининг секин кечиниши натижасида уларнинг турли манфаатлари нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолиятида ифодаланиши қийин кечмоқда. Чунки, "учинчи сектор" ташкилотлари у ёки бу ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар манфаатларини ифодалай олиш қобилиятига эга бўлгандагина фуқаролар улар фаолиятида иштирок этишга мойил бўладилар. Акс ҳолда эса фуқаролар нодавлат нотижорат ташкилотларига бефарқлик билан қарайдилар.

Мамлакатдаги нодавлат нотижорат ташкилотларининг аксарият қисми ҳали ўзлари таянадиган ижтимоий қатламларни аниқлаштириб олмаганликлари ёки ўзларини бирон-бир ижтимоий қатлам манфаатларини ифодаловчи ташкилот даражасига еткази олмаганликлари учун ҳам улар фаолиятига фуқароларни жалб этиш муаммолари ўз ечимини топганича йўқ. Айниқса, ҳали ҳам аксарият жамоат бирланмалари ва нодавлат ташкилотларнинг раҳбарлари ва фаолларининг эски бюрократик номенклатура тизимида орттирган руҳияти ва иш услубларидаги тажрибалари, худди давлат органларига хос раҳбарлик каби фаолияти ҳамон сақланиб қолаётганлиги ачинарли ҳолдир. Уларнинг баъзилари эса ҳали ҳам давлат ҳокимияти органларини ўзларининг бевосита раҳбарлари — назоратчилари деб билмоқдалар.

Кучли жамият қуриш эҳтиёжлари касаба уюшмаларини демократик тамойиллар асосида ислоҳ этиш заруриятини ҳаёт кун тартибига қўймоқда. Агар ривожланган демократик мамлакатлар тажрибасига эътибор берилса, уларда барча меҳнат билан банд ишчи, хизматчи ва ходимларнинг 12 — 40 фонзи касаба уюшмалари аъзоси бўлгани ҳолда, мамлакатдаги касаба уюшмаларни меҳнат жамоаларидаги ишчи, хизматчи ва ходимларнинг барчасини расмий равишда ўзларининг аъзолари, деб билладилар.

Шунингдек, ҳозирги мавжуд ҳолатда мамлакатдаги тармоқлар касаба уюшмаларининг мустақиллиги ва эркин фаолият юритиш муаммоси ҳанузгача сақланиб қолмоқда. Хорижий тажрибадан маълумки, у ёки бу касбларга доир тармоқлар касаба уюшмалари деярли мустақил ташкилот сифатида фаолият юритадилар. Уларни расман бирлаштириб турувчи конфедерация, иттифоқ ёки федерациялар фақат ҳукумат билан мулоқотлар олиб бориш ваколатлари ва касаба уюшмаларининг ташқи алоқаларини йўлга қўйиш фаолияти билан чекланиб, тармоқлар касаба уюшмалари ички фаолиятига аралашмайдилар. Бунинг сабаби шундаки, агар тармоқлар касаба уюшмаларининг мустақил фаолият юритиш қобилияти чекланса, улар ўз аъзоларининг ижтимоий манфаатларини ҳимоя қила олиш қобилиятини йўқотадилар.

Демократик принциплардан келиб чиқиб, меҳнат жамоаларидаги бошланғич касаба уюшмаларининг ташкилий ва ижтимоий ҳимояга тааллуқли фаолиятини юксалтириш, ижтимоий шерикчиликда ҳам уларнинг ҳал қилувчилик ролини кўтариш, мустақил ташкилот сифатидаги мақомини таъминлаш, шунингдек, тармоқлар касаба уюшмалари атрофига жипселаштириш фуқаролик жамиятини ривожлантириш йўналишларидан биридир.

Мамлакатда фуқаролик жамияти қуришдаги яна бир муҳим муаммолардан бири, бу — фуқаролар сиёсий маданияти ва ҳуқуқий маданиятлари демократик асосларда шаклланишига эришишдир. Шунингдек, фуқароларнинг ижтимоийлашув жараёнларини амалга оширишда нодавлат ташкилотларнинг ўрнини ошириш ҳам ҳозирги даврнинг долзарб вазифаларидан биридир.

"Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" тамойилини ижтимоий-сиёсий ҳаётга қўллаш воситасида сиёсий ҳокимият органларининг маҳаллий тизимини мустаҳкамлаш, уларга марказий ҳокимият ваколатларини бир қисмини бериб бориш асосида номарказлаштириш ислохотларини ўтказиш, ижрону ҳокимият тизимларини вакиллик органлари ва нодавлат ташкилотлар томонидан кучли назорат этиш механизми ва ҳуқуқий асосларини яратишга доир ислохотларни амалга ошириш фуқаролик жамияти қуришнинг шарт-шароитларини яратиш йўлидаги илк қадамлардир.

Хулоса қилиб айтганда, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда давлатнинг бош ислохотчилик фаолияти натижасида нодавлат нотижорат ташкилотларнинг демократик таъминлаш асосидаги ҳуқуқий асослари шаклланди. Қисқа давр ичида мамлакатда фуқаролик жамияти қуришнинг пойдевори — конституциявий ва ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилди. Ислохотлар натижасида мамлакатда нодавлат нотижорат ташкилотлар тизими шаклланди. Муҳими, "учинчи сектор" билан давлат ҳамкорлиги натижасида мамлакатда нодавлат нотижорат ташкилотларнинг мустақил фаолият юритиши, давлат ва жамият ишларини бошқариши учун кенг имкониятлар яратилди.

XXI аср бошларига келиб Ўзбекистон давлати ва халқи илғор ривожланган мамлакатларда фуқароларга эркинлик бағишлаган, шахснинг эркин камол топиши учун барча шарт-шароитларни яратган, жамиятнинг ҳамма жабҳаларини демократиялаштиришга қобил бўлган, ўзида халқчил миллий мерос ва анъаналарни ифодалаган фуқаролик жамияти барпо этиш йўлидаги ислохотларнинг янги босқичини чуқурлаштиришга киришди.

4.2. Ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини эркинлаштиришга доир ислохотлар

Ўзини ўзи бошқариш органлари бир неча асрлар илгари давлатнинг қуйи маҳаллий бошқарув функцияларини баъжарувчи сиёсий ташкилот сифатида шаклланган бўлса, улар XX асрга келиб фуқаролик жамияти институтига айланишгача бўлган катта тарихий ривожланиш йўлини босиб ўтди. Фарб сиёсатшуносларининг фикрича, "ўзини ўзи бошқариш" тушунчаси давлатга нисбатан фуқаролар жамоалари мустақиллигининг шаклланиши билан боғлиқдир. Бу ўзини ўзи бошқариш институтига хос бўлган имкониятлар шу қадар юксакки, у фуқароларнинг кенг сиёсий иштироки учун шарт-шароитлар яратиб бериб, фуқаролар сиёсий маданияти унсурларини шакллантиришнинг ҳам беқийёс омили ҳисобланади. Охир-оқибатда бу органлар фаолияти сиёсий тизимнинг бир бутун барқарорлиги ва мослашувчанлигини

таъминлаб беради. Алексис де Токвиль ёзганидек, "миллат жамоавий институтларсиз ҳам эркин ҳукумат шакллантириши мумкин, лекин у эркинликнинг ҳақиқий руҳиятига эга бўла олмайди"¹.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш (ёки муниципал — "municipal" (инг.) — "ўзини ўзи бошқариш") деб, у ёки бу маъмурий-ҳудудий бирликлардаги аҳолининг ваколатларини ифодаловчи сайланган органлар ва уларнинг маъмурий аппарати томонидан амалга ошириладиган маҳаллий аҳамиятга эга бўлган ишларни бошқаришга айтилади².

Муниципал бошқарув — бу давлат бошқарувининг ҳам нисбатан номарказлашган шаклидир. Шу билан бир вақтнинг ўзида бу бошқарув фуқаролик жамияти учун ҳам тааллуқлидир. Бундай бошқарув органларининг асосий белгилари, бу — уларнинг сайланишлиги ва ўз ҳудудидаги аҳоли манфаатлари асосида маҳаллий аҳамиятга эга бўлган ишларга раҳбарлик қилишга нисбатан мустақиллигидир.

Ўзини ўзи бошқарув органлари ўзларининг сайланишлиги ва маҳаллий аҳолининг вакиллари сифатидаги расмий ўринларига биноан вакиллик тизимининг таркибий қисмларидан биридир. Уларнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳадаги фаолиятлари аҳоли учун муҳим аҳамиятга эгадир. Муниципал органларда давлат бошқарувининг бошқа бўғинларига нисбатан бюрократизм таъсири камроқ бўлади. Ана шу барча фазилатлар сайланувчи маҳаллий бошқарувни демократия қадриятларидан бирига айлантди. Шунингдек, муниципал бошқарув бир томондан, маҳаллий ҳудудларда давлат бошқарувининг баъзи ваколатларини амалга оширса, иккинчи томондан, фуқаролик жамияти институти сифатида аҳоли манфаатларини ифодалайди ва ҳимоя қилади.

XX асрнинг 80-йилларидан бошлаб АҚШ ва Европада муниципал бошқарув тушунчаси мазмунан ўзгариб борди. Чунки, бу даврда Фарбий Европа мамлакатларида бу соҳани чуқур ислох этишга киришилган эди. Кўп ўтмасдан бутун Фарбий Европа бўйлаб номарказлаштириш ислохотлари

¹ Токвиль А. Старый порядок и революция. — М.: 1991. 26—28-бетлар.

² Основы государственного и муниципального управления. — М.: Институт труда, 1997. 13—14-бетлар.

бошланди. Шунингдек, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига қуйидаги талаблар қўйилди: фуқаролар эҳтиёжларини қондира олиш қобилияти; фуқаролар эҳтиёжларини қондириш воситаси; ўз ҳамжамиятида етакчилик қилишининг қонунийлиги; жамиятдаги ўзгаришларга мослаша олиш қобилияти; ўз ҳамжамиятининг ўзига хос эҳтиёж ва талабларига нисбатан маҳаллий шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда таъсирланиш эркинлиги¹.

Ривожланган мамлакатларда муниципал органларни шакллантириш усуллари ҳам ривожланиб борди. 1985 йил 15 октябрда Европа Иттифоқи томонидан қабул қилинган "Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш тўғрисидаги Европа хартияси"нинг 3-моддасида бу тушунча қуйидагича ифодаланади: "Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш, деганда маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг ўз масъулигида, маҳаллий аҳоли маънафатлари асосида, қонуний доирасида давлат ишларининг аксарият қисмини бошқариш ва уни реал уддалай олиш қобилиятига айтилади. Бу ҳуқуқлар эркин, яширин, тенг, тўғридан-тўғри умумий сайловларда сайланган аъзолардан иборат кенгашлар ёки мажлислар томонидан амалга оширилади. Кенгашлар ёки мажлислар ўзларига ҳисоботлар бериб боровчи ёки ижроия органларига эга бўлиши мумкин. Бу қоидалар фуқаролар мажлисларига, референдумларга ёки фуқаролар тўғридан-тўғри иштирок этишининг қонун йўли қўйган бошқа шаклларига мурожаат этишни истисно этмайди"².

Ривожланган мамлакатлардаги ўзини ўзи бошқариш тизими бир неча юз йилликларда шаклланиб, у XX асрга келиб демократик характер касб эта бошлади. Бу мамлакатлардаги ўзини ўзи бошқариш органларини сайловлар йўли билан шакллантириш, улар фаолиятини молиялаштириш, фуқароларни ўзини ўзи бошқаришда, сиёсий қарорлар қабул

¹ Янг Р. Децентрализация и общественное управление в Объединенном Королевстве. // Органы государственной власти на местах. Часть 2. Международный опыт. Проект TACIS. №EDUZ 9802. — Т., 1999. 6—8-бетлар.

² Европейская хартия о местном самоуправлении. // Холлис Г., Плоккер К. На пути к демократической децентрализации: перестройка региональных и местных органов власти в новой Европе. Приложение III. — Brussels: TACIS services DGIA European Commission, 1995. 315-бет.

қилиш жараёналаридаги иштироки, мазкур органларни аҳоли ижтимоий-иқтисодий аҳволини яхшилашдаги ўрни юксак мақомга кўтарилиди. Бу органларнинг ана шу жиҳатларини ўрганиш ва уларни Ўзбекистондаги ислохотлар жараёнларида қўллаш долзарб вазифалардан биридир.

Миллий мустақиллик даврида Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этиш ислохотлари жараёнлари шуни кўрсатдики, эски тоталитар тузумдан демократик жамиятга ўтиш тадрижий характерга эга бўлиб, бу жараёнларда муаммоларни бартараф этиш фуқароларнинг бошқарув ва сиёсий қарорлар қабул қилишдаги кенг ва фаол иштирокини талаб этади.

Ўзбекистонда кучли жамиятга ўтиш даврида ўзини ўзи бошқариш органларини замонавийлаштириш ва эркинлаштиришга қаратилган ислохотлар жараёнлари натижасида миллий анъаналар ва халқаро тажрибаларни уйғунлаштиришга асосланган фуқаролик жамияти қуришга доир ислохотлар тобора чуқурлашиб бормоқда. Ўзини ўзи бошқариш органларини эркинлаштириш соҳасидаги ислохотларни янада чуқурлаштиришда давлатнинг бош ислохотчи сифатида амалга оширган чора-тадбирлари натижасида мамлакатда фуқаролик жамиятининг пойдевори шаклланди.

Фуқароларнинг сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнларидаги иштироклари — муҳим демократик қадрият сифатида ҳар қандай мамлакатда ҳам ўзини ўзи бошқариш органлари воситасида амалга оширилади. Шунинг учун ҳам жамиятнинг демократлашуви ва ҳуқуқий давлат мақомига эришуви кўп жиҳатдан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш ишларида нечоғлиқ кенг иштирок этишларига боғлиқдир. Шунингдек, демократиянинг моҳияти — фуқароларнинг қарорлар қабул қилиш жараёнларидаги иштирокларида ўзаро тенглик бўлишини ва бу жараёнларда доимо озчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилишни назарда тутган ҳолда кўпчилик овози асосида ҳуқуқий қарорлар қабул қилинадиган ўзини ўзи бошқаришга бўлган қобилиги билан ифодаланади.

Ўзини ўзи бошқариш органларининг ривожланган мамлакатларга хос ҳуқуқий мақоми ва миллий жиҳатлари мустақиллик даврида тикланди. Ўзбекистон Республикаси Кон-

ституциясининг 105-моддаси ўзини ўзи бошқариш органлари ҳуқуқий мақомини куйидагича белгилайди: "Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек, улар таркибидаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди. Ўзини ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби, фаолиятини ташкил этиш ҳамда ваколат доираси қонун билан белгиланади"¹. Ўзини ўзи бошқариш органларининг асосини маҳалла фуқаролар йиғинлари ташкил этади.

Ўзбекистонда маҳалла қадимги даврлардан бошлаб халқнинг ўзини ўзи бошқариш органи сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда. Ўзбекистонда Давлат мустақиллигининг эълон қилиниши билан маҳалла ўзининг қадимий, анъанавий ва ҳуқуқий мақомларига эриша бошлади. Шу билан бирга, давлат ва унинг органлари томонидан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришнинг ҳуқуқий мақомини мустақкамлаш, маҳалла, қишлоқ, овул ва шаҳарча фуқаролар йиғинларини фуқаролик жамиятининг асосий институтига айлантиришга доир чуқур ислоҳотлар ҳам амалга оширилди. Мустақиллик даврида 10 мингга яқин маҳалла, қишлоқ, овул ва шаҳарча фуқаролар йиғинлари — ўзини ўзи бошқариш органлари ташкил этилиб, шундан 8142 тасини маҳалла фуқаролар йиғинлари ташкил этади.

Мустақиллик йилларида маҳаллалар ижтимоий-демографик, маданий-маънавий ва ҳудудий-маъмурий бирлик сифатида ўз ҳудудидаги фуқаролар ўртасида анъана ва урф-одатлар ҳамда инсоний, ҳўжалик, ҳуқуқий муносабатлар бирлигини ташкил эта бошлади ва улар фуқаролар ўртасидаги ўзаро ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштириб турувчи ўзини ўзи бошқариш органларига айланди.

"Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" концептуал сиёсий дастурга бинноан маҳаллалар фуқаролик жамиятининг асоси деб, эътироф этилди. Президент И.А. Каримов маҳаллаларнинг фуқаролик жамиятидаги ўрнини шундай баҳолайди: "Маҳаллаларда сиёсий, иқтисодий ва бошқа масалаларга доир жамоатчилик фикри шаклланади. Бу эса халқи-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 29-бет.

мизнинг турмуш тарзи, ота-боболаримиздан бизга мерос бўлиб келадиган тафаккур тарзидир. Бинобарин, ҳаётнинг ўзи маҳаллаларни ривожлантириш ва уларни қўллаб-қувватлашни тақозо этмоқда. Мамлакатимизда кўп қиррали ислоҳотлар амалга ошаётган бир пайтда маҳалла жамият учун ишончли таянч ва таъсирчан куч бўлиб хизмат қилиши лозим"¹.

Мустақиллик даврида маҳаллаларнинг ўзини ўзи бошқариш органи сифатида фуқаролик жамиятининг институти даражасига кўтарилиши мақсадларида давлат томонидан чуқур ислоҳотлар амалга оширилди. 1992 йилда Ўзбекистон Президентининг "Республика "Маҳалла" хайрия жамғармасининг фаолиятини янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида"ги Қарори, 1998 йилда Ўзбекистон Президентининг "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини қўллаб-қувватлаш ҳақида"ги, 1999 йилда "Аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий мадад билан таъминлашда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ролини ошириш тўғрисида"ги Фармонлари эълон қилинди. Шунингдек, кам таъминланган ва кўп болали оилаларни ижтимоий ҳимоя қилишда маҳаллаларнинг ўрнини оширишга қаратилган қатор қонулар, Президент фармонлари, ҳукумат қарорлари ва бошқа меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди.

Мамлакатда фуқаролик жамияти куриш мақсадларидан келиб чиқиб, 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги (янги таҳрири) Қонуннинг 1-моддасида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришнинг ҳуқуқий тушунчаси куйидагича таърифланди: "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши — фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонулари билан кафолатланадиган, уларнинг ўз манфаатларидан, ривожланишнинг тарихий хусусиятларидан, шунингдек, миллий ва маънавий қадриятлардан, маҳаллий урф-одатлар ва анъана-

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. // Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. — Т.: Ўзбекистон, 1996. 10-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги (янги таҳрири) Қонуни. // Маҳалла: ўзини ўзи бошқариш ҳақиқий қафолати. (Қонунчилик ва меъёрий ҳужжатлар тўплами). — Т.: 1999. 62-бет.

лардан келиб чиққан ҳолда маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилиш борасидаги мустақил фаолиятидир"².

Кўриниб турибдики, мамлакатда ўзини ўзи бошқариш органлари тизими тушунчаси ва унинг ҳуқуқий мақомлари ривожланган демократик мамлакатлардаги ҳуқуқий мезонлар билан деярли бир хил тарзда белгиланган. Шунинг учун ҳам қисқа даврда — мустақиллик йилларида мамлакатдаги маҳаллалар олдинги тоталитар тузумдаги партия ва давлат органларининг халқни мутеликда ушлаб туриш воситаси сифатидаги вазифалари бекор қилиниб, улар тадрижий равишда фуқаролик жамиятининг институти сифатида ривожлана бошлади.

Ҳозирги даврда Ўзбекистонда ўзини ўзи бошқариш органлари — маҳалла, овул, қишлоқ, шаҳарча фуқаролар йиғинлари тизимининг ўзини ўзи бошқаришга доир ваколатлари икки йўналишни назарда тутди: биринчи йўналиш — маънавий соҳадаги вазифалар бўлиб, уларга халқнинг бир неча минг йиллик тарихидаги ноёб, халқчил анъаналарни, қадриятларни қайтадан тиклаш ва ривожлантиришдан иборатдир. Иккинчи йўналиш — сиёсий вазифа бўлиб, ўзини ўзи бошқариш институтларини ҳозирги давр талабларига мувофиқ тарзда қайтадан тиклаш билан бирга, вилоят, шаҳар, туман ҳокимликлари ваколатларининг бир қисmini ўзини ўзи бошқариш органларига, жумладан, маҳаллаларга беришдир. Ўзини ўзи бошқариш органлари маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органи сифатида бевосита давлат ва жамият ҳаётига оид бўлган масалаларни мустақил равишда ҳал қилиш қобилиятини эгаллаши уларнинг фуқаролик жамияти институти сифатидаги мақомини белгилаб беради.

Маҳалла, қишлоқ, овул ва шаҳарча фуқаролар йиғинлари фаолият кўрсатаётган ҳудудларнинг кўлами, унда яшовчи аҳолининг миқдори, мазкур йиғинларнинг фуқаролар ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий, сиёсий мафкуравий эҳтиёжларини қондириш йўлидаги фаолиятлари уларни маҳаллий халқ ҳокимияти тизимининг ҳақиқий субъектига айлантирди. Миллий қонунчиликда ўзини ўзи бошқариш органларининг ваколатлари демократик қадриятлар талаблари даражасида ҳуқуқий жиҳатдан мустақам-

ланди. Унда қуйи бошқарув тизими ҳисобланган ўзини ўзи бошқариш органларига кенг ҳуқуқлар берилди. Жойлардаги жамоатчилик вакилларининг давлат ва жамиятни бошқариш ишларида тўла иштирок этишлари кафолатланиб, бу органлар давлат маҳаллий бошқарувида ажратилди. Улар ҳар қандай тазйиқлар ва қарамликлардан халос бўлган мустақил орган сифатида фаолият юритиш имкониятларига эга бўлдилар.

Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги (янги таҳрири) Қонунидаги 10- ва 11-моддаларда фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ваколатларига кирувчи қонун ҳужжатлари асосида берилган барча ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий соҳаларга, улар фаолият юритадиган ҳудуддаги таъкилот, муассаса ва корхоналар билан ўзаро муносабатларни мувофиқлаштириш, ташкилий, ҳўжалик ва бошқа масалаларни ҳал қилишга оид ҳуқуқлар ва ваколатлар аниқ ва равшан ифодаланган¹.

Айниқса, ўзини ўзи бошқариш органлари ваколатларига Ўзбекистон Республикаси Президенти сайёовини ўтказувчи, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов ўтказувчи участка сайлови комиссияларининг аъзолигига номзодларни тегишли округ сайлов комиссияларига тавсия этиш, халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгаши депутатлигига номзод кўрсатиш тўғрисида қарор қабул қилиш, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатлигига, халқ депутатлари вилоят Кенгашлари депутатлигига номзодлар кўрсатиш учун фуқароларнинг номзодлари бўйича ҳокимиятнинг тегишли вакиллик органларига таклифлар киритиш тўғрисидаги ҳуқуқларнинг берилиши бу органларнинг фуқаролик жамияти институти сифатидаги ўрнини янада оширди.

Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги (янги таҳрири) Қонуни-

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги (янги таҳрири) Қонуни. // Маҳалла: ўзини ўзи бошқариш ҳақиқий кафолати. (Қонунчилик ва сиёсий ҳужжатлар тўғрисида). — Т.: 1999, 65—69-бетлар.

да маҳалла фуқаролар йиғини кенгашининг ваколатлари демократик кадриятлар талаблари асосида белгилаб қўйилган. Унга мувофиқ маҳалла оқсоқоли ва унинг маслаҳатчилари фуқаролар йиғини кенгаши қарорларини бажаради ҳамда фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг фуқаролар йиғини мажлиси ўртасидаги даврдаги жорий фаолиятини бошқаради. Маҳалла фуқаролар йиғини кенгаши таркибини йиғин оқсоқоли, унинг маслаҳатчилари, фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича тузилган комиссияларнинг раислари, йиғиннинг масъул котибидан иборат жамоавий ўзини ўзи бошқариш вакиллари ташкил этади.

Маҳалла фуқаролар йиғини кенгашининг қонунда белгиланган муҳим ваколатлари қуйидагилардан иборат: фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссиялар ишини мувофиқлаштиради, хайрия ва бошқа ташкилотлар билан ҳамкорликдаги тадбирларни ўтказди; фуқаролар йиғини кенгашининг девонини шакллантиради; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари депутатларига уларнинг сайловчилар билан учрашувларини уюштиришда кўмаклашади; оммавий-сиёсий, маънавий-маърифий, маданий, спорт тадбирлари ва бошқа тадбирларни ўтказишда маҳаллий давлат ҳокимияти органларига кўмаклашади; хотин-қизларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, уларнинг ижтимоий ҳаётдаги, ёш авлодни тарбиялаш ишидан мавқеини оширишга қаратилган чора-тадбирларни кўради; фуқаролар диний эътиқод эркинлиги ҳуқуқларида риоя этилишини таъминлаш чора-тадбирларини кўради, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши билан боғлиқ бўлган бошқа масалаларни кўриб чиқади; икки ёшга тўлмаган болалари бор, вақтинчалик ишламайдиган оналарга нафақаларни давлат бюджети маблағлари ҳисобидан белгиланган тартибда тўлайди; мазкур ҳудудда яшовчи фуқароларни иш билан таъминлашга кўмаклашади; болалар спорт майдончаларини жиҳозлаш, йўл, кўприк, кўча, йўлаклар, коммунал тармоқларни қуриш, қайта қуриш, таъмирлаш ва сақлаш, тарих ва маданий ёдгорликларни таъ-

мирлаш ишларида ихтиёрлик асосида қатнашади, деҳқон ва фермер хўжаликларини ривожлантиришга кўмаклашади; тегишли ҳудуддаги ерлардан фойдаланиш ва муҳофаза этиш устидан жамоатчилик назоратини амалга оширади¹.

"Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги (янги таҳрири) Қонунни қабул қилишдан асосий мақсад фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришини таъминлаш ҳамда аҳолининг манфаатларини ҳимоя қилиш ва фуқаролар ижтимоий-сиёсий фаолигини оширишнинг ҳуқуқий асосини яратишдан иборат эди.

Мамлакат Президенти И.А. Каримов ўзининг иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг IX сессиясидаги маърузасида ўзини ўзи бошқариш органларининг жамият ва давлат бошқарувидаги ўрнини оширишга доир қуйидаги фикрini билдирган эди: "Ҳаётимизни эркинлаштириш йўналишларининг яна бир муҳим йўли — марказий ва юқори давлат бошқарув идоралари вазифаларини давлат ҳокимиятининг қўйи тузилмаларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўткази боришни таъминлашдир"². Албатта, давлат томонидан маҳаллаларга баъзи бошқарув ваколатларини беришда фуқаролар йиғинларининг аҳоли фаолигини оширишдаги ўрнини юксалтириш кўзда тутилди. Чунки, маҳалла фуқаролар йиғинларига етарли бошқарув ҳуқуқлари ва ваколатлари берилмаса, улар ўзини ўзи бошқариш функцияларини бажара олмас эдилар. Шунингдек, маҳаллаларнинг жамият ва давлат олдидан масъулиятли бўлишлари учун ҳам, авваламбор, улар мустақил фаолият юритиш ҳуқуқларига эга бўлишлари зарур.

XX аср охирида бошланган жамиятнинг сиёсий соҳасини эркинлаштириш мақсадидан келиб чиқиб, маҳалла фуқа-

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги (янги таҳрири) Қонуни. // Маҳалла: ўзини ўзи бошқариш ҳақиқий қафолати. (Қонунчилик ва метерий ҳужжатлар тўплами). — Т.: 1999. 69–72-бетлар.

² И.А.Каримов. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. // Биз ташлаган йўл — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. II. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 29-бет.

ролар йиғинларига янги бошқарув ваколатлари берилди. Маҳалла ўз ҳудудида яшаётган фуқароларнинг турли ижтимоий муаммоларини ҳал қилиб беришда бевосита иштирок этиб, у қариялар, фахрийлар, байналмилал-ҳарбийлар, кам таъминланган ва кўп болали oilалар ва ҳар бир фуқаро манфаатларини ҳимоя қилади, маҳалла фаолларининг бу соҳадаги фаолиятига бошчилик қилади.

Маҳалла фуқаролар йиғини кенгаши мавжуд қонунчиликка биноан ижтимоий таъминот органлари ва бошқа ҳомий ташкилотлар билан биргаликда ижтимоий ёрдам, кам таъминланган oilалар ва ёлғиз кишиларга давлат ва маҳалла фуқаролар йиғини номидан моддий ёрдам ажратини ишнинг барча ташкилий жиҳатларини амалга оширишлар.

Шу билан бирга, Олий Мажлис қабул қиладиган қонунлар лоийҳалари, Конституцияга киритиладиган ўзгаришлар юзасидан ўтказиладиган умумхалқ референдумларига тайёргарлик кўриши ва ўтказиши, аввало, маҳалла аҳли ва фаоллари томонидан муҳокама қилинади ва қўллаб-қувватланади. Маҳалла фуқаролар йиғинлари сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнларида фуқароларнинг фаол иштироклари учун шарт-шароитлар яратишда муҳим ўрин тутади.

Мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида маҳалла фуқаролар йиғинларининг нуфузини кўтариш, уларнинг ўзини ўзи бошқариш фаолиятларига кўмаклашиш, шунингдек, фуқароларнинг ижтимоий ҳаётдаги фаолигини ошириш мақсадларида 1992 йил 12 сентябрда Республика "Маҳалла" хайрия жамғармаси ташкил қилинди. Жамғарма фаолиятини қўллаб-қувватлаш мақсадларида Ўзбекистон Республикаси Президентининг махсус Фармонлари (1992 йил 12 сентябрь ва 1992 йил 8 октябрь) эълон қилинди. Шунингдек, 1992 йил 17 октябрда Вазирлар Маҳкамасининг "Республика "Маҳалла" хайрия жамғармаси фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида"ги қарори қабул қилинди.

Мазкур қарорга мувофиқ, жамғарма шизомида унинг қуйидаги йўналишлар бўйича фаолият юритиши белгилаб кўйилди:

— тарихан шаклланган миллий ва маънавий қадриятларни кенг тарғиб қилиш;

— энг яхши миллий урф-одатлар ва анъаналарни кенг ёйиш, аҳоли ўртасида маданий-маърифий ишларни йўлга қўйиш;

— хайр-саховат ва инсонпарварлик, одамлар орасида бир-бирини тушуниш ва яхши кўшничлик ҳояларини тушунтириш учун фаол тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб бориш;

— кам таъминланган oilалар, ногиронлар, қариялар ва болалар ҳуқуқларини ҳар томонлама ижтимоий ҳимоялаш ва ҳоказо¹.

Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри, вилоятлар ва барча шаҳар ва туманларда жамғарманинг бўлимлари фаолият кўрсатадилар. Шунингдек, жамғарманинг асосий мақсади маҳалла фуқаролар йиғинлари фаолиятини мувофиқлаштириш ва қўллаб-қувватлашдан иборатдир. Жамғарма 1996 йилдан буён ўзининг "Маҳалла" газетасини нашр этиб келади.

Республика "Маҳалла" хайрия жамғармаси, унинг вилоят, шаҳар, туман бўлимлари билан ҳокимликлар ҳамкорлигида ҳар йили "Энг яхши маҳалла", "Энг ибратли оқсоқол", "Маҳалла жонкуяри", "Энг талбиркор маҳалла оқсоқоли" шiori остида муттасил кўрик-тапиовлар ўтказиб туриш анианага айланди.

Ҳозирги даврга келиб Республика "Маҳалла" хайрия жамғармасининг аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва фаолигини ошириш мақсадида маҳаллаларда Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш комиссияси томонидан ишлаб чиқилган "Маҳалла дарехонаси"нинг дастурини бажариш режасини муттасил равишда "Маҳалла" газетасида эълон қилиб бориш анианага айланган. Барча маҳалла фуқаролар йиғинларида Конституцияни ўрганишни ташкил этиш учун ҳуқуқий маълумотга эга бўлган мутахассислар, сиёсатшунослар, амалиётчилардан иборат тарғибот ва ташвиқот гуруҳи фаолият кўрсатиб келмоқда.

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 й. 17 октябрдаги «Республика «Маҳалла» хайрия жамғармаси фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида»ги қарори. // Маҳалла: ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқий қафолати (Қонунчилик ва маърифий ҳужжатлар гўшамо). — Т.: 1999. 87—89-бетлар.

Маҳалла аҳлининг ижтимоий фикрлашига демократик кадрларнинг сингиб бормоқда. Ўтказилган социологик тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатдики, ҳар бир оила, маҳаллада яшаётган фуқаро ўз ҳаёти ва тақдирини маҳалласиз тасаввур қила олмайди. Республика "Ижтимоий фикр" жамоатчилик фикрини ўрганиш марказининг 2003 йил январда ўтказган социологик сўровномасида "Маҳалла оиладаги ички муаммоларни ҳал қила оладими?" деган савол берилган эди. Бу саволга сўралган фуқароларнинг 63,1 фоизи ижобий жавоб бердилар. Шу билан бирга, сўралганларнинг 82,5 фоизи маҳалла йиғинининг кўни-кўшнилари ўртасидаги келишмовчиликни бартараф этишга, 84,4 фоизи эса тўй, маърака, дафн ва бошқа маросимларини ташкил этишга бошчилик қилишига ишонди¹. Кўришиб турибдики, маҳалла фуқароларнинг бирламчи ҳаётини ташкил этишлари ифодачисига айланган бормоқда.

2003 йилда қабул қилинган "Обод маҳалла йили" дастуридан келиб чиқиб ўзини ўзи бошқариш органларини мувофиқлаштирувчи кенгашларнинг тузилиши муносабати билан "Маҳалла" жамғармасининг асосий вазифалари ва вазолатлари қайтадан кўриб чиқилди. Ўзини ўзи бошқариш бўйича Республика кенгаши ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, шаҳар ва туманлар фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш ишлари бўйича мувофиқлаштирувчи кенгашлари тузилиб, "Маҳалла" жамғармаси, унинг жойлардаги қуйи таркибий тузилмаларига мазкур кенгашларнинг ишчи органи функцияларини бажариш вазолатлари берилди².

Мустақиллик даврида маҳаллалар фуқаролар йиғинлари оқсоқоллари, "Маҳалла" жамғармаси ва унинг маҳаллий ташкилотлари раҳбарларининг сифат таркиби яхшиланиб борди. 2001 йил май—июнь ойларида мамлакатда ўзини ўзи бошқариш органлари — маҳалла, овул, қишлоқ, шаҳарча

¹ Республика жамоатчилик фикрини ўрганиш «Ижтимоий фикр» марказининг жорий архиви. 2003 й. январда ўтказилган «Маҳалла — жамоатчилик фикри кўзусида» мавзусидаги социологик сўровлар материаллари, 3—5-бетлар.

² Республика «Маҳалла» хайрия жамғармаси жорий архиви. Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, шаҳар ва туманлар фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш ишларини мувофиқлаштирувчи кенгашларнинг асосий вазифаларида доир лизом. 1—2-бетлар.

фуқаролар йиғинларига ўтказилган сайлов бу соҳа раҳбарларини етук кадрлар ҳисобига сифат жиҳатдан ўзгаришига олиб келди.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига сайловлар ижтимоий-сиёсий ва ташкилий жиҳатдан юксак савияда ва фуқароларнинг ижтимоий фаоллиги ўсган ҳолда бўлиб ўтди. Сайловларда 12 млн.га яқин фуқаролар, яъни мамлакат катта ёшли аҳолисининг қарийб 90 фоизи иштирок этди. Сайловлар 9627 та фуқаролар йиғинларида, шу жумладан, 1556 та шаҳарча, қишлоқ ва овул йиғинларида, 4151 та қишлоқлардаги маҳаллалар ва 2138 та шаҳарлардаги маҳаллалар йиғинларида, шунингдек, жамоатчилик асосида фаолият кўрсатаётган 1782 маҳалла фуқаролар йиғинларида бўлиб ўтди. Ҳисобот-сайлов мажлисларида фуқаролар йиғинлари раислари ва оқсоқолларининг олдинги сайловдан бошлаб ўтган давр мобайнида қилган ишлари тўғрисидаги ҳисоботлари муҳокама этилди. Фуқаролар йиғинлари фаолиятининг барча йўналишлари бўйича олиб борилган ишлар атрофлича ва чуқур таҳлил этилди.

Шунингдек, 2003 йилнинг ноябрь — декабрь ойларида ўзини ўзи бошқариш органларига навбатдаги сайловлар кампанияси бўлиб ўтди. Мазкур сайловларда 12 млн.дан ортиқ сайловчилар, яъни мамлакатдаги катта ёшли аҳолининг қарийб 97 фоизи иштирок этди. Уларда мамлакатдаги фуқаролар йиғинларининг 8360 та раислари (оқсоқоллари), шунингдек, уларнинг 80 мингга яқин маслаҳатчилари сайланди.

Ўзини ўзи бошқариш органларига бўлган ҳисобот-сайлов йиғилишларида жами 120 мингдан ортиқ фаоллар сўзга чиқиб, улар кўтарилган турли масалалар юзасидан ўз фикр-мулоҳазаларини билдирдилар. Уларнинг аксарияти мамлакатда тинччилик, барқарорлик ва хавфсизликни сақлаб туриш, аҳолининг турли қатламларини ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш юзасидан амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотларни қўллаб-қувватлаб чиқдилар, бу соҳалардаги муаммолар ечимларига доир ўз таклифларини билдирдилар¹. Ўзини

¹ Республика «Маҳалла» хайрия жамғармаси жорий архиви. Ўзини ўзи бошқариш органларига сайлов якунига доир маълумотнома. 2001 й. 5 септ. 2—4-бетлар.

ўзи бошқариш органларига бўлган сайловлар аҳолининг кенг қатламлари учун ижтимоий-сиёсий фаоллик бағишлади ва ўзига хос демократия мактаби вазифасини ҳам ўтади.

Фуқаролар йиғинлари раислари (оқсоқоллари) ва уларнинг маслаҳатчиларининг ваколатлари муддати тугаганлиги муносабати билан 2006 йилнинг май—июнь ойларида мамлакатнинг барча ҳудудларида навбатдаги сайловлар ўтказилди. Улар илгари ўтказилган сайловлардан фарқли равишда, биринчи марта Ўзбекистон Республикасининг "Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида"ги қонуни асосида ўтказилди. Мазкур қонундан келиб чиқиб, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорин Кенгеси, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳарлар, шунингдек, Тошкент шаҳар Кенгашларининг қарори билан 199 та туман ва шаҳарларда фуқаролар йиғинлари раислари (оқсоқоллари) ва уларнинг маслаҳатчилари сайловини ташкил этиш ва ўтказишга қўмақлашувчи комиссиялар тузилди. Шунингдек, 8843 та, яъни ҳар бир фуқаролар йиғинида раис (оқсоқол) ва уларнинг маслаҳатчилари сайловини ташкил этиш ҳамда ўтказиш бўйича ишчи гуруҳи тузилиб, улар сайловчилар ўртасида кенг қамровли ташкилий ва тарғибот ишларини олиб борди.

Ўзини ўзи бошқариш органларига сайловлар кампаниясининг асосий мақсади сайловларни қонунга амал қилган ҳолда, ижтимоий адолат, эркин фикр билдириш ва ошкоралик тамойилларига риоя этган ҳолда ўтказиш, муқобил номзодлар кўрсатиш йўли билан раис (оқсоқол) ва унинг маслаҳатчилари лавозимига муносиб номзодларни сайлаш имкониятини яртишдан иборат бўлди.

Туман ва шаҳарларда сайлов кампаниясини ташкил этишда Ўзбекистон Республикаси Сенати аъзолари ва Қонунчилик палатаси депутатлари, Вазирлар Маҳкамаси томонидан тузилган ишчи гуруҳи аъзолари, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларининг депутатлари ўз сайлов округларида, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, ҳокимликлар, "Маҳалла" жамғармаси, Ўзбекистон фахрийларини ижтимоий қўллаб-қувватлаш "Нуроний" жамғармаси, Ўзбекистон Хотин-қизлар кўмитаси ва "Камолот" ёшлар ижтимоий ҳаракати ҳудудий бўлиг-маларининг вакиллари фаол иштирок этдилар.

Сайловларда 12 млн.дан ортиқроқ сайловчилар иштирок этдилар. Сайловлар кампаниясидаги йиғилишлар, учрашувлар ва бошқа тадбирларда ўтган 2,5 йил ичида ўзини ўзи бошқаришга доир амалга оширилган ишлар юзасидан берилган ҳисоботлар муҳокама қилинди. Сайловларда мамлакат бўйича ҳаммаси бўлиб 8843 та фуқаролар йиғинлари раислари ва оқсоқоллари (2003 йилдаги сайловга нисбатан 483 та кўп), 84 минг маслаҳатчи сайланди. Кўпчилик фуқаролар йиғинлари раислари (оқсоқоллари) лавозимига сайловлар номзодларнинг муқобиллиги асосида ўтказилди¹.

Мамлакатда 2008 йилнинг ноябрь—декабрь ойларида фуқаролар йиғинлари раислари (оқсоқоллари) ва уларнинг маслаҳатчиларига сайлов бўлиб ўтди. Сайловда 18 млн.дан ортиқ сайловчининг 576509 та вакиллари иштирок этиб, бу жараён ўзига 10124 та фуқаролар йиғинида, жумладан, 101 шаҳарча, 1333 та қишлоқ, 154 та овул ва 8536 та маҳалла фуқаролар йиғинини қамраб олди. Мазкур сайлов фуқароларнинг сиёсий маданияти ва ҳуқуқий оғнини ошириб бераётганлигини кўрсатди. 64 та фуқаролар йиғинида раисликка (оқсоқолликка) кўрсатилган номзодлар барча талаб этилган овозларни олишга эриша олмади.

Сайлов натижалари шуни кўрсатдики, сайланган фуқаролар йиғинлари раислари (оқсоқоллари)нинг сифат таркиби анча яхшиланди: улардан 6119 таси (60,4 фоизи) олий маълумотли номзодлардан иборат эди. Сайланган фуқаролар йиғинлари раисларидан 1160 таси (2006 йилда 981 та эди) хотин-қизлардан иборат бўлди. Сайланган раислар (оқсоқоллар)нинг 4263 таси (42,1 фоизи) 50 ёшга етмаган номзодлар ичидан сайланди².

Фуқаролар йиғинларига бўлган сайловлар кампаниясида раис ва оқсоқолларнинг ҳисоботлари қизгин муҳокамалар остида ўтди. Йиғилишлар иштирокчилари фуқаролар йиғин-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг жорий архиви. Сенатнинг 2006 й. 10 августдаги «Фуқаролар йиғинлари раислари (оқсоқоллари) ва уларнинг маслаҳатчилари сайловининг якунлари ҳақида»ги қарори. 1-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг жорий архиви. Фуқаролар йиғинлари раислари (оқсоқоллари) ва уларнинг маслаҳатчилари сайлови якунлари тўғрисида ахборот. 3—4-бетлар.

лари фаолиятларидаги камчиликларни танқид қилдилар, уларни такрорламаслик мақсадида минглаб таклиф ва мулоҳазалар билдирдилар. Йигилишларда фуқаролар йигинларининг асосий фаолиятларини ҳудудлар аҳолиси манфаатларини ҳимоя қилишга қаратиш зарурлигига доир кўплаб фикрлар айтилди. Айниқса, баъзи жойларда кам таъминланган оилаларга моддий ёрдамлар кўрсатиш ва ижтимоий ҳимояга муҳтож оилалар болаларига нафақалар тайинлашда адолат таъминларини бузиш ҳоллари қаттиқ танқид остига олинди. Фуқаролар йигинлари билан хусусий уй-жой мулкдорлари ўртасидаги номувофиқликлар ва тушунмовчиликларни бартараф этишга доир масалалар атрофича муҳокама қилинди¹.

Мамлакатда ўзини ўзи бошқариш органларига бўлган сайловлар фуқаролик жамиятининг ривожланиб бораётганлигини, жойларда фуқароларнинг долзарб ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал этишда фуқаролар йигинларининг ўрни ошиб бораётганлигини, аҳолининг бу соҳадаги фаоллигининг кучайганлигини кўрсатди. Шунингдек, сайловлар жараёнлари ва уларнинг натижалари ислохотларни чуқурлаштиришнинг "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" тамойилининг ижтимоий-сиёсий ҳаётининг ҳамма жаҳаларига кириб бораётганлигининг яна бир ифодаси бўлди.

Мустақиллик даврида ўзини ўзи бошқариш органларини фуқаролик жамияти институти сифатида ислох этиш ўзининг самараларини бера бошлади. Маҳаллалар мамлакатдаги аҳолининг ўзини ўзи бошқариш жараёнларида иштирок этишлари, сиёсий қарорлар қабул қилишда фуқаролар хоҳиш ва истакларини эъгиборга олишга имкониятлар яратиши билан фуқаролик жамияти институтига айланиб бориши тамойили асосида ривожланди.

Маҳаллалардаги тинч ва осойишта ҳаётни таъминлаш, оилаларни мустаҳкамлаш чора-тадбирларини кўриш, етимлар ва ёлғиз қолган фуқароларга меҳр-мурувват кўрсатиш, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришга доир интилишларини қондириш каби серқирра жамоавий бошқарув ҳам маҳалла фуқаролар йигинлари фаолиятининг асосий йўнали-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг жорий архиви. Фуқаролар йигинлари раислари (оқсоқоллари) ва уларнинг маслаҳатчилари сайлови якунилари тўғрисида ахборот. 5—6-бетлар.

шини ташкил этмоқда. Лекин, ўзини ўзи бошқариш органларини демократлаштириш жараёнлари ҳали ўз ниҳоясига етгани йўқ. Айниқса, аҳоли ҳуқуқий ва сиёсий маданиятини ошириш, сиёсий қарорлар қабул қилишда маҳаллаларнинг ўрнини юксалтириш, маҳаллаларни маҳаллий давлат ҳокимияти органларидан тўла мустақил бўлишини таъминлайдиган ҳуқуқий механизмлар яратиш, фуқароларни маҳаллалар воситасида қонунлар ишлаб чиқиш ва қабул қилиш жараёнларидаги умумхалқ муҳокамаларида фаол иштирок этишларини таъминлаш каби вазифаларни бажариш қобилиятини шакллантириш яқин истиқболдаги ислохотларнинг асосий вазифасидир. Шу билан бирга, маҳалла фуқаролар йигинлари фаолиятини молиялаштиришни кафолатлаш, уларни фуқароларга турли ижтимоий ва маиший хизмат кўрсата олишларига имкониятлар яратиш учун солиқ имтиёзларини таъминлаш каби ўз ечимини кутаётган долзарб муаммоларни давлат томонидан "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари" тамойилини жамият сиёсий соҳасини эркинлаштиришга доир ислохотларни чуқурлаштириш жараёнларига татбиқ этиш асосида ҳал этилиши кутилмоқда.

Мамлакатда ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқий мақомини мустаҳкамлаш жамиятни эркинлаштириш ҳамда бошқарувни номарказлаштириш омили эканлигига муҳим аҳамият бериш ислохотларининг устувор йўналишига айланди. Маҳалла фуқаролар йигинларининг фуқаролик жамиятининг институти мақомига эришишини таъминлашга доир ислохотларнинг чуқурлашиш жараёнлари авж олиб бормоқда. Ислохотлар жараёнларида ўзини ўзи бошқариш органларининг мустақиллигини тиклаш, уларни давлатнинг қуйи органлари эмас, балки, фуқаролик жамияти институти сифатидаги фаолиятини таъминлаш фуқаролик жамияти куришнинг энг асосий кафолатларидан биридир. Ўзини ўзи бошқариш органлари ўзларининг молиявий асосларига эга бўлиш, шунингдек, давлат маҳаллий ҳокимиятидан мустақил равишда фаолият юритишга эришиш натижасидагина фуқаролик жамиятининг институтига айланиши мумкин. Шунинг учун ҳам ўзини ўзи бошқариш органларининг жамият ва давлат бошқарувидаги ўрнини юксалтириш ҳозирги даврда давлат томонидан олиб бораётган ислохотларнинг муҳим ва устувор йўналишларидан бирига айланди.

4.3. Оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш жараёнлари

Фуқаролик жамияти шароитида оммавий ахборот воситалари демократик институт сифатида жамиятнинг ўзини ўзи бошқаришининг асосий қафолатларидан бири ҳисобланади. Улар жамият аъзоларига ахборот етказиш ва уларни ахборот билан таъминлаш воситаси функциясини бажаришдан ташқари, жамиятдаги мавжуд муаммоларни бартараф этишда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, улар мустақил сиёсий куч сифатида ҳокимият томонидан қабул қилинадиган қарорларнинг жамият манфаатларига уйғун бўлишига таъсир кўрсатади. Оммавий ахборот воситаларининг (ОАВ) ана шу функцияларни бажариш қобилиятини шаклланиши унинг фуқаролик жамиятининг муҳим институти эканлигини ифодалайди.

ОАВ фаолиятининг демократик қадриятлар асосидаги ҳуқуқий асослари БМТнинг "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси", "Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактга факультатив протокол"и, шунингдек, бошқа халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда ҳар томонлама мустақамланган.

Оммавий ахборот воситалари, бу — махсус техника воситалари ёрдамида ахборотларни ошқора ва очиқ тарзда узатиш мақсадларида жамиятда ташкил этилган муассасалар тизимидир. ОАВ — телевидение, радио, матбуот орқали оммавий маълумотномаларни йиғиб, қайта ишлаб жамиятга тарқатувчилардан иборат. Шунингдек, ОАВ — фуқаролар манфаатларининг вакиллик тизими унсури ҳамдир. Чунки, улар аҳоли манфаатлари ва эҳтиёжларини ифода этишнинг бетақрор механизми сифатида сиёсий қатламлар ва расмий институтларнинг доимий диққат марказида туради. Бир вақтнинг ўзиде ОАВ жамиятни бошқариш тизилмаси унсури ва жамиятнинг маърифийлигини таъминлаш тизимининг таркибий қисмидир¹.

Ўзбекистонда Миллий мустақиллик йилларида қабул қилинган қонунлар ва ҳуқуқий меъёрий ҳужжатларда халқаро ҳуқуқий актлар талабларига ҳар томонлама жавоб бера

¹ Политические коммуникации: Учебное пособие. — М.: Аспект Пресс, 2004. 74–75-бетлар.

оладиган демократик тамойиллар асос қилиб олинди. Шунинг учун ҳам мамлакатдаги ОАВ фаолияти қисқа давр ичида демократик қадриятлар асосида бутунлай янгидан ташкил этилди. Мустақиллик арафасидаёқ, яъни 1991 йилнинг 14 июнида "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги қонун қабул қилинди.

Мамлакатда миллий ва демократик қадриятлар асосида ОАВнинг шаклланишида Президент И.А. Каримов илгари сурган фуқаролик жамияти қуришга доир концептуал назарий қондилар муҳим аҳамият касб этди. Унинг Олий Мажлис ва вилоятлар халқ депутатлари кенгашлари навбатдан ташқари сессияларидаги ҳар бир маърузасидаги ОАВни эркинлаштириш ва ислоҳ этишга доир фикр-мулоҳазалари ва таклифлари мамлакатда ОАВни ривожлантириш назарияси ва амалиётини бойитишга катта ҳисса қўшди.

Президент И.А. Каримов ОАВ тизимини янада ривожлантириш ва эркинлаштириш, журналистлар ҳуқуқларини оширишга муҳим аҳамият бериб, бу ҳақда куйидаги фикрни билдирган эди: "Оммавий ахборот воситаларининг фаолиятини ва уларнинг самарали ишлашига ёрдам берадиган механизмларни тартибга солувчи қонунчилик базасини такомиллаштириш муаммоси ҳам долзарб бўлиб бормоқда. Айни чоғда оммавий ахборот воситаларининг манфаатларини ва уларнинг вакилларини қонун ёрдамида ҳимоя қилиш, уларнинг ахборот олиш манбаларидан фойдаланиш ҳуқуқини таъминлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга".

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг IX сессиясидаги маърузасида оммавий ахборот воситаларини эркинлаштириш фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришдаги энг муҳим устувор йўналишлардан бири сифатида белгиланиши ва бу жараённинг фуқаролик жамиятининг узвий таркибий қисмига айланиши лозимлиги алоҳида таъкидланиши Ўзбекистонда ОАВни "тўртинчи ҳокимият" сифатида эътироф этилишини аниқлатади¹.

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. — Т.: Ўзбекистон, 1998. 558-бет.

ОАВ фуқаролик жамиятида мустақил институт сифатида фаолият юритар экан, бу жараёнда улар ҳокимиятни ташкил этишда иштирок этадиган сиёсий субъектлар — давлат, унинг қонун чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимиятлари, сиёсий партиялар ва бошқа ижтимоий-сиёсий ташкилотлар билан бевосита муносабатларда бўлади. ОАВнинг жамият ҳаётида тутган ўрни, давлат ва жамиятга нисбатан таъсир доираси ана шу муносабатлар замирида шаклланади. Бошқача айтганда, ОАВ фуқаролик жамиятининг энг муҳим институтларидан биридир.

ОАВнинг жамият ҳаётининг яшовчанлигини таъминловчи асосий омиллардан бири, бу — турли ижтимоий қатламлар ва гуруҳларнинг ўзаро манфаатлари зиддиятлари ва бу зиддиятларнинг ўзаро мувофиқлашувидир. Демократик жамиятда бу зиддиятлар гоҳ ошқора, гоҳ яширин ҳолатда рўй беради, тоталитар ёки авторитар режимлардаги ҳокимият шароитларидаги жамиятда бу зиддиятлар, асосан яширин тарзда кечади. Демократик жамиятларда ўзаро манфаатлар кураши кўпинча оммавий ахборот воситалари иштирокида кечадиган ижтимоий жараёнлар бўлиб, улар жамият ривожланишини таъминловчи ижобий ҳодисадир. Жамиятдаги ўзаро зиддиятларнинг конструктив ҳал этилиши жамиятнинг маданиятга эришганлик даражасини ҳам белгилаб беради. Жамиятдаги турли манфаатларнинг ўзаро зиддиятларни мувофиқлаштириш, қилиштириш ёки ўзаро мувозанатлаштириш жараёнларида ОАВнинг ўрни беқиёсдир.

Ривожланган демократик жамиятларда оммавий ахборот воситалари кўпинча сиёсий партиялар ёки маълум ижтимоий гуруҳлар манфаатларини ҳимоя қилишга интилиши, маълум ижтимоий-сиёсий нуқтаи назарларни ёқлашга ҳаракат қилиши табиий бир ҳолга айланди. Кўпинча ОАВ ўзига тарафдор бўлган сиёсий партия ёки ижтимоий гуруҳлар манфаатларини ҳимоя қилиш доирасида чекланиб қолмасдан, умумжамият манфаатларига ҳам хизмат қилади, ўз ўқувчи-

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. // Биз танлаган йул — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. II. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 23–26-бетлар.

лари эътиборини жалб этишга интилади. Давлат сиёсатини тарғиб этувчи, унга хайрихоҳ бўлган ОАВ давлат органларининг расмий нашри ҳисобланади¹.

Матбуот конференциялари давлат сиёсатини кенг жамоатчиликка етказишда, жамоатчилик фикрини шу сиёсатга яқинлаштиришда, жамиятнинг барқарорлигини таъминлашда давлат раҳбарлари учун энг қулай воситадир. Журналистлар учун бу каби анжуманлар сиёсий жараёнларни таҳлил қилишга манба вазифасини ўтайди.

Фуқаролик жамияти асосларини шакллантираётган Ўзбекистонда ҳам ОАВни жамият манфаатлари билан давлат манфаатларини уйғунлаштириш институти сифатидаги мақомини оширишга катта эътибор берилмоқда. Миллий матбуот марказининг ташкил этилишидан кўзланган энг асосий мақсад ҳам жамиятда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий аҳамиятга таҳлил этиш, сиёсий институтлар — вазирликлар, йирик уюшма ва компаниялар ҳаётидаги янгиликларни кенг жамоатчилик эътиборига ҳолис ҳавола этишдан иборатдир.

Оммавий ахборот воситалари билан сиёсий институтлар муносабатларининг ўзаро манфаатли ҳамкорлиги шартларидан яна бири жамоатчилик фикрининг жамият ҳаётида муҳим аҳамият касб этишига эришишдан иборатдир. Сиёсий қарорлар қабул қилинишида фуқароларнинг кенг иштироки ва жамоатчилик фикрига устувор тарзда аҳамият берилгандагина ОАВга бўлган эҳтиёж кучаяди, матбуотнинг таъсир доираси ортади. Ва табиийки, сиёсий институтлар ўз дастурлари ва ғояларини ҳаётга татбиқ этишда оммавий ахборот воситаларига мурожаат этадилар. Муҳими, сиёсий элита ОАВда иштирок этишга интиладилар ва улар воситасида жамоатчилик фикрига таъсир ўтказишдан манфаатдордирлар. Бу каби ўзаро муносабатларни йўлга қўйиш учун фуқаролик жамияти ҳар томонлама шарт-шароитлар яратиб бериши мумкин. ОАВ ҳақиқий "тўртинчи ҳокимият" сифатида айнан фуқаролик жамиятидагина мавжуд бўлади ва ана шундай жамият яратган муҳитдагина

¹ Политические коммуникации: Учебное пособие. — М.: Аспект Пресс, 2004. 7–13-бетлар.

матбуот жамоатчилиги фикрини шакллантириш ва унга таъсир кўрсата олишга қобил бўлган кучга айланади.

Умуман олганда, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуришга доир ислоҳотларнинг муваффақияти ОАВнинг фаолияти билан чамбарчас боғлиқдир. ОАВ ўз ижтимоий нуқтаи назарининг очиқ-ойдинлиги, қатъийлиги билангина жамиятда нуфузли мавқега эга бўлиши мумкин. Шу ўринда ОАВнинг халқ назоратининг энг синалган ва муносиб воситаси эканлигини таъкидлаш лозим.

Инглиз мутафаккири Эдмунд Бёрклан келин, яъни 1840 йилда машҳур француз ёзувчиси Оноре де Бальзак ОАВни бежиз "тўртинчи ҳокимият", деб атаган эди¹. ОАВнинг жамиятда мувозанатни сақдай олиши унинг том маънодаги "тўртинчи ҳокимият" даражасига кўтарилиши билан боғлиқдир. Ҳокимиятнинг асосий белгиларидан бири – ўз режаларини амалга ошириш йўлида одамларга йўлбошчилик қилиш, йўналтириш, бошқариш эканлиги назарда тутилган, оммавий ахборот воситалари ҳам маълум маънода шу вазифани амалга оширишга ҳисса қўшади. Шунингдек, ОАВ — ахборот ва янгилик улашини манбаи ҳамдир. Ҳозирги даврдаги фуқаролик жамияти қуриш жараёнларида ахборотга эҳтиёж тобора кучайиб бормоқда. Ҳозирда жамият ҳаёти ва фаолияти ахборотга асосланган ва таянган ҳолда кечмоқда. Шунингдек, ахборот ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг муҳим омил сифатида ҳам ўз мавқеига эга. ОАВнинг жамиятдаги ўрнини ошиб бориши билан "ахборот асри"га айланган ҳозирги даврда ахборотнинг устуворлик мавқеи ошиб боради, ахборот воситасида жамиятни бошқариш, уни ривожлантириш имкониятлари яратилади. Матбуотнинг қудрати ҳам айнан шу — сўз ва ахборот воситасида фуқаролик жамиятига маънавий-ғоявий таъсирини ўтказа олиш қобилиятига эгаллигидадир.

ОАВнинг жамиятга нисбатан таъсирининг кенг имкониятларидан фойдаланиш мақсадларида сиёсатчилар коммуникация масалаларига жиддий эътибор бера бошладилар.

¹ Политические коммуникации: Учебное пособие. — М.: Аспект Пресс, 2004. 72-бет.

Ривожланган мамлакатларда сиёсий технологиялар, жамоатчилик билан алоқалар тез ривожланиётган фан сифатида ўз услублари ва фаолиятларини шакллантирдилар. Бу соҳага давлат ва сиёсатчилар томонидан катта маблағлар сарфлаш одатдаги бир ҳолга айланди. ОАВ ҳам сиёсий коммуникация ва маркетинг қуроли сифатида жиддий тадқиқотлар объектига айланди.

ОАВнинг жамоатчилик фикрини шакллантиришдаги ўрни ҳам беқиёс ўси. Маълумки, жамоатчилик фикри, бу — бир томондан, жамият ҳаётининг ҳамма даражаларида қонуллантирилган, тап олинган қарорлар қабул қилиш механизмларидан бири бўлиб, ҳокимиятни амалга оширишда барқарор ва самарали иштирок этиб келаётган сиёсий институтдир. Иккинчи томондан эса у турли-туман ижтимоий бирликларнинг у ёки бу воқеа ва ҳолатларга нисбатан билдирган умумий фикрлари ва баҳолашларидир.

Ривожланган демократик мамлакатларда жамоатчилик фикрини билдиришнинг одатдаги оқимлари ва шакллари қуйидагилардан иборатдир: ҳокимият органлари сайловлари, фуқароларнинг бошқарушдаги тўғридан-тўғри иштироки, матбуот ва бошқа оммавий коммуникация воситалари, мажлислар, манифестлар, билдиришлар ва бошқалар. Жамоатчилик фикрини ўргатиш матбуотда эълон қилинган фикрлар ва фуқаролар билан тўғридан-тўғри алоқаларнинг бўлиши билан бир қаторда аҳолининг хоҳиши, умидлари, кутаётган истаклари ва принципиал нуқтаи назарларини ифодалашнинг муҳим манбасидир. Агар репрезентив сўровларда кўп сонли фуқаролар иштирок этсалар, билдирилган фикрлар умумий фикрни ифодалаб бера олади.

Сиёсий жараённи матбуот, радио ва телевидение сиз тасаввур этиш қийин. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, бугунги кунда жамиятимизда содир бўлаётган улкан ўзгаришларда ОАВнинг алоҳида ўрни бор. Бундан ташқари, тоғали тар ёки авторитар тузумларда унга қарши овоз бера оладиган қанчалидир салмоққа эга ташкилот ва бирланималарда бири-бирига муҳолифатда бўлган сиёсий партияларнинг йўқлиги боис ОАВ ўзига хос ташкилотчи ва қудратли кўзга тушиб ролин бажариб, охири-оқибатда бу тузумнинг ниқирозга учрашига ўз ҳиссасини қўшиб келганлиги бежиз эмас.

Машҳур сиёсатшунос Г. Ласуэлл ОАВларнинг тўртта энг асосий вазифасини алоҳида кўрсатиб берган эди: 1) дунёга теран нигоҳ билан боқиш (ахборот йиғиш ва ёйиш); 2) умумхалқ фикрини шакллантириш; 3) муҳаррирлик (ахборотни танлаш ва таҳлил этиш); 4) маърифат ва маданиятни тарғиб этиш¹.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистондаги ОАВнинг сўз ва фикр эркинлигига эришиши асосий вазифалардан бирига айланди. 1990 йилнинг январида собиқ тоталитар тузум мафкурасидан бутунлай холи бўлган "Халқ сўзи" ва "Народное слово" газеталари таъсис этилди. 1991 йилнинг 14 июнида "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги қонун қабул қилинди. Шунингдек, 1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг эълон қилиниши ва 1992 йилнинг 8 декабрида Ўзбекистон Республикаси Конституциясини қабул қилиниши оммавий ахборот воситалари фаолиятидаги муҳим воқеа бўлди. Конституциянинг махсус XV боби "Оммавий ахборот воситалари" деб номланишининг ўзи оммавий ахборот воситалари демократик тузумнинг энг муҳим конституциявий институти эканлигининг эътироф этилиши эди. Шунингдек, ОАВга катта ҳуқуқий мақом берилиши натижасида мамлакатдаги барча турдаги ОАВ демократик қадриятлар асосида фаолият юритиш учун кенг имкониятларга эга бўлдилар. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 67-моддасида ОАВга доир қуйидаги қоида мустаҳкамланди: "Оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди. Улар ахборотнинг тўғрилиги учун белгиланган тартибда жавобгардирлар. Цензурага йўл қўйилмайди"².

Конституциянинг 29-моддасидаги қуйидаги қоида Ўзбекистонда ОАВнинг демократик қадриятлар асосида фаолият юритишларининг асосий мазмун ва моҳиятини ташкил этди: "Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига

эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга...". Шунингдек, Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилган виждон эркинлиги, фуқароларнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари кафолатлари оммавий ахборот воситалари фаолиятининг эркин ва мустақил кечиши учун ҳуқуқий кенгликлар яратди.

XX асрнинг 90-йиллари ўртасига келиб мустақил демократик оммавий ахборот воситаларининг ҳуқуқий асосларини шакллантиришнинг янги босқичи бошланди. Бу даврда Олий Мажлис томонидан оммавий ахборот воситаларининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш, уларнинг демократик принциплар асосида фаолият юритишларини таъминлаш билан боғлиқ қатор қонулар қабул қилинди. Хусусан, "Ноширлик фаолияти тўғрисида" (1996 й. 30 август), "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида" (1996 й. 30 август), "Журналистик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида" (1997 й. 24 апрель), "Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида" (1997 й. 24 апрель), "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида" (1997 й. 26 декабрь) каби қонулар қабул қилинди. Мазкур қонулар мамлакатда ОАВнинг фуқаролик жамияти талабларига мос фаолиятларини йўлга қўйиш, матбуотни замонавийлаштириш учун ҳуқуқий асос вазифасини бажарди.

Лекин, шу билан бирга, мазкур қонулар оммавий ахборот воситалари фаолиятига кенг имкониятлар очиш билан бир қаторда улар зиммасига катта масъулият юкледи. ОАВ давлатнинг мафкуравий қуроли сифатидаги ўзига хос бўлмаган вазифалардан халос бўлиши ва жамиятнинг демократик институти сифатида "тўғричи ҳокимият" функцияларини ўз зиммасига олиши учун кенг шарт-шароитлар яратилди.

Шунингдек, ОАВни иқтисодий қийинчиликлардан ва ижтимоий ҳимоя қилиш мақсадларида 1996 йилнинг ноябрида "Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш ва қўллаб-қувватлаш ижтимоий-сиёсий жамғармаси" таъсис этилди. Ўзбекистон мамлакати матбуоти тарихида биринчи марта мустақил "Хуррият" газетаси таъсис

¹ Laskwell H.D. The Use of Content Analysis in Studying Social Change. // Social Science Information, 1968, №1. 18-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 13-бет.

¹ Уша жойда. 8-бет.

этилди. Шунингдек, ОАВни жамиятдаги ўрнини ошириш, "тўртинчи ҳокимият"нинг мамлакатдаги ислохотларга шибатан таъсирини кучайтириш мақсадларида Миллий матбуот маркази ташкил этилди. Журналистика соҳасида кадрлар тайёрлаш ишларига ҳам муҳим аҳамият берилди. Бу соҳага доир Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг (1999 й. февраль) махсус қарори қабул қилинди. Мазкур қарор асосида Ўзбекистон Миллий Университетининг журналистика ва Ўзбекистон Давлат Жаҳон Тиллари университети халқаро журналистика факультетлари бутунлай қайта ташкил этилди ва уларнинг таълим базаси мустаҳкамланди. Янги руҳдаги дарсликлар, янги яча ўқитиш услубларини яратиш жараёналари бошланди.

XXI аср бошларидан жамият сиёсий соҳасини эркинлаштириш ислохотларининг бошланиши билан боғлиқ ҳолда ОАВ фаолиятини демократлаштиришга янада муҳим эътибор берилди бошланди. Президент И.А. Каримов ташаббуси ва махсус Фармони билан 2002 йил май ойига келиб ОАВ устидан ҳар қандай цензурани амалга оширишни мумкин бўлган бошқарув органларининг бутунлай тугатилиши натижасида матбуотни эркинлаштириш соҳасида янги бир давр бошланди. Шунингдек, иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг IX сессиясида фуқаролик жамияти асосларини барпо этишда оммавий ахборот воситаларининг ўрни бениҳоя катта аҳамияти эътироф этилди, уларга катта масъулият юкланди.

2002 йилнинг 3 июлида Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Оммавий ахборот воситаларининг бошқарувишни такомиллаштириш" тўғрисидаги Фармони эълон қилинди. Мазкур Фармонга биноан Ўзбекистон Давлат Матбуот қўмитаси Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигига айланганди. Президентнинг мазкур Фармони модияти оммавий ахборот воситаларини эркинлаштириш, уларнинг фаолиятига давлатнинг аралашуви чеклаш мақсадларини кўзда тутилган эди. Шу давргача ўзининг катта ваколатларидан фойдаланиб норасмий цензурани амалга ошириб келган Ўзбекистон Давлат Матбуот қўмитасининг Матбуотда давлат сирларининг сақлаш бошқармаси фаолиятини бутунлай тугатишди. Давлат томонидан ОАВнинг

эркин фаолият юритишлари учун барча шарт-шароитлар яратилди¹.

1995 йилда мамлакатда 384 та газеталар, 66 та журналлар нашр этилган, 19 та телестудиялар, 2 та радиостанциялар, 3 та подавлат электрон ОАВ, 1 та ахборот агентлиги фаолият юритган бўлса, 2005 йилга келиб газеталар сони 597 тага, журналлар 145 тага, телестудиялар 43 тага, кабель телевидениелари 34 тага, радиостанциялар 12 тага, подавлат электрон ОАВ 93 тага, ахборот агентликлар эса 4 тага етди. Мамлакатнинг турли минтақаларида 70 та хусусий телевидение ва радио компаниялари фаолият юритиб, улар Ўзбекистон ҳудудининг 70 фоизига ўз ахборот ва бошқа кўрсатув ҳамда эшгитирувларини тарқатиш қобилиятига эгадирлар².

Лекин, мамлакатда подавлат ва хусусий ОАВнинг жамиятдаги таъсир доираси жуда ҳам сезилмади билан ўсаётганлигини кузатиш мумкин. Жамоатчилик фикрини ўргатиш "Ижтимоий фикр" маркази томонидан 2003 йил 3—10 сентябрда ўтказилган "ОАВ ва жамоатчилик фикри — 2003" мавзусидаги социологик сўровномаларга берилган "Сиз Ўзбекистон ички ҳаётига доир ахборотлар ва халқаро ҳаёт тўғрисидаги воқеаларни ОАВнинг қайси манбаларидан оласиз?" деган саволга респондентларнинг жавоблари қуйидагича тақсимланган: 92,6% республикадаги давлат телевидениеларидан, 35,3% давлат радиостанцияларидан, 32,3% давлат ОАВдан, 21,2% Россия ОАВдан, 5,8% подавлат телевидениелардан, 6,9% мустақил ОАВдан, 4,8% подавлат радиостанцияларидан, 0,2% хорижий -- "Би-Би-Си" ва "Озодлик" радиостанцияларидан.

"Сиз Республика ОАВ тақдим этаётган ахборотларнинг тезкорлиги, сони ва сифатидан қониқасизми?" деган саволга респондентларнинг жавоблари қуйидагича тақсим-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президентининг Матбуот хизмати жорий архиви. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 й. 3 июлдаги «Оммавий ахборот воситаларини бошқарувишни такомиллаштириш» тўғрисидаги Фармони. 1–2-бетлар.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг Матбуот хизмати жорий архиви. Ўзбекистон ОАВ тўғрисида маълумотнома. 2005 йил 16 янв. 6-бет.

ланган: 38,2% мутлақ қониқаман, 48,8% қисман қониқаман, 5,9% қониқмайман, 3,9 % жавоб беришга қийналмаман, деб жавоб берганлар, 3,2 %и жавоб беришдан бош тортганлар¹. Социологик тадқиқотлар натижалари кўрсатиб турибдики, мамлакат ОАВ фуқаролик жамиятининг ҳақиқий институти сифатида фаолият юритишлари учун, авваламбор, уларнинг нодавлат турларини кўпайтириш орқали ОАВнинг фуқаролар ва жамиятдаги турли-туман ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар манфаатларини ифодаловчи ва уларнинг муаммолари ечимларини топишга йўғрилган фаолиятини шакллантириш зарурияти туғилмоқда.

Қисқа давр ичида оммавий ахборот воситаларининг эркин фаолияти учун ҳуқуқий асослари яратилди, унинг стратегияси, йўналиши, жамият ҳаётидаги ўрни белгиланди. Шунингдек, ОАВнинг жамоатчилик фикрини ўрганиш ва шакллантиришдаги ўрнига муҳим аҳамият берилга бошланди. Фуқаролик жамиятида жамоатчилик фикри асосида шаклланиган талаб ва таклифлар ҳокимият томонидан ўрганилади ва шу таклифлар асосида қабул қилинган қарорлар жамиятга тақдим этилади. Демократиянинг моҳияти ҳам жамиятни шу услубда бошқаришда намоён бўлади. Америкалик социолог Уолтер Липпман нуқтаи назарича, "жамоатчилик фикри кишиларнинг умумий, жамоавий манфаатлари ифодасидир"².

Оммавий ахборот воситалари эса бу жараёндаги энг муҳим бўлиб ҳисобланади. Яъни, жамоатчиликнинг, халқнинг ҳокимиятга нисбатан фикрини эркин, холис ифода этади ва ҳокимият билан жамият ўртасидаги воситачи вазифасини ўтайди. Оммавий ахборот воситалари ўз саҳифаларида жамоатчилик фикрини аке эттирадиган шахсларнинг чиқишларини уюштириш, умуман, жамиятдаги энг долзарб масалаларни кўтариш орқали ҳокимиятга жамоатчиликнинг таклиф ва талабини етказиб бера олиши лозим. Шу билан бирга давлат томонидан қабул қилинган қарорларни амалга оширишда ҳам жамоатчилик фикрини йўналтиришга хиз-

мат қила олиши, жамият олдида турган энг муҳим вазифаларни амалга оширишда жуда катта роль ўйнаши керак.

Президент И.А. Каримовнинг қуйидаги сўзлари фикримизнинг далилидир: "Оммавий ахборот воситалари ҳамisha жамоатчилик фикрига кучли таъсир ўтказишга қодир бўлган фаол курул бўлиб келганини унутмаслигимиз керак"¹. Бошқача айтганда, ОАВ одамлар орасидаги ўзаро мулоқотларнинг кенг шаклидир. Уларнинг ёнига яна бир муҳим жиҳатини кўшиш мумкин: жамият аъзолари сиёсий маданиятини ошириш ва ижтимоий фикрни шакллантириш. Шу билан бирга матбуот, радио ва телевидение фуқаролар ҳақ-ҳуқуқларининг ҳимоячиси сифатида жамиятнинг кўзи ва қулоғи бўлиб, унда содир бўлаётган ўзгаришлар, масалан, иқтисоддаги ўсиш ёки пасайиш, наркомания ва жиноятнинг кўпайиши, ҳокимият вакилларининг порахўрликлари ҳақида биринчилардан бўлиб ҳаммани хабардор этувчи восита сифатида майдонга чиқади. Лекин бунинг учун ОАВ, аввало, иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлишлари даркор.

ОАВдаги мақола, репортаж, таҳлилларда ҳокимият органлари фаолиятидаги кўпинча кўзга кўринмайдиган баъзи иллатларни фош этиб, уларни ошкор этадилар. Бошқача айтганда, ОАВ орқали аке эттирилган умумхалқ фикри у ёки бу аниқ шахсларнинг "ортиқча қудратини" бирмунча камайтиради ёки қонунни бузувчиларни доимо фош қилиб туради.

Ҳозирги даврдаги оммавий ахборот воситалари фаолиятидаги муаммоларидан бири — бу жамоатчилик фикрини ўрганиш масаласидир. Оммавий ахборот воситалари жамоатчилик фикрини ёритиш, уни шакллантиришга хизмат қилиши билан бир қаторда, унинг келиб чиқиш сабаблари ва у билан боғлиқ бошқа ҳолатларни чуқур ўрганиши ва таҳлил қилиб бориши лозим. Оммавий ахборот воситалари ўзининг фаолиятини шу мақсадларга қаратиши лозим.

Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг IX сессиясидаги маърузасида жамоатчилик фикрининг аҳамияти тўғрисида шундай деган эди: "...жа-

¹ Текущий архив ЦИОМ «Ижтимоий фикр». Аналитическая справка по результатам опроса общественного мнения «СМИ и общественное мнение — 2003». 2—4-бетлар.

² Lipmann W. Public opinion — N.Y., 1992. 96-бет.

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. // Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. — Т.: Ўзбекистон, 1999. 391-бет.

миёнда ошқоралик ва очикликни таъминлаш масаласи жамоатчилик фикрини ўрганиш усул-усулбларининг қай даражада ривожлангани билан бевосита боғлиқдир. Таъбир жоиз бўлса, жамоатчилик фикри – фуқаролик жамиятининг ҳолатини ўзида аниқ акс эттирадиган бамисоли бир кўзгу. Лекин бизда жамоатчилик фикрини ўрганиш ҳам, уни шакллантириш ҳам яхши йўлга қўйилмаганини, бундай ёндашув сиёсий ҳаётимизнинг доимий белгисига айланиб улгурмаганини таассуф билан қайд этишимиз лозим¹.

Дарҳақиқат, ҳозирги ОАВнинг ҳолати бу фикрни тасдиқлайди: марказий газеталардан кўтарилаётган баъзи фикрлар ёки телевидение орқали жамиятга маълумотлар уларнинг жамоатчилик фикридан узилиб қолганидан далолат бермоқда. Жамоатчилик фикри ўрганилмаслиги, тақдим этилаётган ахборотнинг бир томонлама нуқтаи назаридангина талқин этилиши жамоатчилик фикрининг яхши шаклланишмаслигига сабаб бўлмоқда. Натижала, омманинг яратувчилик кучи, жамият тараққиёти йўлидаги интилишлари ўрнини фаоллик ва беварқлик аломатлари эъланишига шарт-шароитлар яратилади.

ОАВнинг халқ эътиборидан четда қолиши, улар тиражлари кескин даражада тушиб кетishi сабаблари, бу — уларнинг кенг ўқувчилар мухлислар оммасини жалб эта олмаганлигидир. Шунингдек, берилётган ахборотлар қанчаллик тўғри ёки адолатли бўлмасин, биринчидан, у бир ёқлама бўлиб, уларни ўзаро солиштириш, "тарозила ўлчаш" имконияти яратилмаса, иккинчидан, ОАВ томонидан жамоатчилик фикри жиддий ўрганилмаса, улар халқ талаб ва таклифларини ишобатга олмаса, у ҳолда ОАВ жамият институти сифатида фаолият кўрсата олмайди. Шунингдек, бу каби ОАВ жамият ривожланиши йўлидаги тўсиқ бўлиб қолиши ҳам мумкин. ОАВ фақат маълум бир воқеа-ҳодиса ҳақида ахборот берибгина қолмасдан, шу ахборотга бўлган муносабатни ҳам ифодалашни лозим.

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. // Биз танлаган йўл — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик нули. Т. II. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 26-бет.

Шунингдек, собиқ иттифоқ давридаги иш услубларига урганган ОАВ раҳбарларининг бозор иқтисодиёти шароитига кўникаши қийин кечмоқда. Ҳозирги даврда ОАВ фаолиятидаги баъзи салбий ҳолатлар негизининг бир томони "тарихий анъана"ларга бориб тақдеса, иккинчи томондан, ОАВ раҳбарларининг бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитларида фаолият юритишга ноқобилини, уларда юксак маънавият, маҳорат ва масъулиятнинг етишмаслиги сабаб бўлмоқда. Зеро, бу ҳақда Президент И.А. Каримов кўндалти фикрларни билдиради: "Шунингдек, айтишимиз керакки, мамлакатимиз оммавий ахборот воситалари узоқ вақтлар давомида маъфуравчи ва жамъурий назорат остида ишлагани туфати уларнинг ҳали бери бу ҳолатдан чиқishi, ахшоқ, психологик жиҳатдан уларни эркин дунёни кўриш кечмоқда. Шу сабабли улар уни унути яши бўлган ҳозирги ва янгида баъзан ҳали ҳам шима қилиши ёки шима қилмаслиқ ҳақида юқоридан кўрсатма кутиб ўтиришдек кўришади".

Кейинги йилларда ўз ўқувчиларини кўнайтираётган, тобора оммаланиб бораётган ОАВ фаолияти ўрганилса, уларнинг мустақил равишда иқтисодий фаолият юритиш заррибасини эъланлашнинг эътирофи эгамиз. Ҳозирги даврда ОАВни нашр этиш ва тарқатиш тизимидаги бу каби ижобий ўзгаришларнинг мавжудлиги эркин маъбуот яратини йўлидаги ilk қадамлардир. ОАВни эркинлаштириш йўлидаги энг муҳим вазифалардан бири уларнинг моддий-техника базасини яратини, мустақил иқтисодий асосларини барпо этишдан иборатдир.

Мамлакатда 2005 йилнинг бошидан ОАВни ривожлантиришнинг янги босқичи бошланди. Президент И.А. Каримов 2005 йилнинг 28 январидан Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида ОАВни мамлакатда амалга оширилаётган ислохотларнинг узвий қисми сифатида ривожлантириш борасидаги қуйидаги вазифаларни қўйди: "Ўзбекистонда демократик янгила-

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. // Биз танлаган йўл — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. II. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 23—24-бетлар.

нишлар жараёнини чуқурлаштириш ва фуқароларнинг эркинликларини таъминлашнинг гоят муҳим шarti — бу оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш учун демократик андозаларни жорий этиш бўйича аниқ ва изчил чораларни амалга оширишдир”¹.

Жумладан, Президент И.А. Каримов томонидан ОАВнинг иқтисодий эркинлигини таъминлаш, уларнинг мустақил фаолият юритиши ва ривожланиши мақсадида ОАВни қўллаб-қувватлаш жамоатчилиги жамғармаси тузиш, давлат телевидениеси негизда жамоатчилик телевидениесини шакллантириш, телерадиоиндустрия бозорини ривожлантириш, тижорат ва ҳудудий нодавлат телерадиостудияларнинг фаолият юритиши учун зарур шарт-шароитлар яратиш, замонавий рақамли ахборот технологияларини жорий этиш каби вазифалар қўйилди².

Шунингдек, 2005—2006 йиллар давомида Ўзбекистон Республикасининг “Оммавий ахборот воситаларида давлат ҳокимияти органларининг фаолиятини ёритиш”, “Телерадиокўрсатувлар ва эшиттирувлар тўғрисида”, “Жамоатчилик телевидениеси тўғрисида”, “Кабель кўрсатувлари тўғрисида”, “Оммавий коммуникациялар соҳасидаги иқтисодий асослар тўғрисида” қонуни қабул қилиш режалаштирилган³. ОАВнинг фуқаролик жамияти институти сифатидаги таъсир доирасини кучайтиришга доир ислохотлар “Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари” тамойилининг таркибий қисмларидан бирига айланди.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда демократик оммавий ахборот воситаларининг ҳуқуқий асослари яратилиши билан жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётида маълум ўзгаришлар рўй бермоқда. Матбуот соҳасида жиддий ўзгариш-

¹ И.А. Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилишдир. // Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. — Т.: Ўзбекистон, 2005. 190-бет.

² Қаранг: Ўша жойда. 193—194-бетлар.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 й. 10 мартдаги «Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этиш мақсадлари ва вазифаларини амалга ошириш Дастури тўғрисида»ги 24-рақамли Қарорига 4-илова. 2-бетлар.

ларни амалга ошириш учун зарур бўлган шарт-шароитлар шаклланди. Давлат ва жамоат ташкилотлари оммавий ахборот воситалари билан бир қаторда хусусий матбуот тизими яратилди. Эркин матбуот бозори шаклланди, бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бера оладиган мустақил нашрлар сони кенгайди ва дастлабки рақобат муҳити куртаклари пайдо бўлди. Матбуотнинг иқтисодий асосларини яратиш, уларнинг ҳуқуқий кафолатларини таъминлаш ва мустақил нашрлар фаолияти учун зарур шарт-шароитлар яратиш ҳали миллий матбуот олдидан турган энг долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Ривожланган демократик давлатлар тажрибасини ўрганиш, муассис ва таҳририят ўзаро муносабатларини янги босқичга кўтариш масалалари ҳам ўз ечимини кутмоқда. Муҳими, мустақиллик йилларида эркин оммавий ахборот воситалари фаолияти учун зарур бўлган ҳуқуқий, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий шарт-шароитлар шаклланди. ОАВнинг фуқаролик жамияти институти сифатида ривожланиш ислохотлари давом этмоқда. Диққатга сазовор муҳим томони шундаки, эркин матбуотни ривожлантирмай туриб, фуқаролик жамияти қуриш ва инсон эркинлиги, ҳуқуқларини таъминлаш мумкин эмаслигини жамоатчилик англай бошлади.

4.4. Маърифийлик ва дунёвийлик — фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг асосий омилли

Инсоннинг жамиятга уюшиб яшаш зарурияти унинг маърифий-маънавий дунёсининг юксалиши натижаси ўлароқ шаклланди. Чунки, инсоннинг ақл-идроки ривожланиб бориши билан у ўзининг манфаат ва эҳтиёжларини шакллантира олади ва уларни ёлғиз ўзи қондира олмаслигини англай бошлайди. Инсон дунёқараши маънавий ва маърифий қадриятлар билан бойиган даврдан бошлаб у ўзининг атрофидаги муҳитга, инсон ва инсоний муносабатларга зарурият сеза бошлайди. Инсон ўз манфаатлари ва орзу-истакларини амалга ошириш учун ҳам ўз атрофидаги жамият аъзоларининг умумий манфаатлари ва эҳтиёжларини худди ўзиникидек қабул қилиши, умумманфаатлар йўлида беихтиёр иштирок

этишни англай бошлани билан унинг ҳаётида маърифий маънавий юксалиш босқичи бошланади.

Кўришиб турибдики, ҳар қандай ижтимоий муҳит ёки инсоний муносабатлар мажмуаси маънавий-маърифий юксалиш манбаидир. Маънавий қадриятлар жамият ҳаёти билан уйғунлашган муҳитда турли инсоний манфаатлар ва бошқа зарурий эҳтиёжлар ҳеч бир сиёсатсиз, таъинқлар ёки куч ишлатишсиз қондирилади. Маънавий қадриятларга амал қилинмаган жамиятларда эса бу каби жараёнлар тоталитар ёки авторитар усуллар – куч ишлатиш билан ҳал қилинади.

Систий тузумлар шқирозга юз тутиши, яъни тузумлар пайдо бўлиши билан маънавий қадриятлар мезонларини тубдан ўзгартиришга эҳтиёжлар сезилишининг асосий сабаблари шундаки, ҳар бир жамият ўз ривожланишинини қийиндир босқичида маънавий қадриятлар – алоқат мезонлари бузилади, инсон эркинлигини таъминлаш мумкин бўлмаёт қолди, зулм авж олади. Давлат органларидаги мансабдорларга ахлоқий талабул бошланади. Натижада, жамият аъзоларида бу каби маънавий шқирозга нисбатан норозилик пайдо бўлади, нафрат кучайиб боради. Жамиятдаги ижтимоий барқарорликка путур етди.

Инсон маънавияти минглаб йиллар тажрибаси, илму фани натижалари ва ютуқлари асосида тобора такомиллашиб, мазмунан бойиб боради. Инсоният тарихида ilk бор маънавий қадриятлар, инсон ахлоқи ва этикага доир улкан илмий изланишларни амалга оширган мутафаккирлар Платон ва Аристотелдир. Албатта, бу даврда маънавият тушунчаси тўғридан-тўғри ишлатилмаса ҳам, унинг қадриятлари ва мазмуни турли хил ифодаларда ўз аксини топган эди.

Қадимги юнон мутафаккирлари ўз даврларида этика, фалсафа ва сиёсат фанлари воситасида маънавиятнинг турли қирраларини изоҳлаб, уларнинг инсон юксалишидаги ўрни ва аҳамиятини очиб берган эдилар. Платон этикани амалий фалсафанинг муҳим жиҳатларидан бири сифатида ифодалаб, "у характерни тарбиялайди"¹, деб кўрсатган эди.

¹ Платон. Диалог. — М.: Мысль, 1986, 8-бет.

Аристотель маънавий муносабатларда "ихтиёрини" ва "беихтиёрини" каби тушунчаларни ишлатади. Беихтиёрлик шуки, у куч ишлатиш ёки билмаслик оқибатида амалга ошади. Лекин, шу билан бирга, ҳеч қандай куч ишлатиб, ҳеч қачон мажбурлаб бўлмайдиган нарсалар ҳам мавжудки, бунда бу воқеликка тортилган ўзликни ҳам, ташқи шарт-шароитларни ҳам айблаб бўлмайди¹.

Ахлоқий ва маънавий сифатлар инсон томонидан ўзлаштирилган руҳий сифатлардир. Табиатан ёки беихтиёр киши яхши бўлиб қолиши мумкин эмас. Аристотелнинг таъкидлашича, эзгулик сифатлари бизга табиат томонидан инъом этилмайди, балки у бизга уни ўзлаштириш имкониятигига беради ва бу фақат ахлоқнинг хусусиятигига бўлиб қолмайди. Чунки, "биз табиатдан олган нарсаларнинг ҳаммасини дастлаб имкониятлар шқлидагина оламиз ва оқибатда уларни воқеликка айланттираемиз". Шунинг учун "умуман биз эзгуликларни руҳнинг мақтовга сазовор ўзлаштирган хусусияти, деб атаёмиз"². Аристотель маънавиятли ва хушхулқли инсонни бошқа инсонлар учун меъёр, у доимо ўзи билан уйғунлик топа олади ва "виждон таънасидадан холидир", деб баҳолайди³.

Аристотель маънавиятли ва ахлоқли инсоннинг жамият ривожидagi ўрнини юксак баҳолайди: "Эзгуликни касб этган инсон ҳеч кимга зарар етказмайди, аксинча, эзгуликдан узоқ инсон энг гуноҳкор ва ёввойи мавжудотдир, жинсий лаззатланиш ва еб-ичишга нисбатан у ҳар қандай ҳайвондан ҳам тубандир. Ахир, турли ҳайвонлардан инсон эзгулик ва ёвузлик, адолатлилик ва адолатсизлик кабиларни идрок этиши билан фарқланади"⁴.

Маънавий қадриятлар назарий ва амалий жиҳатларини юксалтиришда Абу Наср Форобийнинг ўрни беқиёсдир. Форобийнинг фикрича, инсон мавжудот оламининг якуний ҳосиласи бўлиб, у ақл-идроки шқлланиши баробарида инсоний фазилатларни эгаллади, дунёни англай бошлади. Маъ-

¹ Аристотель. Никомахова этика. // Соч. В 4-х т. Т. 4. — М.: Мысль, 1981, 97-бет.

² Уша жойда. 78-бет.

³ Аристотель. Никомахова этика. // Соч. В 4-х т. Т. 4. — М.: Мысль, 1981, 67-бет.

⁴ Аристотель. Политика. Пер. Н. Скворцова. — М.: 1965, 118-бет.

навиятни эгаллаш, маърифатта интилиш, ахлоқли бўлиб, илм-фанни ўзлаштириш воситасида эзгуликка ҳос фазилятлар инсонни барқарорликка етказди. Инсоннинг асл мақсади ўз юксак фазилятлари туфайли ҳам бахт-саодатли жамоани барпо этишдир.

Мутафаккир фалсафани инсон руҳиятини ва жамият ҳаётини соғломлаштириш воситаси, деб қарайди. Форобий нафсни тийишни инсон маънавий юксаклигининг мезони сифатида баҳолайди. У ўзининг "Китоб фусус-ал-мадания" номли китобида шундай деб ёзган эди: "Инсон нафсига (руҳига) худди унинг вужудига ўхшаш, соғлиқ ва ҳасталиқ ҳам ҳосдир. Нафсининг соғломлиги шунида ифодаланадики, унинг ички ҳолати ва турли қисмлари ўртасида уйғунлик вужудга келади. Бунинг натижасида инсон доим фазилятли, олижаноб ишларни қилади ва гўзал хулқлар соҳиби бўла олади. Нафсининг (руҳининг) ҳасталиги шунида ифодаланадики, нафсининг ички ҳолати ва қисмлари ўртасида мувозанат бузилган бўлади, шу туфайли одам доим разил ишларни, хунук хатти-ҳаракатларни қилишга одатланиб қолади"¹.

Маънавиятни умуминсоний қадриятларнинг энг олий мақоми сифатида илк бор тараннум этган буюк мутафаккир Алишер Навоийдир. У ўзининг "Ҳайратул-аброр" асаринда маънавиятги инсонни қуйидагича тасаввур қилган эди: "Сен инсонларга фойда етказишни ўзингга шиор этдинг; шундан келадиган нафъни ўзингга ёр айладдинг. Сенинг халққа кўрсатган фойданг шак-шубҳасиздир; лекин билиб қўйки, бундан ўзингга тегадиган нафъ кўпроқдир. ...Кимки бошқаларга зарар етказишни одат қилса, бундан элга эмас, аввало ўзига жабр этган бўлади. ...Кимнинг халқ ғамидин ғами бўлмаса, ҳақиқий одам бўлсанг, уни одам дема"².

Инсониятнинг жамиятта уюшиб яшаши, кишиларнинг ўзаро ҳамкорлиги, жамият ҳаётининг барқарорлиги ва фаровонлигини таъминлашнинг ички манбаи ҳам маънавийлик, ҳам маърифийликдир. Маънавий бойлик чегара билмайди, миллатни тап олмайди, у қайси мамлакат ёки жамиятда

¹ Фороби. Социально-этические трактаты. —Алма-ата: Наука, 1975. 172-бет.

² Навоий А. Ҳайратул-аброр. Насрий баён қилувчи А. Ҳайитметов. — Т.: Ё.Ғулом номлагани нашр. 1974. 95, 97–98-бетлар.

бўлмасин, бу ўша жойдаги маънавий комил инсонлар мулкидир. Умуминсоний қадриятлар қайси ҳудудда ривожланган бўлса, ўша жойда маънавиятнинг униб-ўсиши учун муҳит, ҳар томонлама шарт-шароитлар туғилади. Лев Толстой маънавий бой ва маънавий қашшоқ одамни шундай таърифлаган эди: "Энг яхши одам — ўз фикри ва ўзгалар ҳис-туйғулари билан яшаётганидир, инсоннинг энг паст тоифаси эса — ўзгалар фикри ва ўз ҳис-туйғулари билан яшаётганидир"¹.

Машҳур адиб Чингиз Айтматов маънавий қадриятларни қуйидагича баҳолайди: "Инсоният идеаллари ютуқлари сифатидаги моделларда бизнинг ижтимоий тузумимизни характерлайдиган маънавий принципларнинг баҳридан ўтмаслигимиз лозим. Бу принциплар ичида энг асосийлари — жамият фаровонлиги йўлидаги ҳалол меҳнат, кишилар ўртасидаги инсоний муносабатлар ва ўзаро ҳурмат, ҳалоллик ва ҳақгўйлик, адолатсизлик билан келишмаслик кабилардир. Аслида, булар диёнатнинг таркиблари бўлиб, ўз ўрнида, диёнат фуқаровийликни ҳаракатга келтирувчи кучдир... Маънавият — бу инсон учун дастлабки ва энг асосий мавжудлик қонунидир. Уни ҳар бир авлод, ҳар бир индивид ўтмиш аждодларнинг муқаддас ва бузилмас мероси сифатида қабул қиладилар"².

Машҳур Европа файласуфи Жан Поль Сартр ҳам маънавий қадриятларга доир чуқур тадқиқотлар олиб борган эди. Жумладан, у шундай деб ёзган эди: "Инсон ўзини ўзи яратади, у олдиндан яратилмаган. У маънавиятни танлаб, ўзини ўзи яратади. Атрофдаги шарт-шароитларнинг инсонга таъйиқи шундайки, инсон қандайдир маълум бир маънавий қадриятларни танламай иложи йўқ. Биз инсонни қандайдир нуқтаи назарларни эгаллашга доир қарорига боғлиқ ҳолда аниқлаймиз. Шунинг учун ҳам танлашнинг ихтиёрлигидан бизга нисбатан таъна қилиш бемаъниликдир"³.

¹ Толстой Л.Н. Собр. соч. В 22-х т. Т. 22. Дневники. 1895–1910. — М.: Худож. лит., 1985. 130-бет.

² Айтматов Ч. Верю в человека. // Собр. соч. В 7-ми т. Т. 7. — М., 1998. 478-бет.

³ Сартр Ж.П. Экзистенциализм — это гуманизм. В кн.: Сумерки богов. — М.: Политиздат. 1989. 139-бет.

Албатта, маънавият фақат инсондаги шахсий фазилатлар, унинг моҳият ва мазмунинигина белгилаб қолмасдан, балки, у ижтимоий-сиёсий характер касб этади. Инсонийлик нуқтаи назаридан қараганда, кишиларни бошқариш ҳуқуқи уларнинг бошқарувчиларга ўзлари берган ваколатлар доирасида амалга ошиши талаб этилади. Бу ҳуқуқ доирасидан чиқмаслик учун ҳам маънавиятли сиёсатга эҳтиёж сезилади. Лекин бу ҳуқуқ доираси ўзбошимчалик билан кенгайиб борса, бошқарув, шу жумладан, сиёсий ҳокимият тоталитаризм ёки авторитаризм сари интилади. Инсоннинг ахлоқи ва маънавий дунёсини юксалтиришга нисбатан ҳокимиятни ўз ваколатлари чегарасидан чиқмай ишлашини таъминлаш энг қийин муаммолардан биридир. Бунинг учун нафақат олий даражадаги, балки барча даражадаги бошқарув раҳбарлари ҳақиқий инсонийликдаги маънавий қадриятларни ўз дунёқарашларига сингдирган бўлиши зарур.

Бундан шундай хулоса чиқадики, адолатли ва фозил жамият қуриш учун давлат бошқаруви, ҳокимият ва сиёсат маънавий қадриятлар асосида қурилоғи ва фаолият кўрсатмоғи лозим. Шунинг учун ҳам ҳозирги даврга келиб сиёсат билан маънавий қадриятларнинг уйғунлашуви умуминсоний қадриятлар талабларидан бирига айланди.

Шу билан бирга, маънавият фақат меросий, тарихий ва анъанавий қадрият эмас, балки доимо ривожланиб, такомиллашиб, янги ҳаёт тарзи билан уйғунлашиб борувчи воқелиқдир. Аксарият олимлар маънавиятга доир ўз изланишларини фақат ўтмиш билан чеклайдилар, ҳозирги куннинг долзарб мақсад ва вазифалари билан боғламайдилар. Ваҳоланки, француз мутафаккири Монтень "Бизда — Францияда фанларга оид изланишлар, одатда тўғридан-тўғри фойда олишдан бошқа ҳеч қандай мақсадларни кўзламайди"¹, деб ёзган эди. Бундан шундай хулоса чиқадики, ҳар бир назарий изланиш бугунги кун амалий ҳаёти талаблари ва эҳтиёжларидан келиб чиққандагина, у янада ривожланиш ва ислоҳотлар учун муҳим аҳамият касб этади.

¹ Монтень М. Опыты. Избранные главы. — М.: Правда, 1991. 110-бет.

Ҳозирги даврда Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини барпо этиш мақсадини ҳаётга татбиқ этиш билан ҳамоҳанг тарзда бозор иқтисодиётига ўтиш, демократик қадриятларни эгаллаш, фуқаролар ижтимоий-сиёсий фаоллигини юксалтириш, шахс эркинлигини амалда жорий этиш, сиёсий жараёнларни эркинлаштириш, кўппартиявийлик тизимини демократик меъёрлар асосида такомиллаштириш каби янги-янги долзарб вазифалар пайдо бўлди. Янги жамият қуришдаги бу омилларнинг барчаси умуминсоний қадриятлар нуқтаи назаридан қараганда кўпроқ маънавиятга яқин бўлган мезонлардир.

Ҳозирги даврга келиб ривожланган мамлакатларда фуқаролик жамияти қадриятлари — халқ ҳокимияти, ҳокимиятнинг фуқаролар манфаатлари асосида фаолият юригиши, сиёсий қарорлар қабул қилишни кўпчилик овози билан ҳаёт этиш, озчилик ҳуқуқларининг ҳурмат қилиниши, асосий инсон ҳуқуқларини амал қилинишига кафолатлар яратилганлиги, эркин ва адолатли сайловлар тизимини анъанага айланганлиги, қонуннинг барча учун тенглиги, оид суд ҳокимиятининг ўрнатилиши, ҳукумат функцияларининг Конституция билан чекланганлиги, дунёқарашлар плюралиزم, турли хил қарашлар ва фикрларнинг ўзаро бир-бирига чидамли бўлиши каби қадриятлар ҳар бир фуқаронинг турмуш тарзи, маънавияти ва маданиятининг узвий ва ажралмас бўлакларига айланди. Албатта, бу қадриятлар XX асрда ўз такомилга етган, ўз ривожланишини қадимги даврдан бошлаган маънавий юксалишнинг сўнгги босқичи маҳсулидир.

Инсоният тарихидаги ривожланиш сари интилиш тажрибалари ва сабоқлари маънавий қарашлар ва амалиётни авлоддан-авлодга мерос этиб қолдирди. Уларнинг энг инсоний, олий эзуликка доир нодир жиҳатлари тўғрилиб, ҳаётга зид томонлари унутилиб, маънавий қадриятлар такомиллашган тизимга айланди. Шунинг учун ҳам мамлакат Президенти И.А. Каримов "тарих — халқ маънавиятининг асосидир",¹ деганда бутунлай ҳақ эди. Маърифатни юксалтиришда тарихийликнинг, тарихий ошнинг ўрни бениҳоя каттадир.

¹ И.А.Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. // Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамоғиз. Т. 7. — Т.: Ўзбекистон, 1999. 146-бет.

Шарқ мутафаккирлари "маърифат" тушунчасининг мазмунини жуда ҳам кенг маънода тушунганлар. Жумладан, машхур олим Зуннун ал-Мисрий маърифатни "билиш нури", деб билган. Илк ислом алимлари маърифатни ("аърафа", кўгликда "маърифатун") "билиш", "билим", "билдириш" маъноларида қўллаганлар. Лекин, IX—XII асрда араб тилида ижод этган файласуфлар ва бошқа олимлар "маърифат" деганда билим ва илмни тушунганлар. Масалан, ал-Кушайрий "ҳар бир илм — бу маърифат, маърифат эса илм, ҳар бир Худони англовчи маърифатлидир", деб ёзган эди. Ал-Мухасибий эса "кўрқув илм маҳсулидир, шунингдек, хотиржамлик зоҳидлик натижаси бўлса, тавба-тазарру маърифат оқибатидир", деб таъкид қилади. Кўнчилик ҳолларда эса маърифатни аниқлаш араб тилида ижод этган олимларнинг япон тилига қилинган таржималарида эса гнозис ("gnosis" — билим) тарзида берилган. Суқротнинг қуйидаги фикрлари арабча таржиманда ("Китоб ас-саъл"да) шундай ифодаланган эди: "Барча эзгуликлар фақат маърифат воситасида пайдо бўлади"¹.

Маърифат инсоннинг ўз эркинлигини ҳис этиши, мутелик руҳиятидан покланиши, миллат, жамият ва ўз Ватанига нисбатан муҳаббат ва эзгуликка эришиш қафолаги ҳамдир. Фақат маърифатли инсон ўз шахсий манфаатларини жамият манфаатларидан наст қўя олади. Инсон жамоа, миллат ва давлат манфаатларини ифода этиш ва қондириш учун фаоллик кўрсата олса, ўзининг ҳам манфаатларини аниқлашда маърифатлилик даражаси юксалиб бораверади. Ҳақиқий баркамол ва маърифатли инсонда жамиятдаги барча манфаатлар ва эҳтиёжларни мувофиқлаштиришга интилиш, бу фаолиятни у худди ўзининг умри мазмунидек ҳис қилиш характери шаклланади.

Албатта, маърифатли инсонни шакллантириш табиий ҳолда, яъни ўз-ўзидан рўй бермайди. Бунинг учун жамият, давлат, жамоатчиликнинг ўзаро ҳамкорликдаги кенг ва чуқур саъй-ҳаракатлари ва фаолиятларига эҳтиёж сезилди.

¹ Роузентал Ф. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе. — М.: Наука, 1978. 200-бет.

Фуқаролар дунёқарашин, ўй-фикрлашида ўгмиш авлодларнинг маънавий мероси, жамият мақсадларига уйғун келувчи илгор хорижий қариятлар — фуқаролик жамияти ва демократияга доир билимлар мажмуининг сингдирилиши, эски тоталитар жамиятга ҳос яшаш усуллари руҳиятидан покланиши каби кенг қамровли маърифий жараёнларни амалга ошириш ўтиш даврининг долзарб вазифасидир. Шунинг учун ҳам Президент И.А. Каримов қуйидаги фикрни билдирган эди: "жамият тараққиётининг асоси, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч — маърифатдир"¹.

Маълумки, инсон ўзлигини англамаса, у ҳеч қачон эркин инсонга айлана олмайди. Маърифатли бўлишнинг бош шартин эса эркин фикрлаш, ўз мустақил фикрлаш қобилиятига эга бўлишдир. Шунинг учун ҳам маърифатли жамиятдагина эркин фикрлаш, сиёсий плюрализм, умуман, демократия учун қулай шарт-шароитлар яратилади. Бундай жамиятнинг бошқарини давлат учун ҳеч бир қийинчиликлар туғдирмайди. Маърифат туфайли фуқароларнинг сиёсий ва ҳуқуқий маънавияти юксалади. Энг олий ҳокимият фақат қонулар тимсолидагина намойи бўлади. Натижада, кишилардаги мутелик, лоқайлик, боқимаччилик руҳияти барҳам топиб, улар табиатидаги истеъмолчилик кайфияти ўрнига яратувчанлик, меҳнатга ва ҳаётдаги юмушларга ижодий муносабатда бўлиш майллари юксалади.

Инсон фақат маърифатли бўлиш натижасидагина ўзи қурмоқчи бўлган улкан бино — янги жамиятни тасаввур қила олади. Ана шундай тасаввургина инсонга интилиш, янги яратувчанлик кучини бахш этади. Агар инсон ўз келажак бахту саодатини тасаввур қила олмаса, унда интилишлар шаклланмайди. Чунки, ўзи йўқ нарсанинг на жозибаси, на жалб этиш кучи мавжуд бўлади. Қолаверса, фақат маърифатли инсонгина жамият ва давлат ривожланишидаги демократик ва сиёсий жараёнларда ихтиёрий равишда иштирок эта олади.

¹ И.А. Каримов. Ёримиш хотирасиз келажак йўқ. // Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. Т. 7. — Т.: Ўзбекистон, 1999. 134-бет.

Миллий истиқлол мафкурасининг энг асосий мақсадларидан бири — биз ўтмоқчи бўлган фуқаролик жамиятини тасаввур қилиш, халқимизга руҳий жиҳатдан маънавий озиқ бериш, янги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ўрнатишга доир ислохотлар жараёнларига фуқароларнинг сафарбарлигига эришиш, фуқаролик жамиятининг халқ фаровонлиги, давлат мустақиллиги кафолати эканлиги ғоясини сингдиришдир.

Мамлакат Президенти И.А. Каримов ҳозирги ўтиш давридаги ислохотларни чуқурлаштиришда ижтимоий-сиёсий муносабатлар ўрнини характерлар экан, жамият мафкураси тушунчасига ҳам аниқлик киритади: "Соғда қилиб айтганда, жамиятимизнинг мафкураси шу жамиятнинг таянчи бўлмиш оддий инсон ва унинг манфаатларини ифода этиши, халқимизнинг беҳатар, тинч-омон, фаровон, бадавлат турмушга эришиши учун куч-гайрат манбаи бўлиш лозим... Миллий мафкура, авваламбор, ўзлгимизни, муқаддас анъаналаримизни англаш туйғуларини, халқимизнинг кўн асрлар давомида шаклланган эзгу орзуларини, жамиятимиз олдига бугун қўйилган олий мақсад ва вазифаларни қамраб олиши шарт"¹.

Президент И.А. Каримов ташаббуси билан 1994 йилнинг 23 апрелида республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилиги маркази ташкил топди. Бу марказ узоқ давр мустамлака бўлган мамлакатимизда халқимизга ёт бўлган дунёқараш ва мафкура тазйиқи остида йўқолаётган миллий маънавиятни юксалтириш, фуқароларнинг ўзлгини англаш жараёнларига таъсир кўрсатиш, собиқ тузум дунёқарашидан покланиш, ўзбек халқининг маънавий-маданий мероси, миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳига мос ғояларни шакллантириш ва ҳаётга гатбиқ этиш, минтақа халқларининг муштарак маънавий, маърифий, маданий илдизларини тадқиқ ва таҳлил қилиш асосида тарғиб этиш каби дастурий мақсадларни ўз олдига қўйган эди².

¹ И.А. Каримов. Жамиятимиз мафкураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин. // Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурагимиз. Т. 7. — Т.: Ўзбекистон, 1999. 91-бет.

² Қаранг: Республика «Маънавият ва маърифат» маркази тизими. — Т.: 1995. 2-бет.

Лекин, "Маънавият ва маърифат" маркази фаолиятида эски жамиятдан қолган бюрократик иш услублари, унинг маҳаллий ташкилотлар билан алоқаси яхши йўлга қўйилмаганлиги натижасида дастурий мақсадлар амалиётда ўз ифодасини топиш жараёнида кўплаб муаммолар пайдо бўлди.

Ўз ҳаракат дастурининг давр нафаси ўзгариб туришига монанд равишда такомиллаштиришга яхши аҳамият бермаганлиги, марказ кенгаши аъзоларининг пассивлиги, бошқарувдаги буйруқбозлик ва фаолиятнинг фақат маъмурий томонларига берилиш, ташкилий ва мафкуравий ишларда янги услубларни қўлламаслик натижасида "Маънавият ва маърифат" маркази халқ ичига чуқур кириб бора олмади. Марказ ва унинг маҳаллий ташкилотлари раҳбариятида мустақил фикрлаш, ташаббус кўрсатишнинг етишмаслиги натижасида уларнинг маҳаллий ҳокимиятнинг ижрочилари сифатида фаолият юритиш каби салбий ҳолатлар пайдо бўлди.

Республиканинг баъзи ҳудудларига мамлакат тарихи ва жамиятга бутунлай ёт бўлган диний оқимлар, экстремистик ташкилотлар ва ақидапарастлик ғоялари кириб кела бошлади. Улар мамлакат тинчлиги ва осойишталиги учун хавф туғдираётган оғир пайтларда ҳам марказ томонидан уларга қарши пухта назарий изланишлар ва маърифий чоратадбирлар кўрилмади. Афсуски, марказ ўзининг беш йиллик фаолиятида (1994 — 1999 йй.) жамиятнинг асосини ташкил этган маҳаллалар, меҳнат жамоалари ва қишлоқларда маънавий ва маърифий тадбирларни ҳозирги давр талаблари асосида йўлга қўя олмади. Мактаблар, лицейлар, коллежлар ва бошқа ўрта махсус ва олий ўқув юртларида ташкил этилган маънавият ва маърифат бурчаклари ёки хоналари ташкил этилган бўлса-да, қуйи ташкилотлардаги маънавий-маърифий ишларда расмийлик ва маъмуриятчилик устуворлик қилди. Марказ ва унинг жойлардаги ташкилотларига кўпроқ назарий жиҳатдан яхши тайёргарлиги бўлмаган, илгари давлат ва партия идораларида тажриба орттирган кадрлар раҳбарлик қилишлари натижасида маънавий-маърифий ишларда расмийлик авж олди.

Мамлакатда маънавият ва маърифатга доир ишларни тубдан яхшилаш, уни янги босқичга кўтариш мақсадларида Республика ҳукумати ташаббуси билан 1999 йил август ойида "Маънавият ва маърифат" Республика кенгаши тузилди. Кенгашнинг мақсади жамият аъзолари, айниқса, ёшлар ўртасида миллий ғоя ва миллий мафкурага таянган ҳолда, миллий ва умумбашарий қадриятларга асосланган демократик тамойилларни қарор топтириш орқали инсонни улуглашга жисмонан соғлом, дунёқарашни тегин фуқароларни камол топтириш, деб топилди.

Шунингдек, кенгашнинг мамлакат аҳлини Миллий истиқлол ғояларига садоқат, Ватан ва улуг мақсадга эътиқод, фидойилик руҳида тарбиялашга доир тарғибот-ташвиқот ишларининг асосий йўналишлари белгиланди. Республика вилоятлари, шаҳар, туманлари, Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент шаҳрида "Маънавият ва маърифат" кенгашлари ташкил этилди. Ҳар бир корхона, муассаса, ширкат ҳужанини, ўрта мактаб, лицей, коллеж, гимназия, олий ўқув юрти, ҳарбий қисмлар, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларида "Маънавият ва маърифат" бошланғич ташкилотлари фаолият юрита бошлади. Олий ўқув юрларининг биринчи проректорлари маънавий-маърифий ишларга мутасаддилик қилиши белгилаб қўйилди. Натижала, 2005 йилга келиб, мамлакатдаги ҳар бир ўқув юрти, меҳнат жамоасида маънавий-маърифий ишларга доир ташкилотлар ва махсус маънавият ва маърифат хоналари ташкил этилди¹.

Шунингдек, мамлакат ёшларининг ижтимоий фаоллигини ошириш, уларнинг маънавий дунёқарашларини юксалтириш мақсадларида маърифий фаолият олиб боришда нодавлат ношжорат ташкилотларнинг ўрни бекиёсдир. Ёшларнинг янги ташкилот тузилиш истакларидан келиб чиқиб, 1996 йилнинг 17 апрелида Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикаси ёшларининг "Камолот" жамғармаси тўғрисида"ги Фармони асосида янги ёшлар ташкилоти шаклланди. Жамғармага "ёш авлоднинг ҳар томонлама камол топиши, чуқур билим, касб эгаллаши, ўзлари-

¹ Республика «Маънавият ва маърифат» маркази жорий архиви. «Маънавият ва маърифат» марказининг вилоят, шаҳар, туман бўлимлари тўғрисида 2000–2005 йиллар учун маълумотнома. 2–3-бетлар.

да юксак маънавият, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик фазилатларини ҳосил қилиши, уларнинг истиқлол ишининг изчил давомчилари бўлиб етишишларида кўп қиррали ёрдам кўрсатишни ўзининг дастурий вазифаси қилиб белгиланганлиги"¹ маъқулланди.

Шунингдек, жамғарманинг ёшларни ижтимоий жиҳатдан муҳофаза этиш ишларида қатнашиш, уларнинг билим олиш, меҳнат қилиш, сиёсий ва бошқа конституциявий ҳуқуқларини тўла амалга ошира олишлари учун ёшларда умуминсоний қадриятлар, миллий ахлоқ, одоб, демократик йўналишларни такомиллаштириш асосида баркамол маънавий хислатлар, юртга муҳаббат, Ватанга садоқат, миллатлараро дўстлик ришталарни мустаҳкамлаш учун зарур муҳит ва шарт-шароитнинг яратилишига кўмаклашиш вазифаси белгиланди. Жамғарма фаолиятининг тўлақонли бўлишини кафолатлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 31 майда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикаси ёшларининг "Камолот" жамғармасини қўллаб-қувватлаш тўғрисида"ги қарори асосида жамғармага Вазирлар Маҳкамасининг захира фонди ва бошқа вазирликлар, давлат кўмиталари, марказий давлат идораларидан катта миқдордаги маблағлар ажратилди². Жумладан, вилоят, туман ва шаҳар ҳокимликлари ҳам ўз ҳудудларидаги "Камолот" жамғармаси бўлимларининг фаолият юритишлари учун молиявий жиҳатлардан ёрдам кўрсатдилар.

Бироқ, "Камолот" жамғармаси ва унинг жойлардаги бўлимлари мамлакат ёшларига етакчилик қилиш, ёшларнинг ижтимоий фаолиятини мувофиқлаштириш каби ташкилий ишлари билан кўпчилик ёшларни ўзига қамраб ололмади. Ҳаттоки, жамғарма ва унинг маҳаллий бўлимлари ёшлар ўртасида маънавият ва маърифат ишларини олиб боришда ҳам суеткашлик қилди. Жумладан, ўтган асрнинг 90-йиллари охирига келиб, жамғарманинг кўпчилик ташкилотлари ўз

¹ Жамиятни ислоҳ қилиш йўлида. Жамоат ташкилотлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари. — Т.: Шарқ, 1998. 12-бет.

² Жамиятни ислоҳ қилиш йўлида. Жамоат ташкилотлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари. — Т.: Шарқ, 1998. 63-бет.

фаолиятларини маънавий жиҳатлардан таъминлаш қобилиятини ҳам йўқотиб қўйди. Мамлакат Президенти И.А. Каримов "Камолот" жамғармасининг 1996—1999 йиллардаги фаолиятини таҳлил этиб, унга нисбатан ўзининг қўйидаги танқидий фикрларида ҳақ эди: "Жамғарма фаолияти, шуни ҳам тан олишимиз керак, ўз ҳолига ташлаб қўйилган, ёшларни юксак мақсадларга даъват этиш, маънавий-маърифий тарбия ишлари бир четда қолиб кетган. Ўз вақтида бу ташкилот сиёсатдан ҳоли, яъни жамғарма сифатида тузилган эди. Бундан кўзланган мақсад — эски комсомол тизими, умрини ўтаб бўлган коммунистик мафкура асоратларидан ёшларни халос қилиш эди. Бироқ бу — Жамғарма мамлакатимиздаги ижтимоий жараёнлардан, таълим-тарбия ишларидан, маънавий ҳаётдан, умуман, бугунги бошимиздан кечираётган муаммолардан бутунлай четда туради, дегани эмас-ку!"¹.

Жамғарма ва унинг бўлимлари етакчилари ўз фаолияти даврида ёшларнинг асосий масканлари — маҳалла, қишлоқ, меҳнат жамоаларидаги йигит ва қизлар билан мустақкам алоқалар боғлай олмади. Унинг ҳаракат қилиш доираси йирик олий ўқув юртлиари, туман ва шаҳарлардаги корхоналардаги фаолиятлар билан чегараланиб қолди.

Мамлакатда минглаб ёшларнинг ваҳҳобийлик, турли диний экстремистик гуруҳлар фаолиятида иштирок этишига йўл қўймаслик, улар ўртасида дунёвий жамиятга доир маърифий ишлар олиб боришга яхши аҳамият берилмади. Ёшларни бу йўлдан қайтариш, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш, адашган ёшларни аниқлаш ва улар ўртасида махсус тадбирларни амалга ошириш каби ёшлар жамғармасига ҳос бўлган дастурий мақсадлар ҳам амалда ўз ижросини топмади. Шунингдек, жамғарма ўз етакчиларини янгича фикрлайдиган, дадил, маърифатли, мустақил ташаббуслар асосида ўз ишини ташкил қила оладиган ёшлар ҳисобига янгилай олмади. Жамғарма ва унинг бўлимларига етакчилар танлашда фақат уларнинг ижрочилик сифатларига ҳамда уларнинг юқори ташкилотлар топшириқларини амалда

¹ И.А. Каримов. «Камолот» — ёшларимизнинг чинакам суянги ва таяничи бўлиши. // Ватан равиқи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. — Т.: Ўзбекистон, 2001. 193-бет.

бажариш салоҳияти бўлмаса-да, бу топшириқларни ҳеч бир эътирозсиз қабул қилишга ўрганган, фақат ишнинг ташкилий шакллари бажаришга мойил бўлган ёшларга катта эътибор берилган эди.

1999 йил 16 февралда Тошкентда содир бўлган ноҳуш воқеалар шуни кўрсатдики, мамлакат ёшлари ўртасида ҳақиқий маънавий, мафкуравий ва маърифий тадбирлар олиб бормай туриб, ёшлар ўртасидаги мафкуравий бўшлиқларни тўлдирмасдан, турли диний ақидапарастлик ва бошқа ёт гояларга қарши кескин курашмай туриб, фуқаролик жамиятида яшайдиган баркамол ёшларни шакллантириш вази-фасини амалга ошириш қийин кечади.

Дунёда кенг тарқалган террорчилик турларидан бири, бу диний террорчиликдир. XX асрнинг сўнгги ўн йилликларида ислом фундаментализмига доир террорчилик турлари кўпайди ва улар кенг тарқалдилар. Мазкур террорчилик тури радикал фундаментал гоялар асосида, мусулмон халқлари яшайдиган мамлакатларда исломнинг илк давридаги шариат тартибларини ўрнатишга уринмоқдалар. Ислом динини ўзига ниқоб қилиб олган бу диний фундаменталистларнинг асосий ҳужум қилиш нишонлари турли мўътадил тузумлар, ривожланаётган мамлакатлар, дунёвий тузумда яшаётган давлатлар, диний озчилик гуруҳлари, ноисломий тузумлар билан ҳамкорлик қилаётган давлатлар фуқаролари бўлиб қолмоқда. Фундаменталистларнинг ваҳҳобийлик ақидалари, яъни жамиятни илк ислом давридаги шариат меъёрларига мувофиқлаштиришга интилишлар бирлашти-ради¹.

Экстремистик дунёқарашга эга бўлган киши бошқача қарашлар билан умуман келишмайди ва ўз қарашларини амалга ошириш учун энг сўнгги чоралар — мавжуд тузумни кескин равишда ўзгартириш, ўз қарашларини куч ишла-тиш ёрдамида сингдириш, бошқача фикрлайдиганларни йўқ қилишгача бўлган амалиётни қўллайди. Экстремизм, мафкуравий жиҳатдан олиб қараганда, бу оқим фақат ўзининг

¹ Қаранг: Кожушко Е.П. Современный терроризм. Анализ основных направлений. — Минск: Харвест, 2000. 11-бет.

сийсий ва диний қарашлар тизимини тан олиб, бошқа қарашларни бутунлай рад этади.

Кўпинча экстремистик ақида ва ҳаракатларнинг тарқалиш ҳудудлари кўпроқ ҳали шаклланиб улгурмаган ва жамият эътиборидан четда қолган ижтимоий гуруҳлар, шунингдек, люмпенлашган кишиларни ўз ичига олмоқдаки, улар ўзларига ҳос экстремистик ақида ва куч ишлатиш воситаси орқали жамиятда ўз ўрнини кўрсатишга ва ўзларини эътироф эттиришга интилади. Шунингдек, баъзан экстремистик қарашлар таъсирига зиёлилар, диндорлар ва ҳарбийларнинг вакиллари ҳам тушиб қолмоқда¹.

Ўзбекистондаги беҳисоб табиий бойликлар, мамлакатнинг геосийсий аҳамияти диний ақидапарастларнинг мамлакатга нисбатан қора ниятларини янада авж олдирмоқда. Ўзбекистоннинг геосийсий ўрнига эътибор берсак, унинг этник, диний можаролар авж олган, демографик, иқтисодий ва бошқа муаммолар қуршовида қолган турлича тузумлардаги хорижий мамлакатларга яқин жойлашганлиги яққол кўриниши.

Ўзбекистон давлатининг нировард асосий стратегик мақсади — фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этиш, деб эълон қилиниши, дунёвий жамият ва давлат шакллантиришга доир ислоҳотларнинг чуқурлашиб бориши мамлакат жанубидаги ва бошқа турли диний мафкура кенг ривожланган давлатларда ин қурган, ашаддий диний халифалик қуриш тарафдори бўлган турли террорчи ва экстремистик кучлар томонидан ёмон кўз билан кутиб олинди. Террорчиларнинг 1999 йил февралдаги хуружлари уларнинг ҳақиқий ниқобини очиб ташлади.

Террорчи ва экстремистик кучлар мамлакатнинг бозор иқтисодиётига ўтиш давридаги қийинчиликларидан фойдаланиб, ўтган асрнинг 90-йиллари бошидан бошлаб Ўзбекистон ҳудудида яширин фаолият олиб бордилар. Маълумки, уларнинг асл мақсади ислом ақидалари ниқоби остида мамлакатдаги сийсий ҳокимиятни эгаллаш, шунингдек, ўзла-

¹ Қаранг: Терроризм и террористы. Ист. справочник. — Минск: Харвест, 1999. 26-бет.

рининг ўрта асрларга ҳос халифалик ҳокимиятини ўрнаттирилди.

Экстремизм ва террорчилик акллари ўтказишдан манфаатдор қора кучларнинг яна бир мақсади, бу — уларнинг ичида халқаро қурол-яроғ бизнеси билан шуғулланувчи турли криминал гуруҳларнинг кенг фаолият олиб бораётганлигидир. Шунинг учун ҳам улар Марказий Осиё ҳудудида, хусусан, Ўзбекистонда доимо қуролли зиддиятлар уюштириб туришга уринадилар. Чунки, улар қуролли тўқнашувларсиз ўз қурол-яроғларига бозор топа олмайдилар.

Албатта, эндигина мустақил давлат, эркин дунёвий жамият қуришга интилаётган Ўзбекистон халқини улуг йўлдан чағиртишга уришиш, унга ўзбек халқининг миллий мероси ва тарихига ҳос бўлмаган мафкуралар ва халифалик тузумини куч билан тикиштиришга уришиш хомхёлдан ўзга нарсас эмас. Ўзбек халқини дунёвий фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлидан ҳеч қандай куч орқала қайтара олмаслиги ҳам аниқ ва равшандир.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва мавжуд қонуничлик асосларида мамлакатда дунёвий давлат ва жамият қуриш ҳар томонлама мустақамлаб кўйилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддаси кўйилганда ифодаланади: "Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди"¹. Кўриниб турибдики, Ўзбекистонда бирон-бир динга асосланган диний давлат ёки жамият қуриш тақиқланган ҳамда фуқароларнинг ўзларини қандай динга эътиқод қўйишларини ўзлари ҳал этишлари ҳуқуқий жиҳатлардан мустақамлаб кўйилган. Мазкур ҳуқуқий қоида ҳуқуқий давлат ва жамиятнинг муҳим белгиларидан биридир.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида"ги (янги таҳрири) Қонунининг 5-моддаси Ўзбекистон давлати ва жамиятининг дунёвий эканлигини белгилаб беради: "Ўзбекистон

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 8-бет.

Республикасида дин давлатдан ажратилган. Ҳеч бир динга ёки диний эътиқодга бошқаларига нисбатан бирон-бир имтиёз ёки чеклашлар белгиланишига йўл қўйилмайди... Давлат диний ташкилотлар зиммасига ўзининг ҳеч қандай вазифасини бажаришни юкламайди, уларнинг қонун ҳужжатларига зид бўлмаган фаолиятига аралашмайди. Диний ташкилотлар давлат вазифаларини бажармайди”¹.

Кўриниб турибдики, Ўзбекистон давлати ва халқи ўз олдига дунёвий давлат ва фуқаролик жамияти қуриш мақсадини қўйган. Мамлакатда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуришни пировард стратегик мақсад сифатида эълон қилиниши ҳам Ўзбекистонда дунёвий давлат ва жамият қуришни аниқлатади. Чунки, ҳар қандай фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг дунёвий характерда бўлиши шарт этиб қўйилган. Шунинг учун ҳам террорчи ва экстремистларнинг Ўзбекистонда халифалик тузумини ўрнатишга доир хаёллари реал ҳаётдан узоқдир.

Фактлар кўрсатиб турибдики, энди террорчилик ҳаракатлари таркибини фуқаролиги, дини, irqи, миллати, ёши, жинсидан қатъи назар, ашаддий жиноятчи, экстремистик гуруҳлар ва турли криминал шахслар ташкил этмоқда. Россия, Испания, Филиппин, АҚШ, Индонезия, Буюк Британия, Ўзбекистон каби мамлакатларда рўй берган террорчилик актлари фикримиз далилидир.

Бир неча йиллардан буён Ўзбекистонга қарши хуруж қилиб келаётган террорчилар ва экстремистларнинг асосий мақсади Ўзбекистондаги барқарорлик ва мавжуд сиёсий тузумни ағдаришга ва ислом халифалигини ўрнатишга қаратилгандир. Диний экстремистлар ва террорчиларнинг Қирғизистоннинг Боткен, Ўзбекистоннинг Сариханда ва Узун туманлари, Бухоро вилоятининг Ромитан туманида, Тошкент ва Андижон шаҳарларида олиб борган босқинчилик ва қўпурувчилик ҳаракатлари шуни

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги (янги таҳрири) Қонуни. // Ислому маърифати (Назарий-услубий қўлланма). — Т.: Тошкент Ислам Университети. 2005. 79-бет.

кўрсатмоқдаки, улар нафақат мамлакатдаги сиёсий тузумни ўзгартиришга, балки Афғонистондан наркотик моддаларни ўтказиш мақсадларида ҳам турли тартибсизликлар чиқаришга уринмоқдалар.

Террорчилик ва экстремизм қайси минтақаларга ёйилган бўлса, ўша ерда наркотик моддаларни етиштириш, истеъмол қилиш, ундан миллионлаб, ҳаттоки, миллиардлаб доллар фойда олинаётганлиги бугун ҳеч кимга сир эмас. Наркотик моддалар етиштириш ва ишлаб чиқиш терроризмининг кенг тарқалиши ва авж олишига мутаносиб равишда кўпайиб борди. Масалан, БМТнинг наркотик воситаларни назорат қилиш бўйича халқаро дастури экспертлари маълумотларига биноан 1987 йилда 2800 тоннага яқин наркотик моддалар ишлаб чиқилган бўлса, бу кўрсаткич 2000 йилга келиб 6 минг тоннадан ҳам ошиб кетди. Шундан 4500 тоннадан ортиқроғи Афғонистон ҳиссасига тўғри келди¹. 2003 йилда олдинги йилга нисбатан наркотик моддалар етиштириш 6%га кўпайиб, 3600 тоннани ташкил этди. 2004 йилда бу кўрсаткич 4000 тоннадан ҳам ортиб кетди. Бир килограмми Афғонистон чегарасида минг АҚШ доллари турадиган наркотик модда Лондонда 210—220 марта қиммат нархларда сотилиши уни ишлаб чиқиш, керакли ерга етказиш ва сотиш атрофида ўзига хос жиноий уюшмаларнинг яширин шохобчалари ўргимчак уясидек тармоқланиб кетишига олиб келди. Террорчилик хуружлари ва фаолиятини молиялаштириш, шахсий даромадлар олиш учун наркотик моддалар етиштириш ва сотишни авжга чиқариш билан бирга дунё миқёсида миллионлаб ёшлар ўртасида наркотик моддаларни тарқатиб, ўзлари эълон қилган диний мафкураларга тескари иш қилаётганлиги бугун ҳаммага аён.

Наркотик моддаларнинг аксарият қисми Марказий Осиё минтақасига яқин чегарадош жанубий ҳудудларда етиштирилиши сабабли ҳам уларнинг фаол ҳаракатлари Ўзбекистон, Қирғизистон каби давлатлар чегараларига қаратилмоқда. Чунки, наркотик моддаларни Марказий Осиё ва Россия ҳудудлари орқали Европадаги истеъмолчиларга ет-

¹ Терроризм ва экстремизм: асосий тушунчалари ва йўналишлари. — Т.: Абу Абд ибн Сино номли нашр., 2001. 14—15-бетлар.

казиб бериш арзон ва қулайдир. БМТнинг расмий ахборотларида кўрсатилишича, жаҳондаги наркотик моддаларнинг 75 фоизи Афғонистонда ишлаб чиқарилиб, уларнинг деярли 90 фоизи истеъмолчилари Европа мамлакатларидаги гиёҳвандлардир.

Ўзбекистонда ўтган асрнинг 90-йиллари бошидан ўзини "Ўзбекистон ислом ҳаракати" деб атовчи экстремистик ташкилотдан ташқари, яна "Ҳизбут-таҳрир ал-исломий" ташкилоти ноқонуний тарзда яширин фаолият олиб бора бошлаган. Бу ташкилотлар мамлакатимиздаги айрим ёшлар ўртасида иш олиб бориб, ҳали бирон-бир ғояга берилмаган ёшларга таъсир қила олди. Бу ташкилотлар Ўзбекистонга хориждан кириб келди. "Ҳизбут-таҳрир ал-исломий" ташкилоти мафқураси ҳам "Ўзбекистон ислом ҳаракати" амал қилаётган ваҳҳобийлар каби ҳукуматни ағдариб, давлат сиёсий бошқарувини эгаллаш орқали ислом халифалиги давлати ўрнатишга асосланган.

Андижон шаҳрида 2005 йил 13 майдаги террорчилик хуружларини уюштирган акромийлар оқими 1997 — 1999 йилларда ташкил топди. Акромийлар бугунги мавжуд барча тузумларни тан олмайди. Уларнинг ваҳҳобийлик оқими таълимоти асосида 1992 йилда ёзилган ташкилот асосчиси Акромжон Йўлдошев томонидан 12 та дарсдан иборат "Имонга йўл" деб номланган дастурида акромийлар оқимининг пировард мақсади ислом халифалиги давлатини барпо этишдан иборат экани таъкидланган.

Акромийлар ўз дастуридаги ҳаракат қилишнинг бешинчи — "тўнтариш" — босқичида асосий мақсадлари — мавжуд конституциявий тузумни ағдариб ташлаб, ўзларининг ҳокимиятларини ўрнатиш каби ноқонуний ҳаракатлари белгилаб қўйилган. Акромийларнинг Андижон вилояти ва Қўқон шаҳри атрофида оз сонли ўз маслакдошлари бўлиб, улар алоҳида йўналишдаги диний ўқишлар билан шуғулланиб келдилар.

Албатта, диний террорчилик ва экстремизм идлатини таг-томири билан йўқотиб ташлаш учун давлат ва жамият томонидан ҳали анча ишларни амалга ошириш талаб этилади. Мамлакат чегараларини мустаҳкамлаш, армияни ҳозирги давр талаблари асосида ислоҳ этиш, миллий хавф-

сизлик органлари ишини янада такомиллаштириш — бу соҳадаги устувор йўналишлардир. Шунингдек, мамлакат атрофидаги вазият ҳам террорчилик ва экстремизмга қарши курашда халқаро ҳамкорлик бўлишини тақозо этмоқда. Терроризмга қарши курашга халқаро жамоатчиликни даъват этиш, дунё халқларини ундан огоҳлантириш ташаббуслари ҳам кўпинча Ўзбекистон давлати раҳбарияти томонидан амалга оширилганини бугун жаҳон афкор оммаси эътироф этмоқда.

Мамлакатда маънавий-маърифий ишларни ривожлантиришда Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2006 йил 25 августда қабул қилинган "Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида"ги Қарори муҳим аҳамият касб этди. Мазкур қарорда мамлакатда олиб борилаётган маънавий-маърифий ишлар ҳолати танқидий баҳоланиб, бу соҳадаги ишларни ривожлантиришга доир йўналишлар белгилаб берилди. Шу билан бирга, мазкур Қарордан келиб чиқиб Республика Маънавият ва маърифат кенгаши таркибига ташкилий ўзгартиришлар киритилди. Мазкур кенгаш тизимида янги Миллий ғоя ва мафкура илмий-амалий маркази ташкил этилди. Бу марказ олдида маънавият ва маърифат соҳасида олиб борилаётган ишларнинг замонавий илмий-назарий асосларга эга бўлиши назарда тутилди. Қарорга мувофиқ Республика "Маънавият ва маърифат" маркази номи билан фаолият юритиб келаётган ташкилотнинг номи Республика Маънавият тарғибот маркази деб ўзгартирилиб, бу ташкилотнинг асосий фаолият йўналиши аҳоли ўртасида маънавий-маърифий тарғибот ишлари олиб бориш деб белгиланди. Шунингдек, Республика Маънавият ва маърифат кенгаши таркибида энди иккита ташкилот — Миллий ғоя ва мафкура илмий-амалий маркази ҳамда Республика Маънавият тарғибот маркази фаолият юритиши белгиланди.

Президент томонидан қабул қилинган "Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида"ги Қарор республиканинг барча ҳудудларида маънавий-маърифий ишларни кескин яхшилашга қаратилди. Шу мақсадда Қорақалпоғистон Республикаси

Жўқорғи Кенгеси раиси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимларининг маънавий-маърифий ишлар бўйича ёрдамчилари лавозими жорий этилди. Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Маънавият ва маърифат кенгаши раиси, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси раиси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимлари эса кенгашнинг ҳудудий бўлимлари раҳбари лавозимини бажаришлари белгилаб қўйилди¹.

"Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида"ги Қарорнинг қабул қилиниши мамлакат маънавий ҳаётида муҳим бурилиш бўлди. Маънавий ва маърифий ишларни олиб боришга ҳокимларнинг мутасадди этиб қўйилиши натижасида жойларда амалга оширилаётган тадбирлар сифати яхшиланди, уларда фуқароларни қизиқтираётган долзарб масалаларга эътибор бериш кучайди. Зеро, фуқаролик жамияти қуриш бу жараёнда иштирок этадиган фуқароларнинг пачоғлиқ маърифийлиги ва маънавий юксаклигига чамбарчас боғлиқдир.

Президентнинг "Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида"ги Қарорини амалга ошириш жараёнида маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини оширишга қаратилган ташкилий тадбирлар бу соҳадаги фаолиятни жонлантиришга, аҳолини маърифий ишларга жалб этишнинг мазмун-моҳияти ўзгаришига олиб келди. Ўтказилаётган маърифий тадбирларда мамлакатда амалга оширилаётган ислохотларни янада чуқурлаштириш, аҳолини ижтимоий ҳимоялашни яхшилаш, бозор иқтисодиёти шароитида пайдо бўлаётган муаммоларнинг ечимини топиш, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги иштирокини ошириш, ҳокимият органлари бошқарувида ижтимоий адолат тамойилларига муҳим эътибор бериш, фуқаролик жамияти институтлари фаолиятида аҳолининг иштирокини ошириш каби масалаларни муҳокама қилишга жиддий эътибор берилди бошланди. Маънавият тарғибот кенгаши ва унинг жойлардаги

¹ Қаранг: Кенгашнинг кўш қаноти. — Тафаккур. №1. 2007, 6—11-бетлар.

бўлимлари "Камолот" ёшлар ижтимоий ҳаракати ва Хотин-қизлар кўмиталари қуйи ташкилотлари билан ҳамкорликда ёшлар тарбияси масалалари, диний ақидапарастлик ва экстремизм кириб келишининг олдини олишга қаратилган тадбирларни жонли ўтказишга, уларни мувофиқлаштиришга доир иш фаолиятига муҳим эътибор бера бошладилар.

Умуман, мамлакатда янги жамият қуриш ва уни ривожлантириш мақсадларида, авваламбор, инсон омилига муҳим эътибор бериш, фуқаролик жамиятини қуришга қобил бўлган, маънавий юксак инсонларни шакллантириш давлат сиёсатининг муҳим йўналишларидан бирига айланди. Чунки, фуқаролик жамияти шароитларида давлат ҳокимиятининг аксарият ваколатларининг фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва подавлат ноτιжорат ташкилотларга берилиши натижасида бу институтларда фаолият олиб борадиган фуқароларга нисбатан масъуллик ҳис-туйғулари шаклланишига бўлган талаблар табиий равишда ошиб боради. Бошқарув ва бошқа соҳаларда бериладиган ваколатлар ҳар бир фуқарони ўз шахсий манфаатларини жамоа, шунингдек, давлат ҳамда жамият манфаатлари билан уйғунлаштирган ҳолда ифода этишларини тақозо этади. Шунинг учун ҳам жамиятда яшайдиган фуқароларнинг миллий ва маънавий қадриятлар каби асосий мақсадлар атрофида бирлашиши ва жипслашиши улар фаолиятини янада такомиллаштиради, натижада фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш учун шарт-шароитлар туғилади.

Умуман, мамлакатда маънавий-маърифий ишларни амалга ошириш соҳасидаги фаолиятнинг устувор йўналишларидан бири — халқ ўртасида, айниқса, ёшлар ўртасида муттасил ва самарали маърифий-маънавий ишларни янада жонлантиришдир. Бугунги кунда асосий диққат-эътиборни меҳнат жамоаларига, маҳаллаларга қаратиш зарурияти сезилмоқда. Айниқса, дунёвий жамият — фуқаролик жамияти асосларини чуқур ўрганиш, унинг институтлари шаклланиш жараёнида бевосита иштирок этиш, жаҳолатга қарши маърифат билан курашишнинг энг асосий йўналишларидан биридир. Шу мақсадда жамиятнинг муҳим институти — маҳаллаларнинг ўзини

ўзи бошқариш органи сифатида ўзини янада ошириш, маҳалла посбонларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш долзарб вазифадир. Айниқса, маҳалланинг ҳуқуқни ҳимоя қилиш органи билан ўзаро алоқаларини жонлантириш, умуман мамлакатимизда истиқомат қилаётган барча фуқароларни террорчилик ва экстремизмга қарши амалга оширилаётган маънавий-маърифий чора-тадбирларда фаол иштирок этишига эришиш нафақат ҳокимият органларининг, балки барча фуқаролик жамияти институтларининг ҳам бурчларидир.

Мустақиллик даври ислоҳотлари жараёنлари машаққатлари, тажрибалари ва сабоқлари шуни кўрсатдики, ҳар қандай фировон жамият қуриш амалиёти мазкур инсоний birlikда яшайдиган кишиларнинг ўзининг ҳам маънавий, ҳам руҳий жиҳатлардан камолотга етказишдек улуғвор мақсадларни бажариши билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистондаги ислоҳотларнинг ҳозирги босқичида фуқароларнинг сиёсий ва ҳуқуқий маданиятини ошириш, уларнинг давлат ва жамият олдидаги масъулият бурчини англаш, ўзини давридаги ислоҳотларда фаол иштирокларини таъминлашлари учун улар ўртасида маънавий қадриятларини юксалтиришга муҳим аҳамият берилмоқда. Зеро, фақат маънавиятли инсонгина ўз оркинчилигига эришиш учун интилади, юксак жамият қуришни ўзининг инсоний бурчи, деб билади. Давлат ва унинг органларини бош ислоҳотчи сифатида жамиятдаги маънавий қадриятларни юксалтиришга интилиши замирида ҳам ана шу пурмаъно ҳикмат ётади.

Х У Л О С А

Ер юзида инсоният яратилганидан бошлаб ҳаётий ва инсоний қудайликларга эга бўлган адолатли жамият қуришга интилишлар ҳам шаклланди. Инсоният тарихининг илк давридан оқ адолатли жамият қуришда жамият барқарорлигини сақлашнинг бебаҳо омили сифатида ахлоқий ва маънавий қадриятларни ривожлантиришга эътибор қаратди. Айнаи аша шу асос туфайли идеал жамият орзусидаги тасавурларга оид сиёсий, фалсафий, диний қарашлар шаклланди.

Умуман, янги даврда яшаган мутафаккирлар фуқаролик жамияти ва унинг институтларига доир назарияларни шакллантириш билан бир қаторда жамиятни тадқиқ этишининг методологик асосларини яратишга ҳам улкан ҳисса қўшдилар. Улар яратган илмий мероснинг аҳамияти шундаки, ҳозирги даврга келиб ҳам фуқаролик жамияти улар томонидан шакллантирилган меъёрлар, нуқтаи назарлар ва услублар асосида таҳлил этилмоқда.

Шунингдек, фуқаролик жамияти ва унинг унсурларининг келиб чиқиши билан боғлиқ илмий ва методологик манбаларни ўрганиш, таҳлил этиш ва умумлаштириш асосида ривожланган мамлакатларда фуқаролик жамияти ва унинг институтларининг шаклланиш тажрибасини ўрганиш ва тадқиқ этиш натижасида Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларини янада ривожлантиришда эътиборга олишга молик бўлган кўйидаги хулосалар шаклланди:

— фуқаролик жамияти бозор иқтисодиёти ва демократик ҳуқуқий давлат паройидаги асосий давлат тасарруфида бўлмаган ташкилотлар, уюшмалар, эркин ва тенг ҳуқуқли индивидларнинг ўзаро плюрализмига асосланган муносабатлар уйғунлигидан ташкил тонади;

— фуқаролик жамиятида хусусий манфаатлар ва индивидуализмга хос бўлган эркин муносабатлар беқийёс ривожланади;

— фуқаролик жамияти либерализм даврининг маҳсули бўлиб, унинг ривожланиши индивидларнинг эркинликка интилиши, яъни давлатга қарам бўлмаган эркин мулкдор фуқароларга айланиши, ўз шахсий ҳурмат-обрўсини ҳис қила бориши, ҳўжалик ва сиёсий масъулликни ўз зиммасига олишга тайёр бўлиши билан боғлиқдир;

— фуқаролик жамияти мураккаб тузилмага эга бўлиб, у ўз ичига ҳўжалик, иқтисодий, оилавий-қардошлик, этник, диний, ҳуқуқий муносабатлар, маънавий ва ахлоқий қадриятларни қамраб олади;

— XX асрнинг 50-йилларидан кейинги тарихий ривожланиш тажрибалари шуни кўрсатдики, дарҳақиқат ҳуқуқий давлат унсурлари пайдо бўлмасдан туриб фуқаролик жамиятининг шаклланиши учун имкониятлар ва шарт-шароитлар яратилмайди;

— ҳуқуқий давлатнинг унсурлари ривожланиши билан бир вақтда фуқаролик жамияти қуришга бўлган кучли зарурият пайдо бўлади. Чунки, ҳуқуқий давлат қуриш жараёнлари фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш билан уйғун ҳолда кечмас экан, бу соҳадаги ислоҳотлар ўз натижасини бермаслиги, ҳаттоки, ислоҳотларнинг орқага қараб кетиши тарихий тажрибалар асосида исботланди;

— халқ фаровонлиги ва жамиятнинг доимий барқарорлиги фақат фуқаролик жамияти шароитидагина ҳар томонлама кафолатланади;

— фуқаролик жамияти яратган шарт-шароитлар, ижтимоий-сиёсий муҳит инсоннинг ўз манфаатларини кенг ифода этишга замин яратади, ана шу манфаатлар асосида унинг бойлик орттиришга бўлган интилишлари ҳар томонлама қўллаб-қувватланади;

— фақат фуқаролик жамияти шароитидагина давлат халқ суверенитети ва иродаси ифодачисига айланади, давлат тузуми ва қонунлар халқ манфаатлари асосида амал қилади;

— XX асрнинг 90-йиллари бошида Президент И.А.Каримов томонидан мамлакатнинг тарихий ривожланиш анъаналари, демократик принциплар ва халқимиз дунёқараши, қола-

верса мамлакат миллий манфаатларини ўзида ифода этган фуқаролик жамияти, ҳуқуқий давлат ва бозор муносабатларига ўтиш даврининг назарий асослари ишлаб чиқилди;

— ривожланган мамлакатларда шаклланган демократик қадриятлар, фуқаролик жамиятига хос тамойиллар фақат халқаро тажрибаларда синовлардан ўтганлиги учунгина эмас, балки ўзбек халқининг миллий манфаатларига мос келганлиги учун ҳам мамлакатдаги ислоҳотлар жараёнларига босқичма-босқич татбиқ этила бошланди;

— сиёсий партиялар фуқаролик жамиятининг муҳим институтидир. Фуқаролар сиёсий партиялар воситасидагина ўз сиёсий манфаатларини ифодалай олиш, уларни давлат органларига етказиш имкониятига эга бўладилар;

— сиёсий партиялар у ёки бу ижтимоий қатламларнинг манфаатлари ва муаммоларини ўзида ифода этади, уларни сиёсий кенгликларда ҳимоя этади;

— сиёсий партия ижтимоий қатлам ёки қатламлар сиёсий манфаатлари ифодачиси сифатида ҳокимият учун курашади, ижтимоий қатламларнинг сиёсий манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадларида сиёсий жараёнларда фаол иштирок этади;

— мамлакатда қисқа давр ичида бешта сиёсий партия шаклланиб, жамиятда кўппартиявийлик тизими шаклланди. Парламент, Президентлик сайловлари ва маҳаллий вакиллик органларига сайловлар асосан кўппартиявийлик асосида ўтказилиши анъанага айланди;

— мамлакатда икки палатали парламентга доир ҳуқуқий асосларнинг ривожлантирилиши натижасида фуқаролик жамиятининг институтлари — нодавлат нотижорат ташкилотлар ва сиёсий партиялар жамиятдаги индивидлар, ижтимоий гуруҳ ва қатламлар манфаатларини парламентда қабул қилинадиган қонунларда ифодалашга эришиш шарт-шароитларига эга бўлдилар;

— нодавлат нотижорат ташкилотлар дастлаб жамиятни ўзини ўзи бошқариши асосида, яъни фуқаролик жамиятини мустақил ижтимоий бирлик сифатида яшашини таъминлаш эҳтиёжлари ва манфаатларига уйғун ҳолда пайдо бўлди, нодавлат нотижорат ташкилотлар фуқаролик жамиятининг муҳим ва энг асосий институтларидан бирига айланди;

— Ўзбекистонда Миллий Мустақилликнинг эълон қилиниши билан маҳалла ўзини қадимий, анъанавий-ҳуқуқий мақомларига эриша бошлади. Шу билан бирга давлат ва унинг органлари томонидан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришнинг ҳуқуқий мақомини мустаҳкамлаш, маҳалла, қишлоқ, овул ва шаҳарча фуқаролар йиғинларини фуқаролик жамиятининг асосий институтига айлантиришга доир чуқур ислоҳотлар амалга оширилди;

— Ўзбекистонда сайловларнинг жамият институти сифатида шаклланиши ҳамда сайловлар жараёнига замонавий демократик тамойилларнинг кириб келиши натижасида бу институт фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг таркибий қисми сифатида ўзини оқлади;

— Ўзбекистонда демократик оммавий ахборот воситалари ҳуқуқий асосларининг яратилиши билан жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётида маълум ўзгаришлар рўй берди. ОАВнинг "тўртинчи ҳокимият" ва фуқаролик жамиятининг институти сифатидаги ривожланиш ислоҳотлари давом этмоқда.

Мамлакатда ижтимоий барқарорликни таъминлаш зарурати, мавжуд анъанавий институтларнинг (оила, маҳалла, таълим ва тарбия муассасалари ва бошқалар), турли йўналишлардаги подавлат ноτιжорат ташкилотларнинг бу борадаги фаолиятига эришиш ҳамда уларнинг ривожланишини старли даражада қўллаб-қувватлашни тақозо этмоқда. Мамлакатда ижтимоий-иқтисодий эркинлаштиришнинг муҳим йўналишларидан бири бўлган — жамиятнинг ўрта қатламини шакллантириш вазифаси айнан шу институтлар ишгиригида амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир. Бу, жамият томонидан ислоҳотлар жараёнининг қўллаб-қувватланиши имкониятларини ҳам кенгайтиради.

Мамлакатда туб сиёсий ислоҳотларни, авваламбор, жамият ҳаётини кенг қўламли эркинлаштиришни оғинмай амалга ошириш — қонун устуворлигига асосланган фуқаролик жамиятини барпо этишнинг зарур шартларидан биридир. Ушбу демократик ўзгаришлар қонунийликка асосланган ижтимоий адолатни, бирозари натижада, жамият ҳаётининг асосий мезони ва қондасига айлантиришга қаратилиши лозим. Бу борада аксарият фуқароларнинг сиёсий-ҳуқуқий оғти ва

маданияти юқори даражада бўлиши ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Бунга эришишнинг энг мақбул йўлларида бири нодавлат ноτιжорат ташкилотлар ва ижтимоий-сиёсий институтларнинг фаолиятини янада эркинлаштириш, уларнинг давлат органлари ва жамоатчилик билан ўзаро муносабатларида ҳамкорликни янада ривожлантириш билан боғлиқдир.

Жаҳонда фуқаролик жамиятини пайдо бўлиши, ривожланиши, шунингдек, Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қуриш ислоҳотлари жараёниларини ўрганиш ва таҳлил этиш натижалари кўрсатдики, фуқаролик жамияти инсон манфаатлари, эркинликлари ва ҳуқуқларини таъминлаш учун энг самарали шарт-шароитлар ва муҳит ярата олишга қобил бўлган инсоний бирликдир. Шунинг учун ҳам мустақиллик даврида Ўзбекистон мамлакатининг асосий ривожланиш йўли сифатида фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуришга қаратилди. Албатта, бу стратегик мақсадни амалга ошириш натижасида мамлакат иқтисодий салоҳиятини ривожлантириш, мамлакатнинг дунёдаги ривожланган давлатлар қаторидан ўрин эгаллашига эришиш ва халқ фаровонлигини юксалтириши учун барча имкониятлар яратилади.

XXI асрнинг дастлабки ўн йилликлари даврига келиб Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қуришнинг истиқболлари янада равшанлашди. 2009 йил декабрда Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ва маҳаллий вакиллик органларига ўтказилган сайловлар Ўзбекистоннинг фуқаролик жамияти сари интилаётганлигини яна бир қарра намоён этди. 2010 йил 27 январда мамлакат Президенти И. Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида «Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш — устувор мақсадимиздир» мавзусидаги маърузасида мамлакатнинг келажак ривожланиш стратегиясини асосий устувор йўналиши сифатида қуйидаги фикрни билдирди: «Айни пайтда, шунинг ҳам ўзимизга яққол тасаввур қилишимиз керакки, иқтисодий ўсишни таъминлаш, одамларимизнинг ҳаёт даражасини янада юксалтириш, социал-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий соҳалардаги бошқа қўллаб-қувватлаш вазифаларга ижобий ечим топиш энг муҳим бир вазифани муваффақиятли ҳал этишни талаб қилиди. Бу вазифа, авваламбор, демократик

ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодий эркинлаштириш, кучли фуқаролик жамияти барпо этиш йўлидан жадвал ва самарали илгарилаб боришдан иборатдир»¹.

Ҳозирги даврга келиб мамлакатда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришнинг «Ўзбек модели»га хос бўлган «Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари» таъминоти асосидаги ислохотлар тобора чуқурлашиб бормоқда. Ислохотларнинг бу босқичида инсонни ўзини янги жамият қуриш жараёнига жалб этиш, инсон манфаатларини ислохотлар натижалари билан уйғунлаштириш, инсонни маънавий қарашларини юксалтириш баробарида унинг яратувчилик салоҳиятини юзага чиқариш, янги жамият қуришнинг инсон эркинлиги ва фаровонлигини таъминлашнинг асосий қафолати эканлигига муҳим эътибор бериш, умуман олганда, бу мақсадларни амалга ошириш учун инсонни ўзини ижтимоий-сиёсий фаол бўлиши учун шарт-шароитлар яратиш мамлакат ривожланиш стратегиясининг узвий бир қисми сифатида эътироф этилмоқда.

Мамлакатда фуқаролик жамияти қуриш жараёнида фуқаролар сиёсий маданиятни оширишнинг муҳим омиллари — улар сиёсий ва ижтимоий онгини демократик қадриятлар асосида бойитиш, аҳолини давлат бошқаруви ва сиёсий қарорлар қабул қилишдаги иштирокини ривожлантириш, инсонни ўзининг турли-туман манфаатларини фуқаролик институтлари воситасида ифода этиш ва амалга ошириш амалиётини эгаллашига кўмаклашиш, ҳар бир шахснинг ўз манфаатларини миллий манфаатлар билан муштарак ҳолда ифода эта олиш ҳис-туйғуларини шакллантириш кабилар — келажакда буюк давлат қуришнинг энг асосий пойдеворидир. Шунинг учун ҳам мамлакат Президенти И. Каримов фуқаролик жамияти қуриш ислохотларини илгари суради: «Мазмун — моҳиятига кўра, социал-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ислохотларни, биз танлаган давлат ва жамият қурилиши моделини татбиқ этиш жараёнида фуқароларнинг мамлакат бошқарувидаги ролини ошириб боришни асосий ўринга қўйдиган «Кучли давлатдан — кучли фуқаролик

жамияти сари» дастурини амалга ошириш бўйича ишларни янада фаоллаштириш масаласини бугун ҳаётнинг ўзи кун тартибига тобора қатъий қилиб қўймоқда. Бу амалда фуқаролик жамияти институтларининг бутун тизимини ривожлантиришни, унинг мамлакатни, маъмурий-ҳудудий тузилмаларни бошқариш жараёнига уйғун равишда интеграциялашувини аниқлаштириш»¹.

Мамлакатда фуқаролик жамияти қуриш ислохотлари бир томондан, жамиятни ўзини такомиллаштириш соҳасини қамраб олган бўлса, иккинчи томондан, давлат ҳокимиятини органларини номарказлаштириш, ҳокимият органлари ваколатларини бир қисмини фуқаролик жамияти институтларига бериш, нодавлат ношароит ташкилотлар ва ўзини ўзи бошқариш органларига давлат органларини бошқаришда иштирок этиш имкониятларини яратиш йўли билан амалга оширилмоқда. Чунки, фуқаролик жамияти фақат ҳуқуқий давлатни амал қилиши шароитидагина яшай олади, ўз ўрнида, ҳуқуқий давлатнинг ўзи ҳам фуқаролик жамияти институтларини шаклланиб бориши баробарида қад кўтариб боради.

Хулоса қилиб айтганда, мамлакатда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат ривожланган мамлакатларда замонавий андозага айланганлиги учун эмас, балки бу каби давлат ва жамият миллий манфаатларимизга уйғун келганлиги, инсон ҳуқуқи ва эркинликларини демократик қадриятлар асосида таъминлаш заруратининг пайдо бўлганлиги, обод Ватан ва фаровон жамият қуриш бизнинг олий қадриятимизга айланганлиги учун ҳам асосий стратегик пировард мақсад сифатида ҳаётга жорий этилмоқда. Қадим замонларда Рим мутафаккири Цицерон «халқ олий ҳокимиятдан фойдалана олган жамиятгина эркинликнинг чинакам масканидир», деганда, албатта, ҳозир биз қураётган жамиятни орзу қилган эди. Зеро, мамлакатда фуқаролик жамияти қуриш заманида давлатимизни жаҳон ҳамжамятида ўзига муносиб ўринни эгаллаши, ривожланган давлатларга хос бўлган иқтисодий салоҳиятга эришиш йўллари интилишлари мужассамлашган.

¹ И.А. Каримов. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш — устувор мақсадимиздир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунийлик палатаси ва Сенатининг қўшма 2010 йил 27 январда ўтказилган мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2010, 28 январь.

¹ И.А. Каримов. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш — устувор мамлакатимиздир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунийлик палатаси ва Сенатининг қўшма 2010 йил 27 январда ўтказилган мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2010, 28 январь.

М У Н Д А Р И Ж А	
КИРИШ.....	3
I б о б. ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК МАНБАЛАРИ	
1.1. Жамиятни тадқиқ этишга доир дастлабки илмий ёндашувлар.....	6
1.2. Шарқ адиомаларининг фозил жамиятга доир таълимоти.....	19
1.3. Фуқаролик жамиятини ўрғанишнинг дастлабки методологик манбаларининг шаклланиши.....	30
1.4. Фуқаролик жамиятини тадқиқ этишда замонавий услубий ёндашувлар ва таъқинлар.....	42
II б о б. ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ АСОСЛАРИНИНГ ШАҚЛЛАНИШ ЖАРАЁНЛАРИ	
2.1. Мустақиллик даврида жамият тизимидаги институционал ўзгаришлар.....	56
2.2. “Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари” концептуал тамойил ва унинг моҳияти.....	69
2.3. Фуқаролик жамиятини шакллантиришда давлатнинг бош ислохотчилик ўрни.....	83
2.4. Фуқаролар эркинлиги ва фаоллигини ошириш жараёнлари.....	92
III б о б. ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАМИЯТ СИЁСИЙ СОҲАСИНИ ЭРКИНЛАШТИРИШ ЖАРАЁНЛАРИ	
3.1. Кўппартиявийлик тизимининг фуқаролик жамияти институти сифатида шаклланиши.....	107

3.2. Сиёсий партиялар фаолиятини эркинлаштириш соҳасидаги ислохотлар.....	126
3.3. Фуқаролик жамияти институтларини ривожлантиришда парламент ислохотларининг ўрни.....	139
3.4. Сайловлар тизимини демократлаштириш — фуқаролик жамиятини шакллантириш омили.....	150
IV б о б. ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ИНСТИТУТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ЖАРАЁНЛАРИ	
4.1. Нодавлат нотижорат ташкилотлар тизимининг ривожланиш жараёнлари.....	171
4.2. Ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини эркинлантиришга доир ислохотлар.....	190
4.3. Оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш жараёнлари.....	208
4.4. Маърифийлик ва дунёвийлик — фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг асосий омили.....	223
ХУЛОСА.....	247

Муқимжон Қирғизбоев

**ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ:
ГЕНЕЗИСИ, ШАКЛЛАНИШИ
ВА РИВОЖЛАНИШИ**

Мухаррир *З. Ҳакимова*
Бадий муҳаррир *О. Фозилов*
Техник муҳаррир *У. Ким*
Мусахҳиҳлар *С. Салохитдинова, Ф. Норматов*
Саҳифаловчи *Ф. Чанышева*

Босишга рухсат этилди 25.02.2010. Бичими 84×108¹/₃₂ Times
Uz гарнитурасида офсет усулида босилди. Шартли б.т. 13,44.
Нашр табоғи 13,53. Адади 2000 нусха. Буюртма 10-47.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «O'zbekiston»
нашриёт-матбаа ижодий уйи. 100129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.